

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

डोटी जिल्ला हाल सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गतका नौओटा जिल्लामध्येको एउटा पहाडी जिल्ला हो । यो जिल्ला सुदूरपश्चिम प्रदेशका कैलाली अछाम, बझाङ, बैतडी डडेलधुरा र बाजुराको विचमा रहेको छ । डोटी जिल्लाको उत्तरमा बझाङ र बाजुरा जिल्लाको सिमाना पर्दछ, भने पश्चिममा डडेलधुरा र बैतडी जिल्लाले छोएको छ । यसैगरी पूर्वमा अछाम जिल्ला र दक्षिणमा कैलाली जिल्लाले छोएको छ । बाइसे चौबिसे राज्यकालदेखि नै डोटी जिल्ला प्रशासनिक केन्द्रका रूपमा रहेको पाइन्छ, भने राणाकालमा डोटी प्रशासनिक गौँडाको रूपमा परिचित रहेको पाइन्छ । पञ्चायतकालमा देशका पाँच विकासक्षेत्र मध्ये सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका रूपमा रहेको यो जिल्ला हालको संरचनामा भने एउटा जिल्लाको रूपमा सीमित बन्न पुगेको छ । यो जिल्ला विस्तृत भौगोलिक क्षेत्र ओगटेको जिल्ला हो । यस जिल्लामा हाल नौओटा स्थानीय तहमध्ये दुई नगरपालिका र सातओटा गाउँपालिका रहेका छन् । यो जिल्ला ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, भाषिक तथा लोकसाहित्यका दृष्टिले सम्पन्न रहेको छ । यो जिल्ला सामाजिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा विभिन्न जातजातिका मानिस बसोबास गर्दछन् । सांस्कृतिक रूपमा यहाँ वर्षभरि मनाइने मौलिक चाडपर्वहरूमा बिसु, ओल्के, दशैं, दुत्ते, जाँत, पुसेपन्ध, उत्तराइनी, माघेसङ्क्रान्ति, र यी चाडपर्वहरूमा पकाइने विशेष परिकार र यहाँको मौलिक वेशभूषाले यस जिल्लालाई चिनाउँदै आएको छ । लोकसाहित्यका दृष्टिले पनि यो जिल्ला निकै सम्पन्न रहेको छ । परम्परादेखि यहाँको लोकसमुदायमा प्रचलनमा रहेका हुड्केली, फाग, चैत, धमारी, डेउडा, लोककथा, उखान, गाउँखाने कथाले यस क्षेत्रलाई चिनाउँदै आएका छन् । ऐतिहासिक दृष्टिबाट हेर्दा बाइसे चौबिसे राज्यकालदेखि नै डोटी यस क्षेत्रको शासकीय केन्द्रको रूपमा समेत रहेको पाइन्छ । प्राकृतिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा दक्षिणतर्फ महाभारत पर्वत शृङ्खलाअन्तर्गत तेलेलेक पर्दछ, भने उत्तरतर्फ तामागिरि पर्वत श्रृङ्खला रहेको छ । सेती नदी यस जिल्लामा बग्ने मुख्य नदी हो भने गोल्मागाड, छेडागाड, कालागाड, समूहगाड, साइलीगाड, गण्णीगाड, कर्नासा सहायक नदी हुन् । यस जिल्लामा उच्च लेकाली भेकका साथै समथर भूभागहरू पनि उत्तिकै रहेका छन् । दिपायल, वायल, तलकोट, तिल्लालीसैन बानेडुङ्गीसैन, जोरायल जस्ता समथर तथा कृषिका लागि निकै उर्वर भूभाग रहेका छन् । साथै चारैतिर वनजङ्गल र समुद्री सतहबाट झन्डै तीन हजार मिटरको उचाइमा अवस्थित खप्तड यसै जिल्लामा पर्दछ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट पनि यस जिल्लाको छुट्टै पहिचान रहेको छ । प्रसिद्ध धार्मिक शक्तिपीठको रूपमा रहेको शैलेश्वरी मन्दिर यसै जिल्लाको सदरमुकाम सिलगढीमा अवस्थित छ, भने दिपायलस्थित

ऐतिहासिक तथा धार्मिक महत्त्व बोकेको दिल्पेश्वर मठका साथै कोटभैरव, दुधेश्वर, जोगेश्वर काफली, पशुपति, भागेश्वर, केदार, मत्स्यी, सैमलुवाखडी मन्दिरले यस क्षेत्रको धार्मिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक गरिमा बढाउँदै आएका छन् । यहाँका वर्षभरि मनाइने विभिन्न चाडपर्व तथा मेलाजात्राले पनि यस जिल्लाको मौलिक तथा विशिष्ट पहिचान गराउँदै आएका छन् ।

लोकको साहित्य नै लोकसाहित्य हो । लोकको अर्थ जनसमुदाय हो भने साहित्यको अर्थ भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने कलात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकसमुदायले कथ्य भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने कलात्मक अभिव्यक्ति नै लोकसाहित्य हो । यसको सर्जक लोक समुदाय हुन्छ । यो लोक अथवा जनमानसको अभिव्यक्ति हो । परम्परादेखि लोकसाहित्य मानवजीवनका सुखदुःखको अभिव्यक्तिका साथै संस्कृति, संस्कार, चिन्तन, व्यवहार र जीवनपद्धतिको चिनारी दिइरहेको हुन्छ । डोटी जिल्लामा परम्परादेखि नै लोकसाहित्यका विभिन्न भेदहरू मौखिक रूपमा प्रस्तुत हुँदै आएको पाइन्छ । जसले यस क्षेत्रको रहनसहन, जीवनपद्धति, संस्कार, चिन्तन तथा व्यवहारलाई अभिव्यक्त गरिरहेको पाइन्छ । वर्षभरि माइने विभिन्न चाँडपर्व होस् वा धार्मिक संस्कार छैंटी (षष्ठीपूजा) नामकरण, व्रतबन्ध, विवाहजस्ता मानवसंस्कारका साथै विभिन्न मेलाजात्रामा प्रस्तुत गरिने लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूले यस क्षेत्रलाई चिनाउँदै आएका छन् । यस जिल्लामा परम्परादेखि प्रचलनमा रहेका लोकसाहित्यका विधाहरूमा डेउडा, धमारी, चैत, चाँचरी बात (लोककथा), भोलाउलो, फाग, हुड्केली, आहान/उखान (उखान), राउनेइ बात (गाउँखाने कथा) प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

हुड्केली हुड्को शब्दमा 'एली' प्रत्यय लागेर निर्माण भएको हो । हुड्को एक प्रकारको बाजा हो, जो डमरु जस्तै देखिने सानो आकारको हुने गर्छ । बिचमा साँघुरो परेको र अगाडिपछाडि चौडा आकारको देखिने यस बाजालाई स्थानीय भाषामा हुड्को भनिन्छ । हुड्कोबाट हुड्के र हुड्केली शब्दको व्युत्पादन भएको हो । हुड्को हुड्केली प्रस्तुत गर्दा बजाइने बाजा हो भने हुड्के हुड्केली प्रस्तुत गर्ने प्रस्तोता हो । हुड्केली हुड्केद्वारा प्रस्तुत गरिने कला हो । त्यसैले हुड्को, हुड्के र हुड्केलीका बिच परस्पर निकट सम्बन्ध छ । डोटी जिल्लामा हुड्केली विशेष गरी दमाई, आउजी, नागरी र ढोली जातिले हुड्को भनिने डमरुजस्तो सानो आकारको बाजा डोरीसहित काँधमा भुन्ड्याई बायाँ हातले हुड्को समाई दाहिने हातले बजाउँदै नृत्य र अभिनय सहित गाउँने भएकाले यसलाई हुड्केली भनिएको हो । हुड्को बजाएर गाउँने मानिसलाई स्थानीय भाषामा हुड्के भनिन्छ । हुड्केले हुड्को बजाउँदै हुड्केली प्रस्तुत गर्नुपूर्व स्थानीय देवीदेवताको स्तुति गरिसकेपछि ऐतिहासिक वीर पुरुष (पैकेला) का गाथाहरूको गायन प्रारम्भ गर्छन् । यसरी प्रारम्भ गर्दा भने गद्यलयमा प्रस्तुत गरिसकेपछि पद्यलयमा हुड्केका सहयोगीसहित लय मिलाएर हुड्केले गाएका पङ्क्तिहरू दोहोर्‍याउँदै गाउँछन् । हुड्कोबिनाको हुड्केली अधुरो रहन्छ किनभने हुड्केलीमा

हुङ्को बाजाको विशेष महत्त्व हुन्छ । साथसाथै हुङ्केले प्रयोग गर्ने परम्परागत पहिरनको पनि यसमा विशेष भूमिका हुन्छ । परम्परागत भेषभूषाद्वारा वीर पुरुषहरूको अनुकरण पनि गरिने भएकाले हुङ्केको पहिरन तथा भेषभूषाले पनि निकै महत्त्व बोकेको हुन्छ । कमरमा रातो फेटाले चौरीको पुच्छर बाँधी, पुच्छरलाई पछिल्लिर भुन्ड्याई, खुट्टामा खाँकर बाँधी सेतो परम्परागत पहिरनका साथ हुङ्को बजाउँदै नाच्ने गर्छन् । हुङ्केली दमाइजातिका जोसुकै मानिसले प्रस्तुत गर्न सक्दैनन् किनभने जसले परम्पराबाट प्रस्तुत गर्ने सिप आर्जन गरेको छ त्यसैले मात्र हुङ्केली प्रस्तुत गर्न सक्दछ । त्यसैले हुङ्केली प्रस्तुत गर्ने व्यक्ति हाल डोटेली लोकजीवनमा कम हुँदै गइरहेका छन् । यसरी मौलिक तथा विशिष्ट पहिचान बोकेको हुङ्केलीको डोटेली लोकसमुदायमा निकै महत्त्व रहेको र हालसम्म यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन हुन बाँकी नै रहेकाले यसै मूल समस्यामा केन्द्रित भई शोधकार्य गर्नु यसको मुख्य प्रयोजन रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन यस शोधको मूल समस्या रहेको छ । डोटेली लोकसमुदायमा प्रचलनमा रहेका लोकसाहित्यका विभिन्न विधा जस्तै हुङ्केली पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकप्रिय विधा हो । यो परम्परादेखि नै मौखिक रूपमा प्रस्तुत हुँदै आएको विधा हो । हुङ्केली अन्य जिल्लामा पनि प्रस्तुत गरिने भए पनि डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको आफ्नै मौलिक तथा विशिष्ट पहिचान रहँदै आएको छ । यसरी कथ्य परम्परामा आधारित भई परापूर्व कालदेखि जीवित रहँदै आएको डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीका विषयमा सामान्य अध्ययन भएको पाइए पनि हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन हालसम्म पनि नभएकाले यो अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको प्रमुख समस्याको समाधानका लागि निम्नलिखित शोधप्रश्नहरूको निर्माण गरिएको छ :

- (क) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीमा प्रस्तुत गरिने वर्ण्यविषय केकस्तो छ ?
- (ख) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुति कसरी गरिन्छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको प्रस्तुत शोधका मुख्य मुख्य उद्देश्यहरू निम्नबमोजिम रहेका छन् :

- (क) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको वर्ण्यविषयको विश्लेषण गर्नु ।
- (ख) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिको व्याख्या गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

डोटी जिल्लामा परम्परादेखि लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू प्रचलनमा रहँदै आएका छन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्यका अन्य विधा जस्तै हुङ्केली पनि लोकप्रिय

विधा हो । हुड्केली गायन, नृत्य र अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिने विधा हो । त्यसैले हुड्केलीको अन्य विधाभन्दा छुट्टै किसिमको पहिचान रहेको छ । डोटी जिल्लामा हुड्केली सुन्ने नभनेर हुड्केली हेर्ने भनिन्छ । त्यसैले यो वाचनसहितको प्रदर्शनकारीकला हो । त्यसैले प्रदर्शनविनाको हुड्केलीको कल्पना गर्न सकिदैन । यसमा वाचनसँगै प्रदर्शन पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसरी डोटी जिल्लामा परम्परादेखि लोकप्रिय बन्दै प्रचलनमा आएका हुड्केलीसम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गमा अध्ययन गरेको पाइन्छ । यहाँ तिनको सङ्क्षेपमा कालक्रमिक रूपमा समीक्षा गरिएको छ ।

धर्मराज थापा (२०१६) द्वारा लिखित *मेरो नेपाल भ्रमण* पुस्तकमा लोकसाहित्य-अन्तर्गत हुड्केलीको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यस पुस्तकमा हुड्केहरूले ऐतिहासिक वीर पुरुषहरूको वर्णन गर्ने विधाको रूपमा हुड्केलीको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । हुड्केलीमा हुड्केले हुड्को बजाउँदै यसैको तालमा फनफनी घुमेर नाच्ने गर्छन् भनी यसमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन यस शोधमा हुड्केलीको परिचयका लागि उपयोगी रहेको छ ।

प्रदीप रिमाल (२०२८) द्वारा लिखित *कर्णाली लोकसंस्कृति* खण्ड पाँचमा भारतको चर्चा गर्ने क्रममा हुड्केलीलाई कर्णाली क्षेत्रको लोकप्रिय नाच भएको उल्लेख गरेका छन् । यसमा विशेष गरी दमाई जातिले हातमा हुड्को समाउँदै बजाएर नृत्यसहित प्रस्तुत गर्दछन् भनी चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा डोटी क्षेत्रका हुड्केलीको चर्चा नभए पनि कर्णाली र डोटीका हुड्केलीमा कतिपय समानता पाइने हुनाले यस शोधमा हुड्केलीको परिचय प्रस्तुत गर्नका लागि उपयोगी रहेको छ ।

देवकान्त पन्त (२०३२) द्वारा सम्पादित *डोटेरी लोकसाहित्य : एक परिचय* नामक पुस्तकमा संस्कार खण्ड, इतिहास खण्ड, प्रार्थना खण्ड र भारत (हुड्केली) खण्डसहित चार खण्डमा विभाजित गरी संस्कार खण्डअन्तर्गत डोटेरी लोकजीवनका जन्मदेखि विवाहसम्मका विभिन्न संस्कारमा प्रस्तुत गरिने सगुन र फागका साथै धमारीको सैद्धान्तिक परिचयसहित सङ्कलन प्रस्तुत गरेका छन् भने इतिहास खण्डअन्तर्गत डोटी राजवंशाली र ऐतिहासिक अभिलेखलगायतका सामग्रीका साथै धमारी, चाँचरीका ऐतिहासिक व्यक्तिका चैतको सङ्कलन प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी प्रार्थना खण्ड अन्तर्गत डोटी क्षेत्रका स्थानीय देवीदेवतासम्बन्धी चैत र धमारीको सङ्कलन प्रस्तुत गरेका छन् भने चौथो खण्डमा भारत (हुड्केली) को परिचयका साथै आठप्रकारका भारतको चर्चा गरिए पनि रानी मौलाको भारतको मात्रै सङ्कलन प्रस्तुत गरेका छन् । यस पुस्तकमा प्रायः डोटी क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्यका सबै विधाहरूको परिचयका साथै सङ्कलन प्रस्तुत गरिएकाले हुड्केलीको सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

विजय चालिसे (२०३९) द्वारा सम्पादित *डोटेरी लोकसंस्कृति र साहित्य* पुस्तकलाई चार खण्डमा प्रस्तुत गरी खण्ड क अन्तर्गत डोटीको सामाजिक अवस्था, खण्ड ख अन्तर्गत डोटेरी रहनसहन र धार्मिक परम्परा प्रस्तुत गरिएको छ भने खण्ड ग अन्तर्गत डोटेरी

लोकसाहित्यको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी खण्ड घ अन्तर्गत डोटेरी लोकसाहित्यको नमुना प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी सङ्कलन प्रस्तुत गरिएका नमुनालाई पद्यात्मक लोकसाहित्य र गद्यात्मक लोकसाहित्य गरी वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएको छ । पद्यात्मक लोकसाहित्यभित्र देउडा, श्रमगीत, बाल-लोकगीत, भुवागीत, मागल हुङ्केली गाउनुअगाडि गरिने मङ्गलाचरण, भारत, फाग, चैत, धमारी, भोलाउलो, दुस्को, र हुङ्केली समावेश गरी नमुना प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै गरी गद्यात्मक लोकसाहित्यभित्र डोटेरी लोककथा, गाउँखाने कथा र उखान-टुक्का समावेश गरी सङ्कलन प्रस्तुत गरिएको छ । सम्पादित पुस्तकमा डोटी क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको सामान्य परिचयका साथै सङ्कलन पनि प्रस्तुत गरिएकोले डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचय प्रस्तुतका लागि उपयोगी रहेको छ ।

पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' (२०४१) द्वारा सम्पादित *भेरी लोकसाहित्य* पुस्तकको लोकगाथा खण्डमा हुङ्केली (भारत) को परिचयसहित बालाराजा काशीराम, जितारी मल्ल (जालन्धरी मल्ल), र रनी राउतको भारत सङ्कलन प्रस्तुत गरी पादटिप्पणीको रूपमा शब्दार्थ प्रस्तुत गर्नुको साथै यसै यस खण्डमा दमाईनाचभित्र हुङ्केलीको चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकमा भेरी लोकसाहित्यअन्तर्गत भारतको परिचय र सङ्कलन प्रस्तुत गरिएको भए पनि डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको अध्ययन भने गरिएको छैन । डोटी जिल्ला र भेरी क्षेत्रका हुङ्केलीका विषयवस्तुमा कतिपय समानता देखिए तापनि भाषिक र प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत पुस्तकमा डोटी क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको अध्ययनलाई समग्र रूपमा समेट्न नसके पनि हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय र विश्लेषणका लागि उपयोगी रहेको छ ।

बद्रीप्रसाद शर्मा (२०४२) को *डोटेरी भारतको सङ्कलन र विश्लेषण* नामक स्नातकोत्तर शोधपत्रमा डोटीको नामकरण तथा भौगोलिक परिचयका साथै भारतको मूलपाठ र विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्र डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचय तथा प्रस्तुतिको अध्ययनका लागि उपयोगी रहेको छ ।

तेजप्रकाश श्रेष्ठ (२०४४) द्वारा लिखित *अछामी लोकसाहित्य* पुस्तकमा अछाम क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्यका विधाहरूको परिचय प्रस्तुत गर्ने क्रममा हुङ्केलीको चर्चा गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा हुङ्केली विशेष गरेर दमाई जातिले हुङ्को बाजा बजाउँदै नाच्नुका साथै ऐतिहासिक वीर पुरुषहरूका गाथासमेत प्रस्तुत गरिने भएकाले यसलाई भारत पनि भनिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले यसमा गद्य र पद्यको मिश्रण हुने भएकाले यसलाई भारतलाई चम्पूकाव्य भन्न सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत पुस्तकमा उल्लेख भएका अछामी हुङ्केलीका कतिपय विशेषता डोटी क्षेत्रका हुङ्केलीमा भेटिने भए पनि डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको आफ्नो छुट्टै भाषिक तथा प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेकाले यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको समग्र अध्ययन हुन बाकी नै रहेको छ ।

प्रस्तुत पुस्तक डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीमा केन्द्रित नभए पनि यसमा अछामी हुङ्केलीको चर्चा गरिएकाले यो पुस्तक डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको शोधका लागि भने उपयोगी रहेको छ ।

कृष्णदेव उपाध्याय (सन् २०००) ले *लोकसाहित्य की भूमिका* नामक कृतिमा हिन्दी लोकसाहित्यको परिचय, वर्गीकरण, र लोकगीतको विवेचनाका साथै लोकगाथाको मीमांसा, लोकगाथाको उत्पत्ति, प्रकार र लोकगाथाको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएकाले डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केली पनि लोकगाथाकै एउटा भेद रहेकाले यस पुस्तकमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको अध्ययन प्रस्तुत नभए तापनि यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्न उपयोगी रहेको छ ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०५७) द्वारा लिखित *नेपाली लोकगीतको आलोक* पुस्तकमा लोकगाथाअन्तर्गत भारतको चिनारी दिई हुङ्केलीलाई नाट्यविधाको रूपमा सामान्य चर्चा गरिएको पाइन्छ तर डोटी जिल्लामा केन्द्रित भई यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको विस्तृत अध्ययन पाइँदैन । यस पुस्तकमा लोकगीतका साथै भारतको पनि चर्चा गरिएकाले प्रस्तुत शोधमा यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचयका लागि यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

चूडामणि बन्धु (२०५८) द्वारा लिखित *नेपाली लोकसाहित्य* पुस्तकमा एक खण्डदेखि सत्र खण्डसम्म क्रमशः लोकसाहित्यको परिचय, लोकवार्ताको प्रारम्भ र विकास, लोकसाहित्यको अध्ययन पद्धति, लोकसाहित्यको क्षेत्र र कार्यका साथै नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा, लोकगीतको परिचय, विशेषता, नेपालीका सामान्य गीतहरू प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत बाह्रमासा, रोदी, घरगीत, कौरा, सैरेली, भ्याउरे, ख्याली, देउडा, रसिया, रोइला, साँगिनी, सेलो, टुङ्ना, हाकपारे, दोहोरी गीत र भाखाहरू प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी नेपालीका विशेष गीत, नेपाली लोककविता प्रस्तुत गरिएको छ भने लोकगाथा खण्डअन्तर्गत लोकगाथाको परिचय, विशेषताका साथै लोकगाथाका प्रकार, लोकगाथाको उत्पत्ति, लोकगाथाको वर्गीकरण र नेपाली लोकगाथाको अध्ययन परम्पराको चर्चा गरिएको छ । यस पुस्तकमा लोकसाहित्यका विधाको वर्गीकरणमा लोककाव्यअन्तर्गत चैत र भारत अथवा हुङ्केलीलाई पनि समावेश गरिएको छ । यस पुस्तकमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत नभए पनि डोटी लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय, विधाको वर्गीकरणका लागि यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६३) को सहलेखनमा तयार पारिएको *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य* नामक ग्रन्थमा लोकवार्ता र लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक चर्चाका साथै यस ग्रन्थमा नेपाली लोकगाथाका प्रमुख प्रकारहरू उल्लेख गर्दै कर्खा, सवाइ, भारत, चाँचरी, चैत, धमारीको चर्चा गरिएको छ । यसमा भारतको परिचय दिने क्रममा हुङ्केलीको पनि सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । यस पुस्तकमा डोटी जिल्लामा प्रचलित

लोकसाहित्यको लोकप्रिय विधाको रूपमा परिचित हुँदै आएको हुङ्केलीमा नै केन्द्रित भई चर्चा नगरिए पनि लोकसाहित्यका विभिन्न विधाउपविधाको सैद्धान्तिक चर्चासहित प्रत्येक विधाको परिचय प्रस्तुत गरिएकाले डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचयका साथै सैद्धान्तिक रूपमा वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न यो पुस्तक महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६८) द्वारा लिखित *लोकसाहित्य परिचय* पुस्तकमा लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय, विशेषता, र अनुसन्धान प्रक्रियाका साथै लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएको छ । यस पुस्तकमा मौखिक, दृश्य र चिन्तनमूलक लोकवार्ताका भेद देखाई मौखिक लोकवार्ताको एउटा भेदको रूपमा लोकसाहित्यलाई प्रस्तुत गरी लोकसाहित्यको स्थूल विधाअन्तर्गत लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा/लोककाव्य, लोककथा र लोकनाटकलाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचयका साथै विधाको सैद्धान्तिक वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएकाले डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यको परिचय र वर्गीकरणको लागि यो पुस्तक निकै उपयोगी रहेको छ ।

यामनाथ घिमिरे (२०६८) *अछामी भारतको प्रस्तुतिगत र तत्त्वगत विश्लेषण* शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा अछाम क्षेत्रमा प्रचलित भारतको अध्ययनका क्रममा हुङ्केलीको परिचयका साथै सङ्कलन, प्रस्तुति र तत्त्वगत आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएका अछामी र डोटी क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीका विषयवस्तुमा कतिपय समानता पाइने भए तापनि भाषिक प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा हुङ्केलीको परिचय, प्रस्तुति र तत्त्वगत विश्लेषण गरिएकाले डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचय तथा प्रस्तुतिगत अध्ययनका लागि उपयोगी रहेको छ ।

जयराज पन्त (२०७२) हुङ्केली (भारतमा) उक्ति वैचित्र्य, *लोकवार्ता भाग २* मा सङ्कलित लेखमा हुङ्केलीको सामान्य परिचय दिँदै यसलाई लोककाव्य भन्न सकिने आधारसहित

हुङ्केलीका विविध नाम, प्रस्तोताको परिधान, विषयवस्तुका साथै यसमा पाइने उक्तिवैचित्र्यका साथै छियामिया कठायतको भारत, रनी राउतको भारत, सिजाविजाको भारत, नारसय रौनीको भारत, रुदा महाराको भारतको सङ्कलन र त्यसको नेपाली रूपान्तरसमेत प्रस्तुत गरेका छन् । यो लेख हुङ्केलीमा कस्तो उक्तिवैचित्र्य छ भन्ने विषयमा नै बढी केन्द्रित भए पनि यसमा हुङ्केलीको परिचय र प्रस्तुतिका साथै भारतको सङ्कलन पनि प्रस्तुत गरिएकाले यो लेख यस शोधका लागि उपयोगी रहेको छ ।

द्रोणकुमार उपाध्याय पौडेल (२०७२) द्वारा लिखित *लोकवार्ता सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ* पुस्तकमा लोकवार्ता सिद्धान्तका साथै पाचौँ खण्डमा लोकसाहित्यअन्तर्गत नेपाली लोकगाथाको चर्चा गर्ने क्रममा कर्णाली अञ्चलतिर प्रचलित भारत, गाइनेहरूले गाउने कर्खा र दमाई जातिका हुङ्क्याहरूले गाउने गाथागीत भनेर हुङ्केलीको चर्चा गरिएको छ । यसै

खण्डमा डोटेली चैत, बालाराजा काशीरामको भारत, रनी राउत र शोभा राउतको भारतको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ तर डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको समग्र अध्ययन भने पाइँदैन । प्रस्तुत पुस्तकमा कर्णालीतिरका हुङ्केली अथवा भारतको चर्चा गरिएकाले डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचय प्रस्तुत गर्नका लागि उपयोगी रहेको छ ।

बद्रीप्रसाद शर्मा बिनाडी (२०७४) द्वारा लिखित *डोटेली लोककाव्य चैतको अध्ययन* नामक पुस्तकमा डोटी शब्दको अर्थ, डोटीको नामकरणका साथै डोटी क्षेत्रमा प्रचलित लोकसाहित्यका प्रकारहरूको चर्चा गर्दै यस क्षेत्रमा प्रचलित विधालाई क्रमशः सगुन, फाग, मागल, ड्यौणा, चैत, धमारी, ढुस्को, भोलाउलो, पहरी, सन्जेवाली, अठ्वाली, घरगीत, ड्यौणी, पकिज्या, द्वाणो, गौरागीत, भुवोगीत, चैत, होलीगीत, चाँचरी, सवाइ, बाह्रमासा, देउसीभैलो, बालगीत, छैटीगीत, वसन्तगीत, भारत, बातइ/आइना, राउनेइबात, भाँणगीत, जागर, भोडा, रतेणीगीत, भैनी, भजन, मृत्युगीत, उखान/आहान, पहेली, श्रमगीत रनपुतलाको उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तकमा डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यका विधाअन्तर्गत हुङ्केलीको विस्तृत अध्ययन नभए पनि सामान्य परिचयसहित डोटेली लोकसाहित्यको वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएकाले यस शोधका लागि यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

यज्ञराज उपाध्याय (२०७५) लिखित 'अछामी हुङ्केलीमा प्रचलित भारत : सुजाबिजा रौतेला' शीर्षकको लेख *लोकवार्ता भाग ६* पुस्तकमा सङ्कलित लेखमा हुङ्केलीको चर्चा गरिएको छ । यसमा हुङ्केलीको नामकरण, भारतको चिनारी तथा अछाममा प्रचलित सुजाबिजा रौतेला भारतको सङ्कलनका साथै कथासारसहित हुङ्केली र भारतको अन्तरसम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा अछामी हुङ्केलीको परिचय प्रस्तुत गरिए पनि यो लेख डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचयका उपयोगी रहेको छ ।

कपिलदेव लामिछाने (२०७७) द्वारा लिखित *लोकसाहित्य सिद्धान्त* नामक पुस्तकमा परिच्छेद एकमा लोकवार्ताको परिचय, प्रकार, स्वरूपको चर्चा गरिएको छ भने परिच्छेद दुईअन्तर्गत लोकसाहित्यको परिचय, विशेषता र महत्त्व उल्लेख गरिएको छ । क्रमशः तीन परिच्छेदमा लोकगीतको परिचय, विशेषता, वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसै पुस्तकको परिच्छेद चारमा भने लोकगाथाको परिचय, परिभाषा, स्वरूप, विशेषता, लोकगाथाका तत्त्व, वर्गीकरण र लोकगाथाका प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ । यसै खण्डको प्रकारअन्तर्गत चैत, धमारी, चाँचरी, कर्खा, र भारत/हुङ्केलीको चर्चा गर्दै डोटी-कर्णाली, भेरी भेकमा दमाईँद्वारा हुङ्को बजाउँदै अभिनयपूर्वक गाइने प्रसिद्ध नृत्यगाथा वा नाट्यगाथा भारत हो भनी परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा हुङ्केको पहिरन तथा बाजाका साथै प्रस्तुतिको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत पुस्तकमा हुङ्केलीको विषयमा विस्तृत अध्ययन नपाइए तापनि हुङ्केलीको परिचय, प्रस्तुति वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएकाले यस शोधका लागि यो पुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यका अन्य विधा जस्तै हुङ्केलीको पनि लामो परम्परा रहेको छ । हुङ्केलीका विषयमा यसअघि भएगरेका अध्ययन कार्यको सर्वेक्षणबाट हुङ्केलीको मूलपाठ सङ्कलन, परिचय र प्रस्तुतिका साथै अन्य कोणबाट अध्ययन भएको पाइए तापनि हालसम्म यस क्षेत्रमा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत आधारमा केन्द्रित रहेर अध्ययन हुनु नसक्नु नै । प्रस्तुत अध्ययनको शोधअन्तराल हो ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

डोटी जिल्ला लोकसाहित्यका दृष्टिले सम्पन्न जिल्ला हो । यस जिल्लालाई परम्परादेखि प्रचलनमा आएका लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूले चिनाउँदै आएका छन् । यसरी परम्परादेखि प्रचलनमा आई डोटेली समुदायमा लोकप्रिय बनेको हुङ्केलीको सामान्य अध्ययन भएको पाइए तापनि यसको विस्तृत अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यही अभावको पूर्तिको लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ । त्यही नै प्रस्तुत अध्ययनको औचित्य हो । त्यसैगरी प्रस्तुत शोधबाट डोटी जिल्लामा प्रायः यसको मौलिक स्वरूपका साथै यसका प्रस्तोता घट्टै जाने क्रम रहेकाले यस अध्ययनबाट हुङ्केलीको मौलिकताको संरक्षण गर्न मद्दत पुग्नुको साथै यस अध्ययनबाट डोटेली लोकसंस्कृतिको संरक्षणमा टेवा पुग्ने छ । यसबाट हुङ्केलीको वर्णविषय र त्यसको प्रस्तुतिका बारेमा बुझ्नका लागि सघाउ पुग्ने छ । त्यो पनि प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधको शीर्षक डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले यसमा डोटी जिल्लामा मात्रै प्रचलनमा रहेका हुङ्केलीसम्बन्धी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । डोटी जिल्लाका पनि सबै स्थानमा यसको प्रस्तुति नहुने भएकाले हुङ्केली प्रस्तुत हुने मुख्य स्थानहरू शिखर, पूर्वीचौकी, सायल र पश्चिमचौकी क्षेत्रबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसरी डोटी जिल्लाका विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलित सामग्रीलाई प्रस्तुतिगत आधारमा मात्र अध्ययन गर्नु यसको विषयगत सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषण विधि पर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषणको विधि निम्नबमोजिम रहेको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा प्राथमिक सामग्री क्षेत्रकार्यद्वारा गरिएको छ । त्यसका लागि डोटी जिल्लाका विभिन्न क्षेत्रमा गई क्षेत्रीय अवलोकनका माध्यमबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । विशेषगरी डोटी जिल्लाका शिखर, पूर्वीचौकी, सायल, पश्चिमचौकी क्षेत्रमा प्रस्तुत गरिएका हुङ्केलीको प्रत्यक्ष अवलोकनका साथै हुङ्केलीका प्रस्तोता र जानकार व्यक्तिसँग

प्रत्यक्ष भेटघाट गरी आवश्यक जानकारी लिने काम गरिएको छ । श्रव्यदृश्यपरक अभिलेखनद्वारा प्राप्त सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालयकार्यद्वारा द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएका सैद्धान्तिक र आनुभविक पूर्वकार्य द्वितीयक सामग्री हुन् । यस्ता सामग्री टिपोट विधिद्वारा सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा क्षेत्रीय कार्य र पुस्तकालयीयकार्यबाट सङ्कलन गरिएका सामग्रीको व्यवस्थापन सत्यापन, वर्गीकरण र सङ्केतीकरणद्वारा गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिद्वारा गरिएको छ । सामग्रीको सङ्कलन, वर्गीकरण र व्याख्याविश्लेषणद्वारा निष्कर्षमा पुग्ने काम भएको छ । यस अध्ययनमा पाठ विश्लेषणको विधिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । त्यसका लागि लोककाव्यको सिद्धान्त र डेल हाइम्सको सन्दर्भपरक प्रस्तुतिको सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक ढाँचाको आधार बनाइएको छ । सामग्रीको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक र आनुभविक पूर्वकार्यका आधारमा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेद विभाजनमा गरिएको छ । तिनलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । शोधप्रबन्धको समग्र रूपरेखा निम्नबमोजिम रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : डोटी जिल्लाको परिचय

तेस्रो परिच्छेद : हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय

चौथो परिच्छेद डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको वर्णविषय

पाँचौँ परिच्छेद : डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुति

छैटौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

डोटी जिल्लाको परिचय

२.१ विषयप्रवेश

हुङ्केली डोटी जिल्लामा परम्परादेखि कथ्यपरम्परामा आधारित भई जनमानसमा लोकप्रिय बनेको विधा हो । यो सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशका कतिपय जिल्लाहरूमा प्रचलनमा रहे तापनि डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केली र अन्य जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीका बिचमा प्रस्तुतिगत भिन्नता रहेको पाइन्छ । यसो हुनुमा यहाँको भूगोल, संस्कृति, भाषा, इतिहासले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । कुनै पनि भूगोल, इतिहासको प्रभाव लोकसमुदायमा पर्ने र लोकसमुदायबाट नै लोकसाहित्यको सिर्जनाका भएको हुन्छ । यसरी लोकसाहित्य र त्यससँग सम्बन्धित भूगोलका बिचमा अन्तरसम्बन्ध हुने भएकाले यस परिच्छेदमा डोटी जिल्लाको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ डोटीको नामकरण

नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका विभिन्न ठाउँहरूको नामकरण पहाड, नदी, देवीदेवता तथा परम्परामा नाम कमाएका ऐतिहासिक व्यक्तिको नामबाट गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि ठाउँविशेषको परिचय दिनका लागि त्यस ठाउँको नामकरण गरिएको हुन्छ । डोटी जिल्लाको नामकरणका सन्दर्भहरू पनि विभिन्न प्रकारका देखापर्दछन् । तिनलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२.१ पौराणिक आधार

डोटीको नामकरणका सम्बन्धमा कुनै एउटा आधार मात्र पर्याप्त छैन । यसको नामकरणका सन्दर्भमा विभिन्न किंवदन्ती तथा विद्वान्हरूका आआफ्ना धारणा रहेका छन् । लोकविश्वासका आधारमा डोटी परापूर्वकालदेखि नै देवभूमिका रूपमा परिचित रहेको पाइन्छ । यस जिल्लाका प्रत्येक ठाउँहरूमा स्थानीय देवीदेवताका विभिन्न देवालय तथा मठमन्दिर हुनुले पनि यस कुराको पुष्टि गर्दछ । पौराणिक सन्दर्भका आधारमा डोटीको नामकरण स्कन्धपुराणको मानसखण्डमा उल्लेख भएअनुसार देवीदेवताको वासस्थान भएको देवतटका साथै ऋषिमुनिहरूले तपस्या गरेको घना जङ्गल भएको यस ठाउँलाई देवाटवि (देवः अटवि) अर्थात् देवीदेवता वस्ने ठाउँ भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ (बिनाडी, २०७४, पृ. १०) । यसरी कालान्तरमा देवाटवि शब्द अपभ्रंश भई देउटी, दोटी हुँदै डोटी नाम रहन गएको किंवदन्ती पाइन्छ ।

२.२.२ ऐतिहासिक आधार

डोटीको नामकरणका सम्बन्धमा विभिन्न आधारहरू रहेका छन् । ती आधारहरूमध्ये अर्को महत्वपूर्ण ऐतिहासिक आधार हो । नेपालको ऐकीकरणपूर्व डोटी बाइसे राज्यको रूपमा

स्थापित भएको पाइन्छ, भने यसको क्षेत्र पश्चिममा महाकालीदेखि पूर्वमा कर्णालीसम्मको व्यापक भूगोललाई समेटेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसलाई डोट्याल भन्ने गरिएको पाइन्छ, भने 'डोट्याल' शब्द डडेलधुराको घटाल भएर बग्ने डोटी खोला र त्यस डोटी खोलाको आधिपत्यमा पर्ने सम्पूर्ण गाउँवासीलाई सम्बोधन गर्ने गरी प्रचलनमा आएकोले यसक्षेत्रको नाम डोटी रहन गएको हो (ओभा, २०६८, पृ.२०) । यसरी बाइसे राज्यकालमा शक्तिशाली राज्यको रूपमा स्थापित डोटीको नामबाट हाल डोटी जिल्ला छुट्टै जिल्लाको रूपमा परिचित भएको छ । साथै यस जिल्लाको नामकरणका विभिन्न आधार तथा किंवदन्ती पाइए पनि सबैभन्दा बलियो र तर्कपूर्ण आधार ऐतिहासिक आधार रहेको छ ।

२.३ डोटी जिल्लाको भौगोलिक परिचय

डोटी जिल्ला हाल सुदूरपश्चिम प्रदेशका नौओटा जिल्लामध्येको एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा अछाम, पश्चिममा डडेलधुरा र बैतडी, उत्तरमा बझाङ र बाजुराका साथै दक्षिणमा कैलाली जिल्लाले छोएको छ । भौगोलिक विविधता रहेको यस जिल्लामा एघार हजार फिट अग्ला पहाडका साथै दिपायल, जोरायल, गोपघाट, बानेडुङ्ग्रीसैन र तलारा जस्ता समथर तथा कृषिका लागि ऊर्वर भूभागसमेत रहेका छन् । यो जिल्ला २८°, ५२ उत्तरदेखि २९°, २८ उत्तरी अक्षांश र ८१°, १४ पूर्वी देशान्तर भित्र रहेको छ (जिल्ला समन्वय समिति डोटी, २०७८, प्रोफाइल) । यस जिल्लामा कतै समथर र कतै धेरै उचाइमा रहेका भूभाग रहेका छन् । भौगोलिक विविधताकै कारण यहाँको जलवायुमा पनि भिन्नता रहेको छ । यहाँ धेरै चिसो हुने खप्तड, तेलेलेक, तामागिरिलेक जस्ता भूभाग रहेका छन्, भने दिपायल, तिलतालीसैन, बानेडुङ्ग्रीसैन जस्ता समथर र धेरै गर्मी हुने भूभाग समेत रहेका छन् । डोटी जिल्लाको मध्येपहाडी भेकमा भने समशीतोष्ण जलवायु रहेको छ । डोटी जिल्लाको दक्षिणतिर महाभारत श्रृङ्खला रहेको छ, भने उत्तरतर्फ तामागिरिपर्वत तथा सकारलेक रहेको छ । डोटी जिल्लाको भौगोलिक सीमाङ्कन यहाँका खोला, नदी र अग्ला पहाडहरूले गरेको पाइन्छ । डोटी र डडेलधुराको सिमाना कोराल खोलाले छुट्याएको छ भने अछाम र डोटीको सिमाना चौखुट्टे र डोटी र बझाङलाई तामागिरिले छुट्याएको छ । डोटी जिल्लाको भौगोलिक तथा प्राकृतिक सौन्दर्य थप्ने काम यहाँ निरन्तर बगिरहने खोला नदीहरूले गरेका छन् । सेती नदी डोटी जिल्लाको प्रमुख नदी हो भने । साइलीगाड, कालागाड, गोल्मागाड, गण्णीगाड, कर्नासा यहाँका सहायक नदी हुन् ।

भौगोलिक विविधता भएकै कारण सबै क्षेत्रमा एकनासको कृषि उत्पादन भने हुँदैन । यहाँ थुप्रै जलस्रोत भएर पनि सिँचाइको उचित प्रबन्ध नहुँदा कृषियोग्य जमिन पनि बाँझोमा परिणत भएको छ । जसको परिणामस्वरूप बसेनी बसाइसराइ गरी तराइका कैलाली, कञ्चनपुर लगायतका जिल्लाहरूमा जीविकोपार्जनका लागि बसाइ सरेर मानिसहरूको क्रम बढ्दो छ । यहाँका दिपायल, तिलतालीसैन, बानेडुङ्ग्रीसैन, काँडामाण्डौँ, जोरायल, वायल, नारीदाड लगायतका समथर भूभाग भने कृषिका लागि निकै ऊर्वर मानिन्छन् । काँडामाण्डौँ,

जोरायल लगायतका क्षेत्रमा उत्पादन हुने बासमती धान निकै प्रख्यात रहेको छ । डोटीको बोगटान क्षेत्र सुन्तला, कागती, मह, अदुवा जस्ता कृषिजन्य उत्पादनका लागि निकै प्रख्यात रहेको छ । साइल क्षेत्रमा उत्पादन हुने स्थानीय जातको आलु निकै प्रख्यात रहेको छ । यसरी डोटीका हरेक क्षेत्र कुनै न कुनै आधारबाट चिनिदै आएका छन् ।

प्राकृतिक तथा जैविक विविधताले पनि यो जिल्ला निकै सम्पन्न मानिन्छ । विभिन्न प्रजातिका लालीगुराँस पाइने खप्तडक्षेत्र यसै जिल्लामा पर्दछ, जो खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जका नामले पनि चिनिन्छ । विभिन्न प्रकारका जडिबुटी, वनस्पति तथा भौगोलिक र प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिभराउ रहेको खप्तड क्षेत्र पर्यटकीय गन्तव्यका लागि पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यस क्षेत्रमा वाह्य पर्यटकको आवागमन छिटपुट रूपमा हुने गरे तापनि बर्सेनी हजारौंको सङ्ख्यामा आन्तरिक पर्यटक आउने गरेको पाइन्छ । प्रत्येक वर्ष गङ्गादशहरामा लाग्ने मेलाले यस क्षेत्रको संस्कृति, भाषा, साहित्यको उत्थानमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यो जिल्ला २५०० वर्गमिटरमा फैलिएको जिल्ला हो । नेपालको हालको शासकीय संरचना निर्माण हुनुअघि डोटी जिल्लामा पचास गा.वि.स एक नगरपालिका र दुई निर्वाचन क्षेत्र रहेकोमा हालको संरचनामा संघीय निर्वाचन क्षेत्र एउटा र दुई प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रका साथै नौवटा पालिका रहेका छन् । ती नौओटा पालिका (दिपायलसिलगढी नगरपालिका, शिखर नगरपालिका, के.आइ सिं गाउँपालिका, जोरायल गाउँपालिका, बडीकेदार गाउँपालिका, बोगटान फुडसिल गाउँपालिका, आदर्श गाउँपालिका, पूर्वीचौकी गाउँपालिका र सायल गाउँपालिका) मध्ये दुई नगरपालिका रहेका छन्, भने बाँकी सातओटा गाउँपालिका रहेका छन् ।

२.४ ऐतिहासिक परिचय

डोटी जिल्ला ऐतिहासिक रूपमा पनि छुट्टै पहिचान बोकेको जिल्ला हो । परम्परामा डोटीले महाकालीदेखि कर्णालीसम्मको विस्तृत भूभागलाई समेटेको थियो । डोटीको इतिहासका बारेमा हालसम्म गहन र विस्तृत अध्ययन नभए तापनि यसको इतिहासका बारेमा प्राप्त वंशावली, ताम्रपत्र तथा शिलालेखका आधारमा धेरथोर चर्चा गर्ने काम योगी नरहरिनाथ, देवकान्त पन्त, राजाराम सुबेदी लगायतका विद्वानहरूबाट भएको पाइन्छ (चालिसे, २०३३, पृ. ५) । मध्यकालभन्दा अघिको डोटीको प्रामाणिक इतिहास फेला नपरे पनि बाइसे राज्यकालको डोटीको इतिहास रहेको पाइन्छ । डोटीको प्राप्त ऐतिहासिक प्रमाणका आधारमा डोटीका प्रथम राजा निरयपाल थिए, भने अन्तिम राजा दीप शाही थिए । यसरी विस्तृत भौगोलिक क्षेत्र ओगटेको तत्कालीन डोटी राज्य शासनको केन्द्र बनेको थियो । राणाकालमा डोटी प्रशासनिक गौडाको रूपमा परिचित थियो, भने हाल यो नेपालका सतहत्तर जिल्लामध्येको एक जिल्लाको रूपमा रहेको छ । ऐतिहासिक रूपमा हेर्दा मध्यकालीन डोटी राज्यको क्षेत्र निकै व्यापक रहेको पाइन्छ । तत्कालीन समयमा चौद्ध सय डोटी भन्नाले चौद्ध सय गाउँ ओगटेको भूभाग भन्ने बुझिन्छ, जसको चर्चा हुड्केलीमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसरी डोटीले कुमाउँदेखि

कर्णालीसम्मको व्यापक क्षेत्र ओगटेको थियो । स्थान विशेषका आधारमा डडेलधुराको घटाल हुँदै बग्ने डोटी खोलाको नामबाट डोटी रहन गएको किंवदन्ती पाइन्छ (विनाडी, २०७४, पृ. ११) । यसरी डोटीको नामकरणका सन्दर्भमा विद्वान्हरूका विभिन्न मत पाइए तापनि डोटीको नामकरणमा ऐतिहासिक आधार नै सबैभन्दा बलियो र तर्कसङ्गत देखिन्छ ।

२.५ धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिचय

डोटी जिल्लालाई चिनाउने अर्को महत्त्वपूर्ण आधार धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार हो । यस जिल्लालाई यहाँको मौलिक संस्कृति, चाडपर्व, देवालय तथा मठमन्दिरले परापूर्वकालदेखि चिनाउँदै आएका छन् । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा यस जिल्लाको आफ्नो छुट्टै पहिचान रहेको छ । डोटीको सदरमुकाम सिलगढीमा अवस्थित शैलेश्वरी मन्दिर यहाँको प्रमुख शक्तिपीठ मानिन्छ । यसका साथै हरेक वर्ष लाग्ने शैलेश्वरीको जात्रामा ठाढाठाढाबाट हजारौंको सङ्ख्यामा तीर्थालुहरू आउने गर्दछन् । यो शक्तिपीठ यहाँका मानिसको धार्मिक आस्थाको केन्द्र मानिन्छ । यस मन्दिरमा प्रत्येक वर्ष लाग्ने मेलाजात्रामा यहाँको स्थानीय वेशभूषा पनि फल्लिने गर्छ । यसका अतिरिक्त महाभारत तेलेलेकमा अवस्थित लाटाकाफलीको मन्दिर, बड्डाकेदार, कफल्लेकी केदार, भागेश्वर, सालमुनि, दिलेश्वर, लुवाखडी, मल्लिसमि लगायतका स्थानीय देवीदेवताका माणौंमा हुने प्रत्येक वर्षको जात्रामा हजारौंको सङ्ख्यामा श्रद्धालुहरू आउने गरेको पाइन्छ । यस जिल्लामा वर्षभरि मनाइने मौलिक चाडपर्वले पनि छुट्टै पहिचान गराएको छ । हरेक नयाँ वर्षको दिन मनाइने बिसुँ पर्व, गङ्गा दशहरा, श्रावण महिनामा ओल्के पर्व, भाद्र महिनामा मनाइने गौरापर्व, दशैँदुते (दशैँतिहार) जाँतपर्व, पुसेपन्ध्र, उत्तराइनी, भुवो, माघेसङ्क्रान्ति, होली जस्ता चाडपर्व र यस अवसरमा पकाइने विभिन्न मौलिक परिकारले पनि यस क्षेत्रको छुट्टै पहिचान गराएको छ । यिनै पर्वविशेषमा गाइने र प्रदर्शन गरिने धमारी, चैत, डेउडा, फाग, हुड्केली जस्ता लोकसाहित्यको प्रस्तुतिले यस क्षेत्रको गरिमा बढाएको छ ।

२.६ सामाजिक परिचय

देश, जाति र कुनै पनि ठाउँको लोकसंस्कृति र सामाजिक अवस्थाका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजमा विभिन्न वर्ग, पेशा, लिङ्ग, जातजाति तथा विभिन्न धार्मिक समुदायका मानिस बसोवास गर्दछन् । सबै प्रकारमा मानिसहरूबाट सिङ्गो समाज निर्माण हुने गर्छ । डोटी जिल्लाको लोकसंस्कृति तथा लोकसाहित्य यहाँको सामाजिक शैक्षिक, आर्थिक, राजनीतिक अवस्थाका साथै यहाँको रहनसहन र बसोवासबाट प्रशस्त प्रभावित रहेको छ । परम्परादेखि नै आर्थिक विपन्नताका कारण अधिकांश मानिसहरू जीविकोपार्जनका लागि छिमेकी मुलुक भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा जाने गरेको पाइन्छ भने कतिपय मानिसहरूले स्वदेशमै ज्याला मजदुरी गरी जीविकोपार्जन गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रस्तुत गरिने हुड्केली, चाँचरी जस्ता लोकसाहित्यका विधाहरूको रहेको पाइन्छ । परम्परादेखि विशेष गरी दमाइजातिका मानिसले विवाह, छैँटी जस्ता मानवीय संस्कारमा

हुड्केली प्रस्तुत गरी आयआर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कअनुसार २०४८३१ कूल जनसङ्ख्या रहेको डोटी जिल्लाको सामाजिक अवस्था पनि विभिन्न जातजाति, रहनसहन, बसोबास आदिबाट प्रभावित छ । प्रायजसो गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारका मानिसहरू जीविकोपार्जनका लागि हरेक वर्ष भारतका विभिन्न ठाउँमा गई काम गर्ने र महिलाहरू विशेष गरी खेतीबारीमा लाग्ने गरेको पाइन्छ । प्राय गरिबीकै कारण यहाँका ग्रामीण भेकका महिलाहरू परम्परागत पद्धतिमा आधारित खेतीबारी गर्ने र पुरुषहरू कामको खोजीमा देशबाहिर जाने गर्दछन् । उच्च तथा सम्पन्न वर्गका मानिसहरू ग्रामीण बसोबास छोडेर सुविधायुक्त तराईका सहरहरूमा बसोबास गर्ने क्रम बढ्दो मात्रामा रहेको छ, जसका कारण यस जिल्लाबाट अन्यत्र जिल्लामा बसाइसराइ गर्ने मानिसहरूको सङ्ख्या बढ्दो क्रममा रहेको छ । यस जिल्लामा परम्परादेखि नै विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोबास रहेको पाइन्छ । यहाँ विशेष गरी बाह्रमण, ठकुरी क्षेत्री, आदिवासी र दलित जातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । बाह्रमण जातिमा जोशी, पनेरू, पन्त, भट्ट, ओझा, भण्डारी, अवस्थी, उप्रेती दाहाल, फुलारा, पाण्डेय, मिश्र र उपाध्याय थरका मानिसहरू बसोबास गर्छन्, भने ठकुरी जातिमा शाही, शाह, चन्द, सिंह, मल्ल थरका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । क्षेत्री जातिहरूमा महारा, बोहरा, जोरा, बोगटी, खड्का, कठायत, धामी, सिर्माल, कुँवर, रावल, रोकाया, नेगी, चोखाल, माभी, चयडा, भण्डारी, नेगी थरका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । दलित जातिहरूमा सार्की, आउजी, विक, कामी, सुनार, सुचिकार, बागचन, रैका, दमाई, थरका मानिस बसोबास गर्दछन्, भने जनजातिहरू डोटीको सिलगढीमा परम्परादेखि नेवार जातिको बसोबास रहेको छ, भने डोटीको बोगटान र जोरायल लगायतका क्षेत्रहरूमा मगर जातिको बसोबास रहेको छ । यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसहरू भएपनि धार्मिक र सांस्कृतिक एकरूपता रहेको छ । यहाँको दैनिक खानपानमा रोटी, दालभात, तिहुन, सागतरकारी जस्ता परिकार रहेका छन्, भने पर्वविशेषमा यहाँको स्थानीय परिकार डुब्का (मासबाट बनाइएको परिकार) माणा, बाबर (सेलरोटी जस्तै लाग्ने चामलको पिठोबाट बनाइएको परिकार), निसोसे (चामलको पिठोबाट बनाइने परिकार), पुरी, माणेरोट (माणाभित्र मास राखेर बनाइने), बटुक (फुलौरा) जस्ता परिकारहरू पकाइन्छन् । यहाँका स्थानीय चाडपर्व विशेषमा पकाइने परिकारहरू फरक हुन्छन् । हरेक नयाँ वर्ष सुरु भएको दिन मनाइने बिसुँ पर्वमा डुब्का, पुरी लगायतका मासबाट बनेका स्थानीय परिकार रहेका हुन्छन्, भने साउनमा खिर, दशैंतिहारमा सेलपुरी, उत्तराइनीमा माणा, पुसेपन्धमा निसोसे/भुनेरोटी पकाउने गर्छन् । यसरी चाडपर्व विशेषमा पकाइएका परिकार छरछिमेकमा बाँडीचुडी खाने प्रचलन समेत रहेको छ । यहाँका मानिसहरूको पहिरनमा पनि विविधता पाइन्छ । खास गरी पुरुषले दौरासुरुवाल टोपी लगाउँछन्, भने महिलाले गुन्युचोली शिरमा सेतो फेटा लगाउँछन् । यस जिल्लामा परम्परादेखि विभिन्न जातजातिका मानिसहरू समुदायमा मिलेर बसेको पाइन्छ । सामाजिक रूपमा यहाँका मानिसहरू दुःखसुख पर्दा वा कुनै काम पर्दा एकअर्कालाई सहयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

एकआपसमा सद्भाव, सहिष्णुता र मेलमिलाप यहाँका मानिसहरूको सामाजिक परिचय हो । यहाँका मानिसहरू कृषिकार्य गर्दा एकअर्काको अरिमपरिम गर्ने र सामूहिक कार्यमा सधैं तत्पर रहने परम्परा हालसम्म कायमै छ ।

२.६.१ आर्थिक परिचय

डोटी जिल्लाका अधिकांश मानिसहरूले कृषि पेशा अपनाउने गर्दछन्, भने केहीले नोकरी र व्यवसाय गर्दछन् । यहाँका अधिकांश मानिसहरूको आर्थिक आधार भने कृषि नै रहेको छ । यहाँको कृषिजन्य उत्पादनमा प्रमुख धान, गहुँ, कोदो हो भने यसबाहेक जौ, मकै, भटमास, मास, गहत, केराउ, तमाखु, कागनु, भँगरो (सिलाम), तिल, तोरी रहेका छन् । फलफूलमा सुन्तला केरा, नासपाती, कागती, अम्बा, उत्पादन गरिन्छ । मसलाजन्य वस्तुहरूमा बेसार र अदुवा प्रमुख रहेको छ । यस जिल्लामा उत्पादित बेसार र अदुवा यस जिल्लाका मुख्य बजार क्षेत्र दिपायल, सिलगढी, बुडरका साथै तराइका कैलाली कञ्चनपुर लगायतका जिल्लाहरूमा समेत निर्यात गरिन्छ । यस जिल्लाको बोगटान क्षेत्रमा उत्पादन हुने स्थानीय प्रजातिको सुन्तला निकै प्रख्यात मानिन्छ । बोगटान क्षेत्रमा मौरी तथा पशुपालन पनि प्रशस्त हुने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा उत्पादित मह तथा घिउ तराइका धनगढी लगायतका मुख्य बजारसम्म पुग्ने गरेको छ । यहाँका मुख्य बजार क्षेत्र दिपायल, राजपुर, सिलगढीलाई छोडेर अन्य मानिसको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत कृषिव्यवसाय रहेको छ । यहाँका मानिसहरू कृषिजन्य वस्तुको उत्पादन गरी आफूलाई वर्षभरि चाहिने खाद्यान्न सञ्चित गरी बाँकी रहेको बेचबिखन गरी नुन, तेल र लुगाकपडाको जोहो गर्दछन् । यहाँ अधिकांश ठाउँमा भिरालो जग्गा हुनुको साथै सिचाईको उचित प्रबन्ध नहुँदा उत्पादन ज्यादै न्युन हुनेगरेको पाइन्छ । जसले गर्दा दुईचार महिना मात्रै खान पुग्ने र बाँकी महिना ज्याला मजदुरी गरी जीविकोपार्जन गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका सबै मानिससँग खेतीयोग्य पर्याप्त जग्गा नभएका कारण पनि जीविकोपार्जन गर्न कठिनाई रहेको छ । कृषि संगसँगै पशुपालन यस जिल्लाको अर्को आमदानीको स्रोत हो । ग्रामीण भेकमा गाईभैसी तथा बाखा पालनबाट तराइका जिल्लाहरूमा दूध तथा दुग्धजन्य वस्तु घिउ र खसीबोकाको निर्यात गरी आमदानीको स्रोत बनाएको पाइन्छ । हिउँद याममा खेतबारीको काम सकेर खाली समयमा उच्च लेकाली भेकमा गई बाँसबाट डोको, सुपो, नाडलो बनाई त्यसबाट आयआर्जन गरिन्छ । अहिले डोटीका प्रायजसो ग्रामीण भेकमा कच्ची मोटरबाटो भएकाले यहाँका कृषिजन्य उत्पादित वस्तु सुन्तला, अदुवा लगायतका सामग्री बजारसम्म पुऱ्याउन सहज बनेको छ । सामान आयात गर्न सहज भएकै कारण अहिले दैनिक उपभोग्यवस्तु खरिद गर्न र उत्पादित वस्तु विक्री गर्न कोशौं पैदल हिड्नु पर्ने समस्या भने केही हदसम्म समाधान भएको छ ।

२.६.२ शैक्षिक परिचय

डोटी जिल्लालाई चिनाउने अर्को आधार शिक्षा हो । शैक्षिक दृष्टिकोणले निकै महत्त्व बोकेको यस जिल्लामा हाल नौओटा पालिकाका प्रत्येक वडाहरूमा आधारभूत तथा

माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् । डोटीको सिलगढीस्थित पद्मपब्लिक मुक्तिनारायण मा.वि.राणाकालमा स्थापना भई ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको विद्यालय हो । यो विद्यालय यस जिल्लाको सबैभन्दा जेठो विद्यालय हो । यसका अतिरिक्त डोटीको उच्चाकोट स्थित सीताराम मा.वि र डोटीकै मुडभरा स्थित शारदा मा.वि यस जिल्लाका पुराना विद्यालय हुन् । तत्कालीन समयमा सबै क्षेत्रमा विद्यालयको उपलब्धता नभएका कारण विद्यालयस्तरको शिक्षाका लागि टाढाटाढाबाट आएर अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । उच्च शिक्षाका लागि भने वि.सं. २०१७ सालमा स्थापना भएको डोटी बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिम प्रदेशकै सबैभन्दा जेठो क्याम्पस हो । जसले वर्तमान समयमा स्नातकोत्तरसम्मको उच्च शिक्षा प्रदान गर्दै आएको छ । हाल भने डोटीको जोरायल, उच्चाकोट र वीपीनगर क्षेत्रमा सञ्चालित एकएकओटा गरी जम्मा चारओटा क्याम्पसले उच्च शिक्षा प्रदान गर्दै आएका छन् । प्राविधिक शिक्षा प्रदान गर्नका लागि यस जिल्लामा एउटा सिटिइभिडि अन्तर्गतको एउटा प्राविधिक विद्यालय समेत रहेको छ । यसैगरी राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कको आधारमा डोटी जिल्लाको साक्षरता प्रतिशत हेर्दा २०४८३१ कूल जनसङ्ख्या रहेको यस जिल्लामा ६०.८७ प्रतिशत साक्षरतादर देखिन्छ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क, २०७८, पृ. १८८) । जो सुदूरपश्चिम प्रदेशका अछाम, बझाङ, कैलाली, कञ्चनपुर, डडेलधुरा, दार्चुला, बैतडी र बाजुराको भन्दा कम रहेको छ । यसमा पुरुष साक्षरतादर ८२.९१ प्रतिशत रहेको छ भने महिला साक्षरतादर ६०.८७ प्रतिशत रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, पृ. १८८) । जो पुरुष साक्षरतादर भन्दा महिला साक्षरता दर भन्दा २२ प्रतिशतले कम रहेको छ । डोटी जिल्लामा गरिवी तथा चेतनाको कमीका कारण विद्यालय नजान्ने र गए पनि बिचमै विद्यालय छोड्ने समस्या पनि उत्तिकै रहेको छ । पुरुषका तुलनामा महिलाको साक्षरता प्रतिशत कम हुनुको कारण घरपरिवारका मानिसहरूले छोरीलाई घरको काममा लगाउने पढाइ हाले पनि छोरीलाई पढाउने परम्परागत धारणा भने हाल कम हुँदै गएको छ । यस जिल्लामा साक्षरता प्रतिशत कम हुनुको अर्को समस्याका रूपमा आर्थिक विपन्नता नै हो । प्रायः गरिवीका कारण जीविकोपार्जन कठिनाई भएकाले छोराछोरीलाई विद्यालयीय तथा उच्चशिक्षा दिन नसक्नु पनि मुख्य कारण बनेको छ ।

२.७ निष्कर्ष

डोटी जिल्ला भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पृथक पहिचान भएको जिल्ला हो । कुनै पनि ठाउँ विशेषको भूगोल, भाषा, धर्म, संस्कृति र समुदायका बिचमा अन्तर्सम्बन्ध हुन्छ । भूगोल इतिहासको प्रभाव लोकसमुदायमा पर्ने र लोकसमुदायबाट नै लोकसाहित्यको सिर्जना हुने गर्छ । यसरी सिर्जना भएको लोकसाहित्य सम्बन्धित ठाउँको भूगोल, इतिहास, संस्कृति आदिबाट प्रभावित रहने भएकाले यस परिच्छेदमा डोटी जिल्लाको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । डोटी जिल्लालाई यहाँको लोकसाहित्य र लोकसाहित्यमा भौगोलिक विविधताले प्रशस्त प्रभाव पारेको छ । अन्य

जिल्लामा प्रस्तुत गरिने लोकसाहित्यभन्दा भिन्न र मौलिक हुनुमा यहाँको भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक कारण रहेको छ, भने डोटी जिल्लाको इतिहास अन्य जिल्ला भन्दा फरक रहेको छ । बाइसे राज्य कालमा डोटी शक्तिशाली राज्यका रूपमा रहेको र नेपालको एकीकरणको क्रममा डोटी राज्यको विघटन भएको पाइन्छ । राणाकालमा पनि डोटी प्रशासनिक गौणाका रूपमा परिचित रहेको पाइन्छ, भने हालको संरचनापूर्व देशका पाँचवटा विकासक्षेत्र मध्येको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राजधानी समेत यसै जिल्लामा रहेको थियो । यसै गरी धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक रूपमा परिचित यो जिल्ला लोकसाहित्यका दृष्टिले पनि निकै सम्पन्न रहेको छ । यहाँ परम्परादेखि नै लोकसाहित्यका लोककथा , डेउडा, धमारी, फाग, हुड्केली, चैत, उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा जस्ता लोकसाहित्यका विधामा डोटेली लोकसमुदायका अनुभव, अनुभूति तथा जीवनशैलीको अभिव्यक्ति हुनेगरेको पाइन्छ । डोटीमा प्रस्तुत गरिने हुड्केलीमा तत्कालीन शासक तथा वीरपुरुषहरूको वर्णन गरिनुले हुड्केलीमा भौगोलिकता संगसंगै ऐतिहासिकताको प्रभावसमेत रहेको छ । यसैगरी हुड्केलीमा यहाँको संस्कृति, रहनसहन जीवनशैली, आर्थिक तथा सामाजिक पक्षको प्रभाव रहेको हुनाले डोटी जिल्लाको भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ विषयप्रवेश

वर्ण्यविषय भनेको प्रस्तोताले मौखिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने घटना, पात्र र परिवेशको प्रस्तुति हो । यसलाई शाब्दिक प्रस्तुति भनिन्छ । हुङ्केलीको पनि आफ्नो वर्ण्यविषय रहेको हुन्छ । यसमा ऐतिहासिक तथा सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित भई लयात्मक ढङ्गले मौखिक रूपमा वर्णन गरिएको हुन्छ । हुङ्केलीमा कुनै ऐतिहासिक वीर पात्रलाई उपस्थित गराई मौखिक त्यस्ता पात्रका साहस तथा पराक्रमको वर्णन गरिन्छ । यसरी वर्णन गर्दा मुख्य पात्रका जीवसँग सम्बन्धित घटनाहरूको मौखिक प्रस्तुति हुने गर्छ । हुङ्केली कुनै विषय वा घटनामा केन्द्रित भई गद्यपद्यलयात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिने विधा हो । यसमा लोकसमुदायको सामूहिक भावना मुखरित भएको हुन्छ । यसमा लोकजीवनका घटनालाई आख्यानात्मक रूप दिई काव्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा हुङ्केलीलाई लोककाव्यको एउटा प्रकारको रूपमा लिइएको छ । अध्ययनका क्रममा हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय, विशेषता, वर्गीकरण, र तत्त्वका बारेमा सैद्धान्तिक चर्चा गरिनुका साथै सङ्कलित सामग्रीमा प्रस्तुत वर्ण्यविषयको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय

हुङ्केली लोकसाहित्यको लोककाव्यअन्तर्गत पर्ने विधा हो । यसमा नृत्य, गायनका साथै अभिनय पनि प्रस्तुत हुने भएकाले यो तीनै तत्त्वको मिश्रण भए पनि प्रधानताका दृष्टिले यसलाई लोककाव्य भन्न सकिने आधारहरू प्रशस्त रहेका छन् । विशिष्ट भाषिक अभिव्यक्तिसहितको भावप्रधान रहेको गद्यपद्यात्मक अभिलक्षणसहितको काव्यलाई पूर्वीय काव्य सिद्धान्तमा चम्पूकाव्य भन्ने गरिएको पाइन्छ । यसमा कथावस्तुको विस्तृत श्रृङ्खला रहने भएकाले यसलाई भारत भनिन्छ । लामो कथावस्तु, विशिष्ट भाषिक प्रयोगका साथै घटनाको सविस्तार लयात्मक प्रस्तुति रहने भएकाले यसलाई लोककाव्य भन्नु बढी उपयुक्त हुन्छ । यो विधा डोटेरी लोकजीवमा परम्परादेखि नै प्रचलनमा रहँदै जीवन्त बनेको विधा हो । यसमा लोकजीवनका दुःखसुख, हर्षविष्मात्जस्ता मानवीय संवेदना र अनुभूति व्यक्त भएका हुन्छन् ।

३.२.१ हुङ्केली शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

‘हुङ्केली’ शब्द हुङ्को मूल शब्दमा एली प्रत्यय लागेर बनेको शब्द हो । हुङ्को एक प्रकारको डमरु जस्तो सानो आकारको विचमा साँधुरो, अगाडिपछाडि चौडा आकार भएको र काठलाई छालाले बेरेर बनाएको एक प्रकारको बाजा हो । यसै हुङ्कोबाट व्युत्पन्न भएको शब्द हुङ्केली हुङ्के (हुङ्केलीको प्रस्तोता) ले काँधमा छङ्के पारेर हुङ्को भुङ्क्याइ, बायाँ हातले हुङ्को समातेर दायाँ हातले बजाउँदै, फनफनी नाच्दै, भारत गाउँदै अभिनयका साथ

प्रस्तुत गरिने भएकाले यसलाई हुड्केली भनिएको हो । हुड्को हुड्केलीको प्रस्तोताले बजाउने बाजा हो भने हुड्केली हुड्काको तालमा गरिने प्रस्तुति हो । हुड्केले मौखिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने पैकेला वा वीर पुरुषका गाथालाई भारत पनि भनिन्छ । कतिपय ठाउँमा भारत, भडौ, भणाग, हुड्के बोल, हुड्के गीत प्रचलित छ, भने भडौ वा भणागको प्रयोग भारतकै कथ्य रूपमा भएको छ (पन्त, २०७१, पृ. २) । यसमा हुड्को, हुड्के र हुड्केलीका बिचमा अभिभाज्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । हुड्केली हुड्केले गर्ने हुड्को बाजाका साथ नृत्य, गायन र अभिनयको समेत प्रस्तुति भएकाले यसलाई भारत भनेर मात्र पुग्दैन । भारत ऐतिहासिक वीर पुरुषका लामोश्रृङ्खलामा उनिएका घटनाको सविस्तार लयबद्ध प्रस्तुति हो । हुड्केली समग्र प्रस्तुति हो भने भारत एउटा पक्ष मात्रै हो । त्यसैले यसका प्रस्तोताले भारत मात्रै मौखिक रूपमा प्रस्तुत गरेर अन्य यसका महत्त्वपूर्ण कुरालाई छोड्ने हो भने हुड्केली अधुरो नै रहन्छ । हुड्केली हुड्को बाजाका साथ गाएर प्रस्तुत गरिने भएकाले यसलाई हुड्केली भनिएको हो । डोटेली लोकजीवनमा भारत हेर्ने नभनिकन हुड्केली हेर्ने भनिनुले पनि भारत हुड्केलीको एउटा पक्ष मात्रै हो भने हुड्केली भारतको प्रस्तुति, नृत्य, अभिनयको समष्टि रूप हो । त्यसैले भारतले प्रस्तुतिको गायन पक्षलाई मात्रै समेट्छ भने हुड्केलीले गायन, नृत्य र अभिनयका लगायतका सबै पक्षलाई समेट्ने हुनाले यसलाई हुड्केली भन्नु नै युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

३.२.२ हुड्केलीको परिभाषा

डोटी जिल्लामा परम्परादेखि प्रचलनमा आएका लोकसाहित्यका अन्य विधाका बारेमा परिभाषित गरिएको पाइए पनि हुड्केलीका विषयमा छुट्टै ढङ्गले परिभाषित नगरी लोकगाथाकै सन्दर्भबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ । हुड्केलीलाई समग्र रूपमा बुझाउने परिभाषाको कमी नै रहेको पाइन्छ । हालसम्म विद्वान्हरूले यससम्बन्धी दिएका परिभाषालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

देवकान्त पन्त (२०३२) दमाई जातिका मानिसरूले हुड्को बजाउँदै नृत्य र अभिनयसहित गाउने वीरभाव मूलक गाथालाई हुड्केली हो (पृ. २०३) ।

विजय चालिसे (२०३९) ढोलीहरूले हुड्को भनिने पितलको डमरू जस्तै ठुलो बाजामा हातले धाप दिँदै नाचिने हुनाले यसलाई हुड्केली भनिने र उनीहरूले गाउने गीत भणाग वा भारत हो (पृ. १०२) ।

पूर्णप्रकाश नेपाल (२०४१) ले प्राचीन कालीन विलक्षण प्रतिभा र असाधारण व्यक्तित्वका दिव्य गाथाहरूलाई प्राचीन चारण जातिले आफ्नो पैतृक उत्तराधिकारी रूपमा श्रुति परम्परमा जीवित राखेका गाथा नै भारत हुन् (पृ. ६०) ।

मोतीलाल पराजुली (२०६३) ले भारतमा भएको संवादका कारण यसलाई नाटक विधासँग निकट सम्बन्ध भएको विधा हो भनेका छन् (पृ. ३) ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६३) ले हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गर्दै भारतलाई सुदूरपश्चिमेली र मध्येपश्चिमेली क्षेत्रमा हुङ्केली भनिनुका साथै यसको नामकरण भारत गाइँदा बजाइने बाजाविशेष हुङ्कोका आधारमा गरिएको हो (पृ. १८३) ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०५७) ले भारतलाई चिनाउने क्रममा दमाईँ जातिले हुङ्को बजाउँदै अभिनयात्मक रूपमा गाइने प्रसिद्ध लोकनृत्य वा नाट्यगाथा भारत हो (पृ. ३५३) ।

तेजप्रकाश श्रेष्ठ (२०६०) ले वीरगाथामा आबद्ध आख्यान भएको गद्यपद्य मिश्रित गायन नै भारत हो (पृ. १३२) ।

जयराज पन्त (२०६४) ले ढोली वा हुङ्के जातिको एक जना प्रमुख गायकको नेतृत्वमा थप चार वा पाँच जना सहायकको सामूहिक स्वर लहरी बिचबिचमा निश्चित अंश गाएर खास वाद्यशैलीमा हुङ्को बजाउँदै पर्याप्त अभिनय, नृत्य र कथा वाचनका साथ प्रस्तुत गरिने डोटेली लोककाव्य हुङ्केली हो (पृ. ४१) ।

बद्री शर्मा बिनाडी (२०७४) ले लामालामा आख्यान भएका गद्यपद्य मिश्रित चम्पूकाव्य शैलीका वीरकाव्य हुङ्केली हुन् (पृ. २३) ।

यज्ञराज उपाध्याय (२०७७) ले वीरताको गाथा प्राचीन राजा महाराजाहरूको चरित्र वर्णन, कहानी, कथा, भारत लामो घटनाको ऐतिहासिक पक्षको चर्चासहित हँस्यौली ठट्यौली र प्राचीन लोकसङ्गीतका शैलीहरू मिठासपूर्ण गला र कला भएका व्यक्तिले हुङ्को बाजा बजाएर त्यसैको तालमा खुट्टाको चाल मिलाउँदै नृत्य र गायनसहितको प्रस्तुति हुङ्केली हो (पृ. १२२) ।

कपिलदेव लामिछाने (२०७७) ले दमाईँहरूद्वारा हुङ्को बजाउँदै अभिनयपूर्वक गाइने प्रसिद्ध नृत्यगाथा वा नाट्यगाथा भारत हो (पृ. २१८) ।

विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गबाट हुङ्केलीलाई चिनाउने प्रयास गरे तापनि हुङ्केली हुङ्के वा दमाईँ जातिका मानिसहरूले परम्परित वेशभूषामा सजिई हुङ्को बाजाको तालमा सहयोगी व्यक्तिका साथ लयमा लय मिलाउँदै गद्य र पद्य मिश्रित शैलीमा ऐतिहासिक वीर पुरुषका गाथालाई सविस्तार वर्णन गर्दै नृत्य र आंशिक अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिने विधा हो । यसलाई कतिपय विद्वान्हरूले लोकसाहित्यको लोकगाथाअन्तर्गत समेटेको पाइन्छ भने कतिपयले यसलाई नाट्यगाथा र नृत्यगाथाको रूपमा समेत चिनाएको पाइन्छ । यसमा नाटकको जस्तो प्रत्यक्ष अभिनय नभई प्रस्तोताले नै एकालापिय शैलीबाट पात्रको अभिनय गरेको हुन्छ । यसरी हेर्दा यसमा लोकनाटक अभिलक्षण मिल्ने भए तापनि यसलाई लोकनाटक नै भन्नु पर्ने बलियो आधार भने देखिँदैन । यसलाई नृत्यगाथा मान्ने हो भने यसमा नृत्य र गाथाको संयोजन त हुन्छ तर अभिनय तत्त्व र लोकछन्दको प्रयोग पनि हुने भएकाले नृत्यगाथा मात्रै भनेर यसको परिचय दिन सकिँदैन । यसमा पाइने पाठ्य गुण, विषयवस्तुको सविस्तार वर्णन, गद्यपद्यात्कता, लोकछन्दको विशिष्ट प्रयोग, विस्तारित आयाम

जस्ता अभिलक्षणका आधारमा यसलाई लोककाव्य भन्न सकिने आधारहरू रहेका छन् । यसको कथावस्तुको आयाम यति नै हुन्छ भन्ने हुँदैन । कुशल प्रस्तोता र उल्लेख्य सहभागी भएको अवस्थामा प्रस्तोताले हुड्केलीको प्रस्तुतिमा पुरै रात बिताउन सक्छ भने प्रस्तोताका लागि अनुकूल वातावरणको अभाव वा सहभागी श्रोताको रुचि नभएको अवस्थामा छिटै टुडिगन पनि सक्छ । यसको प्रस्तुतिलाई रोचक बनाउन कुशल प्रस्तोताको आवश्यकता रहन्छ । यसमा कुशल प्रस्तोताले पाठ प्रस्तुत गर्दै जाँदा थप रोचक र प्रभावकारी बनाउन बिचबिचमा उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगका साथै उपप्रसङ्गहरू सिर्जना गरी प्रस्तुत गर्दछ । हुड्केली लोकसमुदायले परम्परादेखि सुन्दै सुनाउँदै आएको गद्यपद्यात्मक आख्यानयुक्त लोकरचना हो जसलाई पूर्वीय काव्यशास्त्रमा चम्पूकाव्य भनिन्छ । यसको प्रस्तुतिको प्रारम्भमा प्रस्तुत गरिने मङ्गलाचरण, घटनाको सविस्तार प्रस्तुति, पद्यगद्यात्मकता, विशिष्ट भाषिक प्रयोग, लोकछन्दको प्रयोग आदि विशेषताका कारण यसलाई लोककाव्य भन्न बढी उपयुक्त हुन्छ ।

३.२.३ हुड्केलीको स्वरूप

स्वरूप भन्नाले कुनै पनि वस्तुको रूप, आकार वा आकृतिलाई बुझाउँछ । परिभाषाबाट नै कुनै पनि वस्तुको स्वरूप निर्धारण हुने भएकोले हुड्केलीसम्बन्धी विद्वान्हरूका उपर्युक्त परिचयका आधारमा यसको स्वरूप प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

हुड्केली श्रुति परम्परामा आधारित हुन्छ । पुरानो पुस्ताले मौखिक रूपमा भनेका कुराहरू श्रवण गरी वा प्रस्तुतिको अवलोक गरी नयाँ पुस्ताले ग्रहण गरेको हुन्छ । अपठित दमाई समुदायका मानिसहरूले परम्परादेखि मौखिक रूपमा प्रस्तुत गर्दै डोटेली समुदायमा लोकप्रिय बनेको विधा हो । पुरानो पुस्ताका मानिसले भनेका र प्रस्तुत गरेका कुराहरू ग्रहण गर्दै वर्तमान अवस्थामा आइपुगेको छ । यसको प्रस्तुति लोक साहित्यका अन्य विधा भन्दा फरक भएकाले यसको स्वरूपमा भिन्नता पाइनु स्वाभाविक हो । यो हुड्को वाजा बजाउँदै, गाउँदै, नाच्दै अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिने विधा हो । यसमा गायन, नृत्य, अभिनय तीनै कुराको संयोजन हुन्छ । यो लोकभावनामा आधारित हुन्छ । प्रस्तोताले लोकसमुदायबाट जानेका सुनेका र अनुभव गरेका कुराहरू प्रस्तुत गर्ने भएकाले यसलाई लोकविद्या पनि भनिन्छ । यसको रचनाकार तथा रचनाकाल अज्ञात हुने भएकाले हुड्केलीको प्रस्तोता व्यक्ति हुन सक्छ तर रचनाकार भने व्यक्ति हुँदैन । यसका कतिपय घटनाक्रमहरू पत्यारिला हुन्छन् भने कतिपय घटनालाई फूलभङ्गी बनाई अतिशयोक्तिपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । हुड्केलीको स्वरूप तथा आयाममा पनि एकरूपता पाइँदैन । हुड्केलीमा प्रस्तुत गरिने कतिपय विषयवस्तु लामो आयतनमा बाँधिका हुन्छन् भने कतिपयको विषयवस्तु खुम्चिएको पनि हुन्छ । यो कुशल प्रस्तोतामा भर पर्छ । यदि प्रस्तोता कुशल छ भने कुनै एउटा भारतलाई तन्काएर रातभरि प्रस्तुत गर्न सक्छ । यसको प्रस्तुति गद्यपद्यात्मक हुन्छ । प्रस्तोताले पहिले पद्यमा प्रस्तुत गरिसकेपछि त्यसैलाई गद्यलयमा प्रस्तुत गर्छ । सुरुमा

हुङ्केले केही पङ्क्ति गाइसकेपछि उसका सहयोगीहरूले लयमा लय मिलाइ साथ दिन्छन् । यसलाई मुख्य प्रस्तोताले मात्रै गाउन सक्दैन । यसको प्रस्तुतिमा निकै समय लाग्ने भएकाले मुख्य प्रस्तोता हुङ्केले मात्रै यसलाई पूर्णता दिन कठिन हुन्छ । त्यसैले हुङ्केली प्रस्तुत गर्दा हुङ्केको साथमा लय मिलाइ गाउनका लागि उसका साथमा तीनचार जना सहयोगी समेत रहेका हुन्छन् ।

३.२.४ हुङ्केलीको विशेषता

डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूका आआफ्नै विशेषताहरू रहेका छन् । कतिपय विधाहरू पर्वविशेषमा मात्रै प्रस्तुत हुने गर्छन् भने कतिपय विधाको प्रस्तुतिका लागि कुनै विशेष पर्व वा अवसरको आवश्यकता पर्दैन । कतिपय महिलाले मात्रै प्रस्तुत गर्ने विधाहरू रहेका छन् भने कतिपयमा पुरुषले मात्रै प्रस्तुत गर्दछन् । हुङ्केलीको प्रस्तुति विवाह, छैंटी जस्ता मानवसंस्कारमा गरिने भए पनि कुनै स्थान, समय र अवसर विशेषको अनिवार्यता भने हुँदैन । यसको प्रस्तुति खर्चिलो हुने भएकाले जोकोही मानिसले आयोजना गर्न समेत कठिनाइ हुन्छ । जसले हुङ्केलीको आयोजना गर्छ, त्यसको आर्थिक हैसियत पनि देखिने हुन्छ । हुङ्केलीको प्रस्तोता पुरुष त्यसमा पनि दमाई, आउजी, ढोली, थरमा मानिस मात्रै हुने गर्छन् । यसमा पनि सबै दमाई जातिका मानिसले प्रस्तुत गर्न सक्दैनन् । यसका लागि वाचन तथा प्रदर्शनकलाको आवश्यकता पर्ने भएकाले जसले आफूभन्दा अगिल्लो पुस्ताबाट यो सिप आर्जन गरेको छ । त्यसले मात्रै कुशल रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्छ । हुङ्केलीका विशेषताका सन्दर्भमा यामलाल घिमिरेले हुङ्केलीमा पाइने मङ्गलाचरण, मौखिक तथा मौलिकता, अज्ञात रचनाकार, दुःखान्त र सुखान्त, मूलपाठको अभाव, सन्दिग्ध ऐतिहासिकता, मिथकको अधिक प्रयोग, लोकछन्दको प्रयोग, गद्यपद्य मिश्रण, पुनरावृत्ति जस्ता आठ प्रकारका विशेषताको चर्चा गरेका छन् (२०६८, पृ. ३२) । हुङ्केलीमा सम्बोधनात्मक शब्दको अत्यधिक आवृत्ति हुनु । ध्वन्यात्मक तथा दृश्यात्मक अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग हुनु । गद्यमा प्रस्तुत गर्दा थप प्रष्ट पार्न उखान र सूक्तिको प्रयोग हुनु यसका थप विशेषता रहेका छन् । बद्री शर्मा विनाडीले हुङ्केलीका विशेषता प्रस्तुत गर्ने क्रममा परम्परित विशिष्ट पहिरन, हुङ्को बाजा अनिवार्य, अभिनय, एकल प्रस्तुति, जातीय काव्य, आंशिक सहयोगीका रूपमा पार्श्वगायक, आदरार्थी सम्बोधनको प्रयोग उल्लेख गरेका छन् (२०७४, पृ.३१) । यसरी डोटी जिल्लामा प्रस्तुत हुँदै आएको हुङ्केलीमा रचनाकार अज्ञात, प्रामाणिक मूलपाठको अभाव, लोकछन्दको प्रयोग, सन्दिग्ध ऐतिहासिकता, गद्यपद्यात्मकता, मङ्गलाचरणको प्रयोग, उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोग, कथानकको आयाममा विविधता, गायन, नृत्य र अभिनयसहितको प्रस्तुति, घटनाको सविस्तार वर्णन, पाठ्यमय, पुनरावृत्ति, निपातको प्रयोग, परम्परित भेषभूषा र वाद्यवादनको प्रयोग, मनोरञ्जनात्मकता, यसका विशेषता रहेका छन् । हुङ्केलीका विशेषताहरूलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

३.२.४.१ मौखिक परम्परामा आधारित

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केली मौखिक परम्परामा आधारित रहेको छ । यसलाई प्रस्तोताले आफ्ना पूर्वजबाट सुनेर ग्रहण गर्दछन् । यो पुरानो पुस्ताबाट श्रवणकै आधारमा अर्को पुस्तामा सार्दै जान्छ । परम्परादेखि मौखिक परम्परामा आधारित हुँदै यो विधा वर्तमान अवस्थामा पनि जीवन्त बनेको छ ।

३.२.४.२ मूलपाठको अभाव

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको मूलपाठ एउटै छैन । ठाउँ र प्रस्तोताअनुसार मूलपाठमा भिन्नता रहेको पाइन्छ (शर्मा, २०६८, पृ. ३१) । डोटीका विभिन्न क्षेत्रमा सङ्कलन गरिएका हुङ्केलीको मूलपाठको स्वरूप एउटै नभएर भिन्नता रहेको पाइन्छ । रानी राउतको हुङ्केलीको मूलपाठ दिपायलसिलगढी क्षेत्रमा र शिखर क्षेत्रमा भिन्न रहेको पाइन्छ । यस्तो परिस्थितिमा मूलपाठ ठम्याउन समेत गाह्रो छ ।

३.२.४.३ रचनाकार र रचनाकाल अज्ञात

सङ्कलित हुङ्केलीमा रचनाकार को हो र कहिले भएको हो । यसको कुनै प्रामाण र आधार छैन । यो लोकसमुदायमा परम्परादेखि प्रचलनमा रहेको हो । यसको कहिले प्रारम्भ भयो तथ्यगथ प्रमाण भेटिँदैन । त्यसैले हुङ्केलीको विशेषता रचनाकार र रचनाकाल अज्ञात हुनु हो ।

३.२.४.४ सन्दिग्ध ऐतिहासिकता

हुङ्केलीमा वर्णित विषयको ऐतिहासिक पक्ष सन्दिग्ध नै रहेको हुन्छ (शर्मा, २०७४, पृ. ३१) । डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीमा राजामहाराजा सम्बन्धी ऐतिहासिकता पाइए तापनि तथ्यमूलक आधार देखिँदैन ।

३.२.४.५ गद्यपद्यात्मकता

हुङ्केली गद्य तथा पद्य दुवै लयमा प्रस्तुत हुने गर्छ । प्रस्तोताले केही पङ्क्ति पद्यमा प्रस्तुत गरिसकेपछि त्यसलाई क्रमशः गद्यमा प्रस्तुत गर्दछ । त्यसैले हुङ्केलीको विशेषतामा गद्यपद्यात्मकता पनि पर्दछ ।

३.२.४.६ गायन, नृत्य र अभिनयसहितको प्रस्तुति

हुङ्केलीमा प्रस्तोताले मौखिक रूपमा घटनाको लयात्मक वर्णनसँगै आंशिक रूपमा हाउभाउ र नृत्यसमेत प्रस्तुत गर्ने भएकाले यसमा गायन, नृत्य र अभिनयसहितको विशेषता रहेको छ ।

३.३ हुङ्केलीका तत्त्वहरू

लोकसाहित्य र लिखित साहित्यका विभिन्न विधाका खास संरचक घटक रहेका हुन्छन्, जसलाई तत्त्व भनिन्छ । निश्चित घटकहरूको योगबाट नै कुनै पनि सङ्कथनले

पूर्णता प्राप्त गर्दछ । हुङ्केली गद्यपद्यसहितको नृत्य र अभिनयका साथ प्रस्तुत गरिने विधा हो । यसको संरचना निर्माणमा विभिन्न तत्त्वहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले तत्त्वहरूको आवश्यक संयोजन तथा विन्यासबाट एउटा पूर्ण वस्तुका रूपमा लोकगाथा वा लोककाव्यको सिर्जना हुने कुरा स्पष्ट पाउँदैन कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषा र शैलीको चर्चा गरेका छन् (२०६३, पृ. १६१) । कुनै पनि वस्तुको निर्माणमा त्यसका खास तत्त्वहरूले भूमिका खेलेको हुन्छ । तिनै तत्त्वहरूको योगबाट एउटा संरचना निर्माण हुन्छ । हुङ्केली लोककाव्यको एउटा प्रकार भएकाले यसको संरचना निर्माण खासखास तत्त्वहरूको विन्यासबाट हुने गर्दछ । कपिलदेव लामिछाने (२०७७) ले लोककाव्यका तत्त्वका सम्बन्धमा आख्यान, पात्र/चरित्र, परिवेश, लय, उद्देश्य र कथनपद्धति (भाषाशैली) को चर्चा गरेका छन् (पृ. २२८) । लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण साथै तत्त्वका सम्बन्धमा विद्वानहरूका विभिन्न धारणा रहे तापनि हुङ्केली लोकसाहित्यको लोककाव्य विधाअन्तर्गत पर्ने भएकाले लोककाव्य विधाको संरचना निर्माण गर्ने कथावस्तु पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषा र शैली संरचक तत्त्वलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

३.३.१ कथानक

कथानक हुङ्केलीको महत्त्वपूर्ण संरचक घटक हो । कथानकबिना हुङ्केलीको संरचना निर्माण हुँदैन । आख्यानले कालक्रमिक घटना वा घटनाहरूलाई बुझाउँछ भने यिनै कालक्रमिक घटनाहरूलाई कार्यकारण सम्बन्धमा आबद्ध गरेर विन्यस्त तुल्याउँदा कथानक बन्छ (शर्मा र लुइटेले, २०६३, पृ. १६२) । कथानकलाई प्लट भनिन्छ । जसमा घटनाहरूलाई परस्पर संयोजन गरी कार्यकारण शृङ्खलामा प्रस्तुत गरिन्छ । हुङ्केलीको कथानक पनि कार्यकारण शृङ्खलामा उनीएको हुन्छ । हुङ्केलीको कथानक विस्तृत हुने गर्छ । हुङ्केलीको कथानकमा घटनाको शृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति हुन्छ । यो अन्वितत्रयमा आधारित हुन्छ । हुङ्केलीको कथानकमा आदि, मध्ये र अन्त्यको क्रम रहेको हुन्छ । घटनाको आरम्भ, विकास, उत्कर्ष र अन्त्य क्रमिक रूपमा हुन्छ । भरतले नाटयशास्त्रमा कथानकका पाँचओटा सन्धि (मुख, प्रतिमुख, गर्व विमर्श र निर्वहण), पाँच कार्यावस्था (बीज, विन्दु, पताका, प्रकरी र कार्य) र पाँच अर्थप्रकृति (आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागम) को चर्चा गरेका छन् (भट्टराई, २०३९, पृ. ३३२) । यसै गरी गुस्ताभ फलुवर्टले फेटागको पिरामिडमा कथानकको आरम्भ, सङ्घर्ष र विकास, चरम, सङ्घर्ष ह्रास, र उपसंहार गरी पाँच शीर्षकमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (बराल, २०६९, पृ. ५८) । यसरी हुङ्केलीको मूल कथानकको आरम्भ, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा हुन्छ भने विचविचमा प्रस्तोताले विभिन्न प्रसङ्गहरू संयोजन गरी कथानकलाई थप रोचक र कौतूहलपूर्ण बनाई प्रस्तुत गर्दछ । यसको कथानक रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको हुन्छ ।

३.३.२ पात्र

पात्र हुड्केलीको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । कार्यव्यापारका माध्यमबाट कथानकलाई अगाडि बढाउने र सिङ्गो रचनालाई जीवन्तता दिने काम पात्रले गरेको हुन्छ । प्रत्येक पात्रको आफ्नै विशिष्ट स्वभाव, प्रकृति र गुण हुन्छ । पात्रको घनिष्ठ कथानकका घटनासँग हुन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. १६३) । यसरी पात्रको विशिष्ट स्वभावका आधारमा सम्बन्धित पात्रको परिचय खुल्छ । हुड्केलीमा पनि पात्रको अनिवार्य उपस्थिति रहन्छ र उसको स्वभाव र क्रियाकलापका उसको परिचय दिइरहेको हुन्छ । हुड्केली चरित्रप्रधान काव्य भएकाले कथाका घटना चरित्रको माध्यमबाट अगाडि बढेका हुन्छन् (विनाडी, २०७४, पृ. ३१) । यसमा प्रस्तोताले कतिपय ठाउँमा पात्रको बारेमा आफै टिप्पणी गरेको हुन्छ । यसमा कथावस्तुले अपेक्षा गरेअनुसार मानवीय तथा मानवेत्तर दुवै पात्रको उपस्थिति हुनसक्छ । मानवीय पात्रहरूमा राजा, रानी, पैकेला, (राजाका योद्धा) र मानवेत्तर पात्रमा पशुपक्षी आउँछन् । हुड्केलीका पात्रहरू स्वाभिमानी र निडर हुन्छन् । यसमा महिला, पुरुष, बालक, वृद्ध, तन्नेरी, राजादेखि लिएर सामान्य व्यक्ति पनि सहायक पात्रको रूपमा आउँछन् भने मुख्य पात्र कुनै वीर, योद्धा वा पराक्रमी व्यक्ति नै रहने गर्छ । प्रायः मुख्य पात्रको नामबाट नै हुड्केली (भारत) को नामकरण गरिने भएकाले त्यसमा कुन पात्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा अनुमान गर्न कठिनाइ हुँदैन ।

३.३.३ परिवेश

लोककाव्य हुड्केलीमा आएका चरित्रको कार्यव्यार घटित भएको समय, ठाउँ र वातावरण नै यसको परिवेश हो । देश, काल र वातावरणको समष्टि नै परिवेश हो । देशकालले भौगोलिक स्थान तथा समयको ऐतिहासिक गतिका साथै कथा पढ्दा उत्पन्न हुने मुडलाई बुझाउँछ । यो सामान्यतया कहाँ र कहिले भन्ने प्रश्नको उत्तरको रूपमा आउँछ (बराल, २०६८, पृ. ८५) । हुड्केलीमा बाह्य र आन्तरिक परिवेश रहेको हुन्छ । बाह्य परिवेश भन्नाले कार्यव्यापार घटित हुने राजाको कोट (दरबार) पहाड, तराइ देश, परदेश, वनजङ्गल, खोला, चौतारी, पँधेरो, खेत, आँगन, गोठ, तीर्थस्थल स्थान हुन् भने आन्तरिक परिवेश अन्तर्गत योद्धाका बिच परस्पर हाँक, क्रोधका साथै सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश आन्तरिक परिवेशका रूपमा आएका हुन्छन् । यसलाई स्थूल र सूक्ष्म परिवेशका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । स्थूल परिवेश भनेको घटना घटेको ठाउँ र प्राकृतिक स्थिति हो, भने सूक्ष्म परिवेश भनेको समाजिक भावभूमि, रहनसहन, जीवनवृत्त र व्यवहारको समष्टि रूप हो (विनाडी, २०७४, पृ. ३२) । यसरी हुड्केलीका कथानकका घटना र कार्यव्यापारलाई विश्वसनीय र जीवन्त बनाउन परिवेशको सिर्जना गरिएको हुन्छ ।

३.३.४ संवाद

पात्रका बिच परस्पर हुने कुराकानीलाई संवाद वा कथोपकथन भनिन्छ । संवाद एकालाप र वार्तालापका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । पात्रले एकलै गरेको कुराकानीलाई एकालाप

भनिन्छ भने एकभन्दा बढी पात्रका माझ हुने कुराकानीलाई वार्तालाप भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ४३८) । हुङ्केलीमा नाट्यगुण भए पनि नाटकका जस्तो दोहोरो र प्रत्यक्ष संवाद हुँदैन । पात्रका बिचमा भएको संवादलाई प्रस्तोताले नै एकलकथनका रूपमा प्रस्तुत गरिरहेको हुन्छ । हुङ्केलीका पात्रहरूका बिचको संवाद र अभिनय प्रस्तोताले नै गर्छ । प्रस्तोताले बालकको भूमिकामा बालकको बोलीअनुरूपको संवाद गर्छ । वृद्धको भूमिकामा वृद्धको बोली अनुरूपको अभिनय गर्छ । पहिले पद्यमा संवाद हुन्छ र पछि त्यसैलाई सविस्तार गद्यलयमा प्रस्तुत गरिन्छ । हुङ्केली प्रस्तुत गर्दा कतिपय ठाउँमा संवाद सशक्त भएर आएको हुन्छ भने कतिपय ठाउँमा समान्य नै हुने गर्छ । सन्दर्भ अनुसार कतिपय ठाउँमा संवाद निकै विस्तृत हुने गर्छ भने कतिपय ठाउँमा छरितो हुन्छ । यसमा प्रस्तोताले भाव अनुरूप संवादको प्रयोग गर्छ । लडाइँ वा वीरताको सन्दर्भ आउँदा त्यही किसिमको भाषा र अभिनय प्रस्तुत गर्छ । करुण, क्रोध आदि भावका लागि बोली र अभिनयको संयोजन पनि त्यही किसिमले गरेको हुन्छ ।

३.३.५ लय

लय हुङ्केलीको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसको प्रस्तुति लयात्मक हुने गर्छ । हुङ्केलीको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म गद्यपद्य लयमा प्रस्तुत हुने भए तापनि यसको लय शास्त्रीय छन्द जस्तो हुँदैन । छन्द लोककविताको मुख्य तत्त्व हो भने लोकगीतको गौण तत्त्व हो । लयले तान्दैमा कुनै रचना लोकगीत बन्न सक्छ तर कवितामा छन्दको विशेष महत्त्व छ (बन्धु, २०५८, पृ. १८४) । हुङ्केली शास्त्रीय छन्दको जस्तो कुनै निश्चित गणव्यवस्थामा न बाधिए पनि लोकछन्दको प्रयोग भएकै हुन्छ । यसको प्रस्तुति नै गद्यपद्य लयात्मक हुन्छ । प्रस्तोता कुनै छन्दको ज्ञाता नभए पनि उसले परम्परादेखि गाउँदै आएको छन्दको अनुकरण गरेको हुन्छ । प्रस्तोताले मड्लाचरणदेखि अन्त्यसम्म लयबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरी आफ्नो वाचनकलाका माध्यमबाट श्रोता वा दर्शकलाई आफूतिर आकर्षण गर्दछ । प्रस्तुतिमा लोकछन्द वा आफ्नो मौलिक स्वरूपको छन्दको प्रयोग गरिएको हुन्छ । लोक छन्दकै कारण यो गेयात्मक र श्रुतिमधुर हुने गर्छ ।

३.३.६ भाषाशैली

भाषा कुनै पनि लिखित तथा मौखिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो, भने शैली कार्यप्रणाली वा तरिका हो । भाषाविना हुङ्केलीको कल्पना गर्न सकिँदैन । भारत गायनको प्रचलन रहेको डोटीदेखि जुम्लासम्मको क्षेत्रमा स्थानीय भाषिकाको नै प्रयोग हुन्छ (पन्त, २०६४, पृ. १८) । डोटी जिल्लामा प्रचलनमा रहेका हुङ्केलीमा यहाँको स्थानीय भाषिकाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसको भाषाशैली निकै प्रभावपूर्ण र आकर्षक हुने गर्छ । आकर्षक भाषाशैली कै कारण श्रोताको यसप्रति आकर्षण बढ्ने गर्दछ । हुङ्केलीको प्रस्तोताले आफूभन्दा अगिल्लो पुस्ताबाट मूलपाठ ग्रहण गर्ने भएकाले यसभित्र रहेका कतिपय शब्दहरू परम्परागत क्लिष्ट र नयाँ पुस्ताले अर्थ्याउन गाह्रो समेत हुन्छ । सिकारु वा भरखरको

प्रस्तोता भएमा त्यस्तो प्रस्तोतालाई समेत अर्थात् उन गाब्रो हुन्छ । यस्तो अवस्थामा श्रोताले नै प्रसङ्ग अनुसार अर्थात् उन पने हुन्छ ।

३.३.७ उद्देश्य

उद्देश्य लोककाव्य हुड्केलीको सूक्ष्म तत्त्व हो । हुड्केलीको प्रस्तुति खास उद्देश्यका लागि गरिएको हुन्छ । उद्देश्यबिना कुनै पनि कार्य निरर्थक हुने गर्छ । त्यसैले हरेक कार्यका पछाडि कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ । लोकसिर्जनाको पनि कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ । काव्य सिर्जनाका उद्देश्यका बारेमा पूर्वीय काव्यसिद्धान्तमा सबै भन्दा पहिले चर्चा गर्ने विद्वान् नाट्याचार्य भरत हुन् । उनले धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष र लोकोपकारलाई काव्य सिर्जनाको प्रयोजन मानेका छन् (भट्टराई, २०३९, पृ. ५) । हुड्केलीमा प्रेमप्रणय, शौर्य, पराक्रम, तथा इतिहास र समाजका विविध घटनाप्रसङ्गलाई प्रस्तुत गरी श्रोता वा दर्शकलाई मोरञ्जन प्रदान गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यसका अतिरिक्त श्रोता वा दर्शकलाई शिक्षा दिनु, लोकज्ञान, समाज, भूगोल, संस्कृति, इतिहास र प्रकृतिसँग परिचित गराउनु पनि यसको उद्देश्य हो । हुड्केली लोकसमुदायका भावना, विचार, अनुभव प्रसारण गर्ने प्रभावकारी माध्यम हो । हुड्केली विशेष गरी वीर योद्धाको वर्णनमा आधारित हुने गर्छ । मध्येकालीन युरोपमा चारण जाति वा हुड्केहरूले वीरहरूका गाथालाई कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरी श्रोता वा दर्शकलाई मनोरञ्जन प्रदान गरी आयआर्जन गर्दथे (बन्धु, २०५८, पृ. १९९) । डोटेली लोकसमुदायमा पनि हुड्केहरूले हुड्केलीको प्रस्तुतिका माध्यमबाट मनोरञ्जन प्रदान गरी आयआर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ । परम्परामा भने वीर योद्धाका साहस तथा पराक्रमका गाथाहरू प्रस्तुत गरी युद्धभूमिमा योद्धा तथा वीरहरूको साहस बढाउन प्रस्तुत गर्नुथियो (भट्ट, २०६६, पृ. ४१) । यसरी हुड्केलीका माध्यमबाट सम्बन्धित भूगोल, समाज, प्रकृति, इतिहास, संस्कृति, अनुभव, अनुभूति तथा समग्र लोकभावनाको चित्रण हुने भए पनि यसको प्रमुख उद्देश्य श्रोता वा दर्शकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै रहेको छ ।

३.४ हुड्केलीका प्रकार

हुड्केली मूलतः वीर योद्धाहरूको शौर्य पराक्रमको वर्णनसँग सम्बन्धित विधा हो । हुड्केली ऐतिहासिक घटनामा आधारित हुने गर्छ तर कतिपय हुड्केलीको विषयवस्तु भने ऐतिहासिक मात्रै नभएर सामाजिक पनि हुने गरेको पाइन्छ । कुनै ऐतिहासिक पात्र वा चरित्रमा आधारित भएमा त्यस्ता हुड्केली ऐतिहासिक बन्न पुग्छन् भने ऐतिहासिक चरित्रको अभाव भएका हुड्केली वा कुनै स्थानीय व्यक्तिको जीवनमा आधारित हुड्केली सामाजिक बन्न पुग्छन् । कतिपय हुड्केलीमा भने सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित वीर योद्धाको वर्णनमा आधारित विषयवस्तु रहेको छ । डोटी जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा परम्परादेखि प्रचलनमा रहेका हुड्केली सङ्कलनको क्रममा रनी राउतको हुड्केली, छपलिया प्युलाको हुड्केली, सकराम कार्कीको हुड्केली लाली साउनको हुड्केली र कलुवा भराडीको हुड्केली गरी छ प्रकारका हुड्केलीको मूलपाठको अध्ययन गरी त्यसको प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

लोकसाहित्यको वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने परम्परा निकै अगिदेखि पाइए पनि डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको स्पष्ट र मानक वर्गीकरणको भने अभाव नै देखिन्छ । हुङ्केलीको प्रकार तथा वर्गीकरणका सम्बन्धमा विद्वानहरूका फरकफरक दृष्टिकोण रहँदै आएका छन् । हुङ्केलीको सम्बन्धमा पदमराज जोशीले भारतलाई हुङ्केलीको संज्ञा दिँदै गेयगाथा, वाद्यगाथा, नृत्यगाथा, पौराणिक गाथा, ऐतिहासिक गाथा भने पनि यो कुनै स्पष्ट वर्गीकरण नभई हुङ्केलीका अभिलक्षण मात्र मान्न सकिने देखिन्छ । यसमा उनले हुङ्केलीका विशेषता प्रस्तुत गरी चिनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

देवकान्त पन्त (२०३२) ले लोककाव्य भारत वीररसमा आधारित हुन्छन् । यी मध्ये कुनै वियोगान्त भई करुणरस प्रकट गर्ने हुन्छन् तापनि त्यो करुण रसमा समेत वीर रस नै देखा पर्छ (पृ. २०२) । उक्त कथनका आधारमा हुङ्केलीमा वीर तथा करुण रसलाई प्रधानता दिएकाले रसलाई नै वर्गीकरणको आधार बनाइएको छ तर सबै पक्षलाई समेटेर वर्गीकरणको स्पष्ट आधार बनाइएको पाइँदैन ।

चूडामणि बन्धु (२०७३) ले पौराणिक (मिथोलजिकल), जनश्रुतिमूलक (लेजेन्डी), र सामाजिक (सोसियल) भनी भारतलाई तीन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् (पृ. ७६) । उनको यो विभाजन त्यति प्रस्ट वर्गीकरण नभएर सामान्य नै देखा पर्छ । डोटेली लोकसाहित्यका सङ्कलक तथा अध्येता जयराम पन्त (२०६६) ले विषयवस्तु र आयामका आधारबाट मात्रै वर्गीकरण गरेको पाइन्छ (पृ. १-१८) । हुङ्केलीका विषयवस्तु र आयामलाई मात्रै वर्गीकरणको आधार बनाउने हो भने त्यति वस्तुनिष्ठ हुँदैन । भारतमा विभिन्न रसको अभिव्यक्ति हुन्छ । कतिपय हुङ्केलीमा वीररसको अभिव्यक्ति हुने गर्छ भने कतिपय हुङ्केलीमा करुण रसको अभिव्यक्ति हुन्छ । हुङ्केलीको कथानकको अन्त्य कतै सुखान्त भएको छ, भने कतै दुःखान्त भएको छ । वासुदेव भट्ट (२०६६) ले शौर्य, भक्ति, श्रृङ्गार र करुण रसलाई समेट्दै रसभावका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् (पृ. ४१) । यस वर्गीकरणमा पनि रसलाई नै प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । हुङ्केलीको वर्गीकरणका सम्बन्धमा यामलाल घिमिरे (२०६६) ले अछामी भारतलाई ऐतिहासिक भारत र सामाजिक भारत भनी वर्गीकरण गरेका छन् (पृ. २३-३६) । उनको यो विषयवस्तुका आधारमा गरिएको वर्गीकरण अन्य वर्गीकरणभन्दा बढी वस्तुनिष्ठ देखिन्छ ।

हुङ्केलीसम्बन्धी हालसम्म भएगरेका वर्गीकरण विश्लेषण हेर्दा स्पष्ट वर्गीकरणको अभाव देखिन्छ । कतिपय विद्वानहरूले रसका आधारमा मात्रै वर्गीकरण गरेका छन् भने कतिपयले विषयवस्तुका आधारमा ऐतिहासिक सामाजिक भनेर वर्गीकरण गरेका छन् । कसैले नृत्यगाथा, गेयगाथा, नाट्यगाथा, वाद्यगाथा र वंशावलीको रूपमा प्रस्तुत गर्दै वर्गीकरणभन्दा विशेषतातर्फ सङ्केत गरेका छन् । हुङ्केलीको वर्गीकरणका लागि विषयवस्तुको आधारमा ऐतिहासिक र सामाजिक, रसका आधारमा वीर रस र करुण रस, कथानकको अन्त्यका आधारमा दुःखान्त र सुखान्त, आयामका आधारमा विस्तृत आयाम र

लघु आयाम गरी वर्गीरण गर्न सकिन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिएका विभिन्न आधारहरूमध्ये डोटी जिल्लामा प्रचलित हुड्केलीलाई विषयवस्तुका आधारमा ऐतिहासिक र सामाजिक दुई प्रकारमा विभाजन गरी निम्नबमोजिम छुट्टाछुट्टै अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ :

१. ऐतिहासिक हुड्केली

इतिहाससँग सम्बद्ध विषयवस्तु भएका हुड्केलीलाई ऐतिहासिक हुड्केली भनिन्छ । यस्ता हुड्केलीको घटनाक्रम कुनै शासक वा राजा महाराजासँग जोडिएको हुन्छ । सङ्कलित रनी राउतको हुड्केलीमा रनी कुमाउँका राजा गुरुज्ञानी चन्द्रले मालगडको सित्तो उठाउनका लागि साहसी वीर रनी राउतलाई योग्य व्यक्ति ठानी आफ्ना दूत पठाएर दरबारमा बोलाएको र रनी राउत राजाको आदेशबमोजिम उक्त मालगडको रक्षार्थ हिँडेको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको छ । रनी राउत तराईमा रहेको जग्गा र सम्पत्तिको देखभाल गर्न खटाएको र उसले त्यहाँ प्रशस्त सम्पत्ति आर्जन गरेको घटना प्रसङ्ग उल्लेख हुनुले यो राजा गुरुज्ञानी चन्द्रका पालाको हुड्केली हो भन्न सकिने आधार रहेको छ । गुरुज्ञानी चन्द्र कुमाउँका राजा थिए उनको शासनकाल १३७४ देखि १४१९ सम्म रहेको छ (पाण्डे, सन् १९७७, पृ. २५८-२८३) । यसै गरी लाली साउन र सकराम कार्कीका हुड्केलीका घटनाक्रमहरू पनि कुमाउँ राजा त्रिमली चन्द्र को शासनकालमा घटित भएको यसका घटना प्रसङ्गले देखाएको छ । छपलिया प्युलाको हुड्केलीमा राजा त्रिमली चन्द्रले छपलिया प्युलालाई मार्नका लागि आफ्नो पैकेलो (वीर योद्धा) केलसिङ कठायतलाई बोलाएको घटना प्रसङ्ग रहेको छ । लाली साउनको हुड्केलीमा दिपायल गडीका राजा पहाडी शाहीसँग सम्बन्धित घटना प्रसङ्ग उल्लेख भएको छ । यसमा लाली साउनले राजालाई बुझाउनु पर्ने सित्तो नबुझाएका कारण दुवैका बिचमा मनमुटाव र द्वन्द्वको सिर्जना भएको छ । यसरी डोटी जिल्ला प्रचलित रनी राउत, सकराम कार्की, लाली साउन र छपलिया प्युलाको हुड्केली ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित छन् ।

२. सामाजिक हुड्केली

सामाजिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित घटनाक्रम रहेका हुड्केली नै सामाजिक हुड्केली हुन् । डोटी जिल्लाका सङ्कलित हुड्केलीमा सामाजिक विषयवस्तु पनि रहेको पाइन्छ । यस्ता हुड्केलीहरूमा युद्धको वर्णन रहे तापनि त्यो कुन राजाका शासनकालमा घटित भएको हो भन्ने प्रामाणिक आधार पाइँदैन । यसमा राज्यसत्तासँगको युद्धको वर्णन नभएर समाजका व्यक्तिव्यक्तिका बिचको द्वन्द्व र सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । डोटी जिल्लामा प्रचलित कलुवा भराडीको हुड्केलीमा कलुवा भराडीलाई राजा भनी सम्बोधन गरिए पनि त्यस क्षेत्रमा कलुवा भराडी राजा भएको कुनै ऐतिहासिक तथ्य पाइँदैन । यस हुड्केलीका घटना प्रसङ्ग हेर्दा समाजमा हैकम गर्ने ठालुठालुका बिचको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी सामाजिक हुड्केलीमा विवाह, षडयन्त्र, लुटपाट र अंशबण्डासँग सम्बन्धित विषयवस्तु रहेको छ ।

३.५ निष्कर्ष

हुड्केली गायन, अभिनय र नृत्यसहितको प्रस्तुतति हो । यसका आफ्नै निजी विशेषता रहेका छन् । हुड्केलीमा मौखिक रूपमा प्रस्तुत गरिने कथानक ,पात्र, परिवेशको प्रस्तुति नै हुड्केलीको वर्णविषय हो । हुड्केलीको प्रस्तोताले विभिन्न घटनाहरूको संयोजन गरी कथानकको रूपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । कथानकको प्रस्तुत गर्दा पात्र र परिवेशको समेत वर्णन हुने गर्छ । कुनै पनि घटना पात्र र परिवेशसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसमा पनि प्रस्तोताले घटनाको वर्णन गर्दा पात्र र परिवेशको पनि मौखिक रूपमा वर्णन हुने गर्दछ । हुड्केली शब्दको व्युत्पत्ति हुड्को एक विशेष प्रकारको बाजाबाट भएको हो । हुड्को शब्दबाट हुड्के र हुड्केली शब्दको व्युत्पत्ति भएको हो । हुड्को दमाई जातिका मानिसले हुड्केली प्रस्तुत गर्दा बजाउने विशेष प्रकारको बाजा हो भने हुड्के हुड्केलीको प्रस्तोता हो । हुड्केली प्रस्तोताले परम्परागत विशेष किसिमको वेशभूषाका साथ सजिई प्रस्तुत गर्ने गायन नृत्य र अभिनय सहितको कला हो । यसलाई विभिन्न विद्वान्हरूले भारत भनेर चिनाउने प्रयास गरे तापनि भारतले गायन पक्षलाई मात्र सङ्केत गर्छ भने हुड्केलीले समग्र प्रस्तुतिलाई समेटेको हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा हुड्केलीको परिचय, नामकरण, हुड्केली शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, हुड्केलीको परिभाषाका साथै हुड्केलीको स्वरूप, विशेषताका साथै तत्त्वको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

हुङ्केलीको वर्ण्यविषयको विश्लेषण

४.१ विषयप्रवेश

वर्ण्यविषय भनेको प्रस्तोताले मौखिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने घटना, पात्र र परिवेशको प्रस्तुति हो । यसलाई शाब्दिक प्रस्तुति पनि भनिन्छ । हुङ्केलीको पनि आफ्नो वर्ण्यविषय रहेको हुन्छ । यसमा ऐतिहासिक तथा सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित भई ऐतिहासिक तथा सामाजिक प्रतिष्ठाप्राप्त वीर, पराक्रमी र साहसी व्यक्तिको यशोगान गरिन्छ । यसरी वर्णन गर्दा मुख्य पात्रका जीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरूको मौखिक प्रस्तुति हुने गर्छ । हुङ्केली ऐतिहासिक वा सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित वीरहरूका जिवनमा आधारित भएर गद्यपद्य लयमा प्रस्तुत गरिने विधा हो । यसमा वीरहरूको यशोगानका साथै लोकसमुदायको भावना मुखरित भएको हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा डोटी जिल्लामा परम्परादेखि मौखिक रूपमा प्रस्तुत हुँदै आएका रनी राउतको हुङ्केली, सकराम कार्कीको हुङ्केली, लाली साउनको हुङ्केली, छपलिया प्युलाको हुङ्केली र कलुव भराडीको हुङ्केलीमा प्रस्तुत वर्ण्यविषयको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ रनी राउतको हुङ्केली

रनी राउतको हुङ्केली कुमाउँका राजा गुरुज्ञानी चन्द्रको शासनकालका घटनासँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा रनी राउतलाई वीर शक्तिशाली योद्धा भएको थाहा पाएपछि कुमाउँका राजा गुरुज्ञानी चन्द्रले मालगढमा आफ्नो सित्तो उठाउनका लागि दरबारमा बोलाएको र रनी राउत घरमा आमाले नजाने सल्लाह दिँदा पनि राजाको आदेशलाई अवज्ञा गर्न नहुने बताएर बाह्र वर्षसम्म मालगढको सम्पत्तिको रेखदेख गर्न र सित्तो उठाउन बसेको प्रसङ्गमा आधारित रहेको छ ।

१. कथावस्तु

कोलाउलीकोटमा धनैपाल राउतका सन्तान नभएपछि सन्तान प्राप्तिका लागि वर प्राप्त गर्न तीर्थव्रत गर्छन् । यसको लामो समयपछि धनैपाल राउतको सन्तानको रूपमा पुत्रको जन्म हुन्छ । त्यस्तै दैयाकोटमा छेपे साउनका पनि सन्तान थिएनन् उनले पनि तीर्थव्रत गरी सन्तान प्राप्तिका लागि वर माग्छन् । उनको पनि लामो समयपछि सन्तानका रूपमा पुत्रीको जन्म हुन्छ । धनैपाल राउत र छेपे साउन आफ्ना छोराछोरीको नामकरणका लागि उपयुक्त दिन हेर्न वाह्मणकहाँ जान्छन् । वाह्मणले धनैपाल राउतका छोराको नाम रनी राख्ने सल्लाह दिन्छन् भने छेपे साउनकै छोरीको नाम भिमलड राख्ने सल्लाह दिन्छन् । धनैपाल राउत र छेपे साउनले पछि एकअर्काका छोराछोरीसँग विवाह गर्ने वाचा गर्दै घर फर्कन्छन् । वाह्मणको सल्लाहबमोजिम दुबैको नामकरण हुन्छ । दुबैका घरमा लामो

समयपछिको सन्तान प्राप्तिले हर्षोल्लास छाउँछ । रनी राउत र भिमलड दिनप्रतिदिन बढ्दै जान्छन् । एकै दिन जन्मेका रनी राउत र भिमलडको बालशुलभ व्यवहार उस्तै हुन्छ । धनैपाल राउत आफ्ना छोरा रनी राउतका लागि पहिले वाचा भएअनुसार छेपे साउनमा घरमा जान्छन् । छेपे साउन पनि रनी राउत र आफ्नी छोरीको विवाहका लागि मञ्जुर हुन्छन् । त्यसैबेला वाह्मणको घरमा गई दुबैको लगन र चिना जुराउने काम सम्पन्न हुन्छ । घरमा रनी राउतको विवाहका लागि तयारी सुरु हुन्छ । बाजागाजाहरू बज्न थाल्छन् । विवाह कोलाउलीकोटबाट दैयाकोटका लागि प्रस्थान गर्छ । नरसिंहा, ढोल, सहनाइ, दमाहा र हुड्केका साथ जन्ती अगाडि बढ्छ । रनी राउतको जन्ती आएको देखेर बाटोमा गाईभैसी चराउने गोठालाहरू तमासा हेर्न आउँछन् । साँभूपख जन्ती कोलाउलीकोट पुग्छ । जन्ती कोलाउलीकोट पुग्दा महिलाहरूले माँगल गाएर विवाहको स्वागतसँगै माङ्गलिक कामना गर्छन् भने भाटहरू आँगनमा आई सवाइ गाउन थाल्छन् । भोलिपल्ट दुलही ल्याएर जन्ती घर फर्कन्छ ।

केही समयसम्म रनी राउतको घर व्यवहार सामान्य रूपमा नै आगि बढ्छ । माल गडको सित्तो उठाउने व्यक्ति त्यहाँ काटिएपछि त्यहाँको सित्तो कुमाउँका राजा गुरुज्ञानी चन्दलाई प्राप्त हुँदैन । राजा त्रिमली चन्दलाई धनैपाल राउतको छोरा रनी राउत वीर शक्तिशाली छ, भन्ने थाहा पाएपछि राजाले आफ्ना दूत पठाई रनी राउतलाई दरबारमा बोलाउँछन् । त्यहाँ राजा र त्रिमली चन्दका बिच शिष्टाचार भेटघाट हुन्छ । राजाले लामो समयसम्म माल गडबाट सित्तोबित्तो नआएकाले सित्तोबित्तो उठाउन मालगढ जिम्मा दिन्छन् । रनी राउत राजाको आदेशपछि घर फर्कन्छन् । आमा र भिमलडसँग सबैकुरा सुनाउँछन् । आमाले नजानका लागि सम्झाउन खोज्दा पनि राजाको आदेश मान्ने पर्ने तर्क राखी सामानको भारीसहित मालगडका लागि हिड्छन् । उनी बाह्र वर्षसम्म घर नआई उतै बस्छन् । यता आमा बैरागीशिलालाई लामो समयसम्म छोरो घर नआएकाले चिन्ताले पिरोल्छ । घरमा बलुव कलौनी र बहारी भिमलडका बिचको अनैतिक सम्बन्धबारे थाहा पाउँछन् । बैरागीशिलाले घरमा पालेको सुगासँग आफ्नो मनको पिर पोच्छिन्छ । सुगाले आफू गएर रनी राउतलाई खोजेर ल्याउने कुरा गर्छ । बैरागीशिलाले सुगालाई घरको अवस्थाबारे चिठी लेखेर दिन्छन् । सुगा त्यो चिठी बोकेर रनी राउत भएको ठाउँमा पुग्छ । रनी राउतले रुखको हाँगामा बसेर कराइरहेको सुगालाई देख्छन् । उनले सुगालाई बोलाउँछन् र सुगा आएर पाखुरामा बस्दा चिठी खस्छ । त्यो चिठी पढेपछि घरको अवस्थाबारे सबै थाहा पाउँछन् र आफूसँग भएको सम्पत्ति, भरिया र घोडासहित घर फर्कन्छन् ।

घरमा रनी राउत आएको खुसियालीमा भोजभतेर हुन्छ । भिमलडले लुकेर बसेको बलुव कलौनीलाई दिनका लागि मान्छे भेटघाट गर्न आउने भएकाले केही मासु बचाएर राख्ने कुरा गर्छे । रनी राउत आमासँग दानदक्षिणा र प्रतिष्ठा गर्ने सल्लाह गर्छन् । त्यो कुरा लुकेर बसेको बलुव कलौनीले सुन्छ । बलुव कलौनी ब्राह्मणको छद्म रूप धारण गरेर

बाटोमा बसेको हुन्छ । यसै समयमा ब्राह्मणको खोजी गर्न पठाएका रनी राउतका मान्छेसँग बलुवा कलौनीको कुराकानी हुन्छ । कुराकानीपश्चात् ब्राह्मण भेषधारी बलुवा कलौनीसहित रनी राउतका मान्छेहरू घर आउँछन् । रनी राउत बलुव कलौनीलाई लगेर स्नान गर्न नदीमा जान्छन् । बलुव कलौनीले पूजाप्रतिष्ठा गर्न नदीको बिचबाट बालुवा ल्याउन भन्छन् । बलुवा कलौनीले भनेबमोजिम रनी राउतले गर्दै जान्छन् । कपाल खौरने बेलामा बलुवा कलौनीले धारिलो छुरी निकालेर रनी राउतको टाउको छिनाउँछ । त्यसपछि रनी राउतका मानिसहरू र बलुवा कलौनीका बिच घमासान लडाइँ सुरु हुन्छ । यस लडाइँमा रनी राउतका मानिसहरू सबै मारिन्छन् र रनी राउतको सबै धनसम्पत्ति लुटेर लग्छन् । गर्भवती रहेकी भिमलडले छोरो जन्माउँछिन् । बलुवा कलौनीले त्यसलाई सुपोमा राखेर तरुलको खाल्डोमा राखिदिन्छ, र भिमलडलाई पनि लगेर जान्छ । एक दिन बैरागीशिलाले वनमा बाखा चराउँदै गर्दा बालक रोएको आवाज सुन्छिन् । नजिकैबाट हेर्दा आफैँ रनी राउतका जस्तो अनुहार देखेपछि मेरो रनीको छोरो भए चुप लाग भन्दा बालक रुन छोड्छ । त्यस पछि त्यसबालकलाई ल्याएर घरमा पालनपोषण गर्छिन् ।

बालक विस्तारै ठुलो हुँदै जान्छ । त्यसको नाम सोपी राउत राखिन्छ । एक दिन गोरुगोठालो जाँदा पानी पर्छ र ओत लाग्न एउटा घरमा जान्छ । त्यहाँ एउटी महिलाले तिमी को हौ भन्दा आमाबाबुको बारेमा थाहा नभएको र आफ्नो बाबुलाई कसैले नदीमा काटेर फालेको कुरा गर्छ । बालकको यस कुराबाट महिलाले आफ्नै भदा भएको कुरा थाहा पाउँछे । फुपुबाट उसका बुवा रनी राउतले राखिछोडेको सुनको गाग्री उसको मामा पर्ने सात भाइ साउनले चोरेर लगेको थाहा पाएपछि त्यो चोरेर लगेको सम्पत्ति फिर्ता लिन जान्छ । मामाको घर पुग्दा सोपीमाथि मार्ने षड्यन्त्र हुन थाल्छ । राती खाना खाइसकेपछि सुत्ने बेलामा खाल्डोमाथि बिछ्यौना राखेर उसलाई माथिबाट हुड्गाले पुरेर मार्ने षड्यन्त्र हुन्छ । ऊ त्यहाँबाट उम्किएर मामाको घरमा आगो लगाई आफ्नो सम्पत्ति फिर्ता लिएर जान्छ । बाटोमा सोपी राउतको छपुवा तपुवा हुड्केसँग भेट हुन्छ । भेट हुँदा हुड्केले रनी राउतको छोरो भएको थाहा पाउँछ । हुड्केले तिम्रा बुवालाई मार्ने मानिस पत्ता लगाइ दिन्छु भनेर आफैँसित लगेर जान्छ । हुड्के एउटा विवाहमा गएको हुन्छ । त्यसै विवाहमा बलुव कलौनी र भिमलड पनि रमिता हेर्न आउँछन् । हुड्केले राती हुड्को बजाउँदा रनी राउतलाई मार्ने मानिसतर्फ इसारा गर्ने कुरा बताउँछ । राती हुड्केले हुड्केली सुरु गर्छ र त्यसैबेला सोपी राउत पनि हुड्केली भएको ठाउँमा आइपुग्छ । हुड्केले रनी राउतलाई मार्ने मान्छेतर्फ इसारा गर्छ । सोपी राउतले आफ्नो बुवालाई मार्ने बलुवा कलौनीलाई मारेर घर फर्कन्छ ।

२. पात्र

रनी राउतको हुड्केलीमा पात्र बहुलता रहेको छ । यसमा रनी राउत, सोपी राउत, धनैपाल राउत, छेपे साउन, भिमलड, बैरागीशिला, बलुव कलौनी, छपुवा तपुवा हुड्के, जन्ती, गोरुगोठाला, माँगलारी, राजाका दूत, सात भाइ साउन, रनी राउतका मानिसहरू

लगायतका मानवीय पात्र उपस्थित छन् भने यसमा घोडा, सुगा मानवेत्तर पात्रको पनि उपस्थिति रहेको छ । यहाँ उपर्युक्त पात्रमध्ये मुख्य पात्रको मात्रै चर्चा गरिएको छ ।

(१) रनी राउत

रनी राउतको हुङ्केलीमा वर्णन भएअनुसार रनी राउत कोलाउलीकोटका बासिन्दा धनैपाल राउत र बैरागीशिलाका छोरा हुन् भने भिमलडका लोग्ने हुन् । उनी यस हुङ्केलीमा कुमाउँका राजा त्रिमली चन्दका बफादार पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यसबाट उनी इमानदार व्यक्तिका रूपमा पनि चिनिएका छन् । यति मात्रै नभएर उनी साहसी र पराक्रमी व्यक्तिका रूपमा पनि चित्रित हुन पुगेका छन् । यसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा उनको साहसी र पराक्रमी व्यक्तित्वबाट प्रभावित भएर कुमाउँ राजा त्रिमली चन्दले मालगढको सिर्तो उठानका लागि उनलाई छनौट गरेका हुन् । आमाले नजानभन्दा पनि राजाको आदेशमुताबिक जाने निर्णय गर्नुले उनको निःस्वार्थी प्रवृत्ति पनि देखापरेको छ । राजाको वचनको अवज्ञा गर्दा भविष्यमा अनेक सड्कट उत्पन्न हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई उसले राम्ररी बुझेका छन् । यसबाट उनी विवेकी पात्रका रूपमा पनि देखा परेका छन् । बाह्र वर्षसम्म मालगडीबाट घर नफर्कनुले उनी आफ्नो पारिवारिक जीवनप्रति उदासीन देखिए पनि घरबाट आमाले पठाएको पत्र पाएपछि तुरुन्त घर फर्कनुले जिम्मेवार पात्रको रूपमा देखा परेको छ । घर फर्केपछि गृहदोष मेटाउन पूजाप्रतिष्ठाको आयोजना गर्नुले उनी धर्मप्रति विश्वास गर्ने धार्मिक प्रवृत्तिका व्यक्ति हुन भन्ने देखिन्छ । घर फर्किसकेपछि भने उनी बलुव कलौनीको षड्यन्त्र र दुष्कर्मको सिकार बन्न पुग्छन् । यसरी रनी राउत एक जिम्मेवार, निडर र साहसी, आफूले दिएको वचनप्रति प्रतिबद्ध, र निःस्वार्थी पात्रको रूपमा चिनिएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि आफूमाथि भइरहेको षड्यन्त्रप्रति अनभिज्ञ बन्दा सहजै अरुको षड्यन्त्रको सिकार बन्न पुगेका छन् ।

(२) सोपी राउत

सोपी राउत यस हुङ्केलीका अर्का महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । उनी रनी राउत र भिमलडका छोरा हुन् । आमाको गर्भमा हुँदा बुवालाई बलुवा कलौनीले नदीमा मारेर फालेपछि यिनको जन्म भएको छ । बलुव कलौनीको षड्यन्त्रका कारण यिनले पितृमातृस्नेहबाट विमुख हुनु परेको छ । जन्मनासाथ तरुलको खाल्डोमा फालिएका सोपी राउतलाई आफ्नो बुवालाई मार्ने मान्छेसम्म थाहा छैन । तरुलको खाल्डोमा फालिएको बालकलाई हजुरआमा बैरागीशिलाले घरमा लगेर पालनपोषण गर्छिन् । उनकै अभिभावकत्वमा हुर्किन्छन् । ठुलो भएपछि आफ्नो बुवालाई मार्ने मानिसको पत्ता लागेपछि त्यसको प्रतिशोध लिन्छन् । आफ्नो बाबुलाई मारेर पितृमातृ विहीन तुल्याउने बलुवा कलौनीलाई मार्छन् । यति मात्रै नभएर आफ्नो सम्पत्ति चोरेर लग्ने मामा पर्ने सात भाइ साउनको समेत षड्यन्त्रमा पर्छन् । त्यस षड्यन्त्रबाट बचेपछि मामा भनिने सात भाइ साउनलाई मारेर आफ्नो सबै चोरेर लगेको सुन फिर्ता लिन्छन् । यसबाट सोपी राउत

सानैबाट मातृपितृ स्नेहबाट वञ्चित, टुहुरो, र पछि आफूमाथि अन्याय गर्ने व्यक्तिलाई समाप्त गर्नुले उनी एक निडर, साहसी, वीर अन्यायअगि नभुक्ने, न्यायप्रेमी पात्रका रूपमा देखापरेका छन् ।

(३) धनैपाल राउत

धनैपाल राउत रनी राउतका पिता हुन् भने बैरागीशिलाका लोग्ने हुन् । कोलाउलीकोटमा जन्मेहुर्केका धनैपाल राउत र बैरागीशिलाबाट लामोसमयसम्म सन्तान नभएपछि सन्तान पाउँ भनी हरिद्वार, काशी, प्रयाग, गङ्गोत्री, यमुनोत्री तीर्थ गर्छन् । तीर्थ गरेर आएपछि बुढेसकालमा छोरो रनी राउतको जन्म हुन्छ । उनी बुढेसकालमा भए पनि सन्तानका रूपमा छोरो प्राप्त भएकोमा निकै खुसी हुन्छन् । छोराको नामकरण गर्न र लग्न हेर्न ब्राह्मण ज्योतिषकहाँ जान्छन् । यसैक्रममा छोराको लालनपालन गरेसँगै छोरो ठुलो हुँदै जान्छ । यहाँ धनैपाल राउतले एक असल पिताको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । तीर्थ व्रत गर्नाले इच्छित वर प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास बोकेका धनैपाल राउत सन्तानका लागि धेरै तीर्थ व्रत गर्छन् र पछि छोरा रनी राउतको जन्म हुन्छ । यसबाट उनको धर्मप्रतिको अटुट आस्था देखिन्छ । छोराको नामकरणका लागि ब्राह्मण र ज्योतिषकहाँ चिना हेराएर छोराको नामकरण र विवाहका लागि लग्न हेरेर उचित लग्नमा छोराको विवाह सम्पन्न गर्नुले उनी परम्परावादी विचारका व्यक्ति हुन् भन्ने देखिन्छ ।

(४) भिमलड

भिमलड यस हुड्केलीकी नायिका हुन् । उनी रनी राउतकी पत्नी हुन् भने सोपी राउतकी आमा हुन् । सुरुमा यिनको व्यवहार सामान्य देखिए तापनि रनी राउत राजा त्रिमली चन्द्रको आदेशमा मालगड खटिएपछि यिनको स्वभावमा परिवर्तन आएको छ । बाह्र वर्षसम्म रनी राउत घर नफर्कँदा यिनी बलुव कलौनीसँग अनैतिक सम्बन्ध गास्न पुगिन्छन् । यिनी असल आमा, असल पत्नी र असल गृहिणी बन्न सकेकी छैनन् । बलुव कलौनीले लोग्ने रनी राउतलाई मारेपछि आफ्नो पेटमा रहेको बालकलाई जन्म दिई त्यसको भरणपोषण गर्नुको सट्टा सुपोमा राखेर तरुलको खाल्टोमा फ्याकेर जाने निर्दयी र कठोर स्वभाव भएकी पात्र हुन् । उनी बलुवा कलौनीको प्रेमजालमा फँसेर आफ्नो घर बर्बाद गर्ने अविवेकी महिला नारी चरित्र हुन् । आफ्नो सन्तानलाई बलुवा कलौनीले तरुलको खाल्डोमा राख्दा पनि उनको कही पनि असहमति प्रकट नहुनुले यस्तो कुकार्यमा उनी आफैँ पनि संलग्न भएको पुष्टि हुन्छ । उनी गतिशील स्वभावकी नारी चरित्र हुन् हुड्केलीको प्रारम्भमा उनको स्वभाव सामान्य देखिएको छ, भने पछि उनको व्यवहार असामान्य देखिएको छ ।

(५) बलुव कलौनी

बलुव कलौनी यस हुड्केलीको प्रतिकूल चरित्र हो । रनी राउत मालगडीमा खटिएको बेलामा रनी राउतकी पत्नीसँग हिमचिम बढाएर अनैतिक सम्बन्ध गाँस्न पुगेको छ । रनी

राउत फर्केर आइसकेपछि पनि उसले भिमलडसँगको सम्बन्धलाई टुट्न दिएको छैन । बरु रनी राउतलाई नै षड्यन्त्रपूर्वक माने योजना बनाउँछ र त्यस योजनामा सफल पनि हुन्छ । रनी राउतको हत्यापछि उसको सम्पत्ति र श्रीमती हत्याएको बलुव कलौनीलाई उसको छोरा सोपी राउत जीवितै रहेको कुराप्रति अनभिज्ञ हुन्छ । पछि सोपी राउतकै हातबाट उसको हत्या हुन्छ । यसरी यस हुडकेलीमा बलुवा कलौनीको कहीं पनि असल भूमिका देखिदैन । ऊ अर्काकी श्रीमती र सम्पत्तिमाथि आँखा गाड्ने, आफ्नो क्षणिक स्वार्थपूर्तिका लागि षड्यन्त्र गर्ने, धूर्त र अमानवीय चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

(६) राजा गुरुज्ञानी चन्द

राजा गुरुज्ञानी चन्द कुमाउँका राजा हुन् । उनको यस हुडकेलीमा सशक्त भूमिका नदेखिए तापनि उनी सर्वसाधारणलाई आफ्नो स्वार्थका निमित्त प्रयोग गर्ने स्वार्थी प्रवृत्तिका पात्र हुन् । उनले रनी राउतको पराक्रम देखेर मालगडीको सित्तो उठाउनका लागि रनी राउतलाई प्रयोग गरेका छन् । । रनी राउत मालगडी खटियपश्चात् उसमाथि पारिवारिक सडकट आइलागे पनि उसमा राजा गुरुज्ञानी चन्दको कुनै प्रत्यक्ष भूमिका देखिदैन तर उनी जनताबाट कर असुली गर्ने शासकका रूपमा मात्रै चित्रित हुन पुगेका छन् । कर असुली नभए पछि आफ्नो बफादार र भरोसायुक्त पात्रलाई पठाएर कर असुली गर्ने र कर असुली नभएमा त्यस्ता कर नबुभाउने व्यक्तिलाई दण्डित गर्ने शासक हुन् ।

३. परिवेश

प्रस्तुत हुडकेलीमा भौगोलिक र सामाजिक परिवेश मुख्य रूपमा आएका छन् । यसमा स्थानगत परिवेशका रूपमा रूपमा कुमाउँ, कोलाउलीकोट, दैयाकोट, मालगडी जस्ता स्थानहरू आएका छन् । रनी राउतको जन्म भएको ठाउँ कोलाउलीकोट र भिमलड जन्मिएको ठाउँ दैयाकोट र राजा त्रिमली चन्दको कुमाउँ दरबार, रनी राउतको हत्या भएको नदी घटना विकसित हुने मुख्य स्थान हुन् । यस हुडकेलीको भौगोलिक परिवेशलाई तल दिइएको उद्धरणबाट प्रस्ट पारिको छ :

दैयाकोट जर्मिगया छेपे साउन
कोलाउलीकोट जर्मिगया धनैपाल राउत ।

उपर्युक्त उद्धरणमा दैयाकोट भन्ने स्थानमा छेपे साउनको जन्म भएको र कोलाउलीकोटमा धनैपाल राउतको जन्म भएको प्रसङ्ग उल्लेख भएको छ । यसै गरी हुडकेलीमा लामो समयसम्म धनैपाल राउत र छेपे साउनका सन्तान नभएपछि सन्तान प्राप्तिका लागि तीर्थ व्रत गरेको धार्मिक, भौगोलिक र सामाजिक परिवेशको चित्रण तलको उद्धरणमा गरिएको छ :

या हो हरद्वारै नायो कुद्वारै नायो,
बदरी जौमती नायो,

केदारै नायो साइबौ, यमुत्तरी नायो,
 दूधधारा नायो, पानी धारा नायो,
 देउताइका नाउले ढुङ्ङो मुणो पुज्यो,
 तिरथैमा नाउले खोलीरोडी नायो ।

प्रस्तुत उद्धरणमा भौगोलिक स्थान विशेषका रूपमा बद्रीनाथ, केदारनाथ, गङ्गोत्री, यमुनोत्री, काशी, प्रयाग आदि स्थानका साथै स्थानीय खोलानाला परिवेशका रूपमा चित्रण हुन पुगेका छन् भने धार्मिक तथा सामाजिक परिवेशका रूपमा सन्तान भएनन् भने सन्तान प्राप्तिका लागि तीर्थ व्रत गर्ने, धर्ममा बढी विश्वास गर्ने, सन्तान प्राप्तिमा नै जीवनको सार्थकता ठान्ने, धर्म गन्यो भने इच्छाएको वर प्राप्त हुन्छ भन्ने लोकविश्वास र मान्यता समाजिक परिवेशका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । धनैपाल राउतको छोरा जन्मिसकेपछि उसको नामरणका लागि ज्योतिषकहाँ गएर शुभदिन र लग्न हेराउनु, रनी राउत र भिमलडको विवाहका लागि चिना हेराउनु पनि सामाजिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस हुङ्केलीमा जीविकोपार्जनका लागि पशुपालन गर्ने, गोरुगोठालो जाने प्रसङ्गबाट पशुपालन र कृषिमा निर्भर ग्रामीण परिवेशको चित्रण हुनपुगेको छ । जस्तो- “नाउँबार हेराउने बखतमि पैलो दुबो पोतिपातडो हाल्लतिक गङ्ङाजमुना आइग्या, दोसरो पोतिपातडो हाल्ला फूलको बगैचा आइग्यो । तेसरो पोतिपातडो हाल्ला जोलो कन्या, जोलो बामन आइग्यो ।”

प्रस्तुत उद्धरणमा बाह्यमण ज्योतिषकहाँ गएर नाउँबार हेराउने, गङ्गायमुना, फूल, कन्या र बाह्यमणलाई पवित्र र शुभ मान्ने, देवीदेवताको स्वरूपमा ढुङ्गालाई देउता मानेर पुज्ने लोकविश्वास पनि सामाजिक परिवेशका रूपमा प्रस्तुत हुन पुगेको छ । यसका साथै विवाहमा प्रयोग गरिने स्थानीय वाद्यवादनले सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण हुनपुगेको छ ।

४. भाषा

प्रस्तुत हुङ्केलीको मौखिक प्रस्तुतिको माध्यम डोटेली भाषिका रहेको छ । यसमा तपिन (जन्मिन), चन्नर (चन्द्र), कोट (दरबार), जमुत्तरी (यमुनोत्री), परिष्ठा (प्रतिष्ठा), खोलीरोडी (खोलानाला), अक्छेत (अक्षता), आमुलो (औंला), गौरैइ (स्वास्ती), गुदडी (गुन्द्री विछ्यौना), भुदुडी (दूधभात), क्याउ (किन), लगन (लग्न), अरिबट (गरेर), धुकाल (धुवाँ), रात बेइ (रात पर्नु), भाँकरो (खुजमुज्ज परेको कपाल), बच्यात (विहे), बाउली (हात) जोलो (जोडी), पाइक (वीर), मडलारी (माँगल गाउँने महिला) सरग (आकाश), इजा (आमा), मुन्टो (टाउको) जिया (आमा) आदि शब्दहरू प्रयुक्त भएका छन् यसरी भाषिक प्रयोगका दृष्टिले डोटेली भाषिका शब्दहरूका साथै सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगसमेत भएको छ :

दुदै रे भातको निखलो केलाई भन्नु
 दुई भाइ भया एकलो केलाई भन्नु

प्रस्तुत उद्धरणमा दूध र भात भएमा निस्तो हुँदैन । दुई भाइ साथमा भएमा कोही पनि एकलो हुँदैन भन्ने सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगबाट यो निकै भावयुक्त र मर्मस्पर्शी बन्न पुगेको छ । यस हुड्केलीमा सम्बोधनात्मक शब्द 'महाराज' को अत्यधिक आवृत्तिका साथै निपातको प्रयोगको पनि भएको छ । साथै हुड्केलीलाई लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउन मध्ये तथा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग हुनपुगेको छ :

ए घुणी जोलो पानी प आयो कत्थ जाउँ वामनउँ
 ए कम्मर जोलो पानी प आयो कत्थ जाउँ वामनउँ
 ए कोठी जोलो पानी प आयो कत्थ जाउँ वामनउँ ।

प्रस्तुत उद्धरणमा क्रमशः पहिलो, दोस्रो र तेस्रो हरफमा जोलो, पानी, आयो, कत्थ, जाउँ, वामनउँको पुनरावृत्ति समानान्तर रूपमा हुनपुगेको छ । यसमा प्रशस्त भाषिक विचलन समेत पाइन्छ :

बेगी आइजा रनी बुवा बेगी आइजा घरै (छिटो आउ रनी घरमा)
 माल पाकि जान्ना बुवा आमै (मधेशमा पाक्लान् आँप)
 पर्वत पाकिजान्ना दाखदाडिम (पर्वतमा पाक्लान् दाखदाडिम)

प्रस्तुत उद्धृतांशमा क्रियापदको विचलन हुन पुगेको छ ।

५. शैली

प्रस्तुत हुड्केलीमा काव्यात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस हुड्केलीमा आएका संवादलाई प्रस्तोताले आफैले प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा विभिन्न पात्रको भूमिकामा प्रस्तोता आफै ती पात्रको बोली र अभिनय प्रस्तुत गरेका छन् । हुड्केलीकामा प्रस्तुत गरिएका उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगका साथै उक्ति वैचित्र्य पाइनुले यसको शैली आलङ्कारिक, आकर्षक र कसिलो बन्न पुगेको छ । यसमा बिहानीपखको सङ्केत गर्न यसरी वैचित्र्यमूलक ढङ्गबाट बनाईलाई आकर्षक बनाइएको छ :

रातका प्रहर मेटाया, गाइभैसाका बन्धन खुल्या, भुलुककै घाम पडी, टुलुककै ओस फाटी, रात वेइ बात गइ, शुद्धिसफाइ जुडी, घाम कुल्मुलायो, पडिखका छाउनाले प्वाँख कुल्मुलायो । पदावली र वाक्यको प्रयोगले बनाइलाई थप कसिलो बनाएको छ ।

६. उद्देश्य

प्रस्तुत हुड्केलीमा राजा गुरजानी चन्द्रको आदेशबमोजिम रनी राउत मालगढको सिर्तो उठाउनका लागि खटिइनुले उसको वीर, साहसी र पराक्रमी व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत हुनपुगेको छ भने बलुवा कलौनीले लामोसमयदेखि रनी राउतको घरमा बसेर भिमलडसँग अनैतिक प्रेमसम्बन्ध गाँसेको छ । साथै बलुवा कलौनीले षड्यन्त्रपूर्वक रनी राउतको हत्यासमेत गरेको छ । पछि सोपी राउतको जन्म भएपछि उसले आफ्नो बुवाको हत्या बलुव कलौनीलाई मारेर आफ्नो लुटेर लगेको धनसम्पत्तिसमेत फिर्ता लिन सफल भएको यस

हुड्केलीमा तत्कालीन समाजमा भएका घातप्रतिघात षड्यन्त्र र हत्याको चित्रण गरी तत्कालीन समाजका विद्रूप पक्षलाई उदाङ्गो पार्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । पात्र रनी राउतका माध्यमबाट वीरताको प्रशंसा गर्नुको साथै अन्याय र दूराचारको परिणति कहिल्यै राम्रो नहुने सन्देश बोकेको यस हुड्केलीमा लोकपरम्परामा जीवित रहेका वीर, साहसी र पराक्रमी व्यक्तिका इतिहासलाई जीवन्त राख्दै मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

४.३ लाली साउनको हुड्केली

लाली साउनको हुड्केली तत्कालीन दिपायलकोटका राजा पहाडी शाही र कुमाउँ राजा भारत चन्द्र पालामा लाली साउनले राजालाई तिर्नु पर्ने सित्तो नतिर्दा लाली साउन र पहाडी शाहीका पैकेला दुनासादु ऐरका बिचमा भएको लडाइँसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

१. कथावस्तु

दिपायलकोटका राजा पहाडी शाहीलाई दिनु पर्ने सित्तो लाली साउनले नदिएपछि राजा पहाडी शाही र लाली साउनका बिच मनमुटाव सुरु हुन्छ । पहाडी शाही लाली साउनले सित्तो नबुझाएका कारण आफ्ना भाइ कुटुम्ब बोलाएर कचहरी सभा डाकेर छलफल गर्छन् । सभामा लाली साउनलाई मार्ने वीर पैकेलाको खोजी बारे छलफल गर्छन् । राजा पहाडी शाही लाली साउनको टाउको काटेर ल्याउने व्यक्तिलाई सुनको असर्फी दिने घोषणा गर्दछन् तर लाली साउनलाई पराजित गरेर उसको टाउको काटेर ल्याउने सामर्थ्य अरुमा नदेखिएपछि राजा पहाडी शाही लाली साउनको ज्वाइँ नाता पर्ने दुनासादु ऐरलाई मार्ने उपयुक्त पात्र ठान्दछन् । राजा पहाडी शाही दुनासादु ऐरलाई दूत पठाएर दरबारमा बोलाउँछन् । दुनासादु ऐर आफ्नी स्वास्नी र आमाबुबाभन्दा प्रिय ससुरा लाली साउनलाई मार्न नसक्ने बताउँछ, तर दुनासादु ऐरका भाइहरू भने यस निर्णयको विपक्षमा हुन्छन् । सुनको असर्फी पाइने कुराले दुनासादु ऐरका भाइहरू लड्नु पर्ने सल्लाह दिन्छन् । भाइहरूका अगाडि आफ्नो केही सिप नलागेपछि अन्तमा दुनासादु ऐर लाली साउनलाई मार्ने निर्णयमा पुग्छन् ।

दुनासादु ऐर राजाको निर्देशनबमोजिम लाली साउनलाई मार्नका लागि आफ्ना चारै भाइसहित डाणाकोटका लागि निस्कन्छन् । दुनासादु ऐर लाली साउनको घरमा पुग्दा उनी एकलै हुन्छन् । लाली साउनका भाइछोराहरू परदेश भएको अवस्थामा एकलै घरमा भएका बेलामा पुगेका दुनासादु ऐर आफ्ना ससुरा लाली साउनसँग शिष्टाचारपूर्वक भेटघाट गर्छन् तर दुनासादु ऐर आफूकहाँ फौजसहित अकस्मात् आएको देखेर उनको मनमा चिसो पस्छ । दुबैका बिचमा कुराकानी हुँदा राजा पहाडी शाहीको सित्तो बुझाएर राजासँग माफी माग्नु पर्ने कुरा गरेपछि सित्तो बुझाउन त परै जाओस् आफूसँग हतियार भएको भए त्यसलाई काटिदिने कुरा गर्छ । लाली साउनसँग कुनै हतियार नभएको भन्ने बुझेपछि दुनासादु ऐर लाली साउनको टाउको काटेर लैजान्छन् । उता परदेशमा भएका लाली साउनका भाइछोराहरूलाई राती चुलोबाट भातदाल पोखिएको र डाणाकोट अँध्यारो भएको सपना

हुन्छ । घरमा कुनै अनिष्ट भयो कि भन्ने चिन्ताले सोह्र भाइ साउनलाई पिरोल्न थाल्छ । त्यसैबेला सोह्र भाइ साउन घर फर्कन्छन् । घर पुग्दा आफ्नो बुबालाई कहीं देख्दैनन् । खोजी गर्दा बारीमा टाउको नभएको लास फेला पार्छन् । घरमा भएकी बहिनी भागाशिलालाई सोध्दा दुनासादु ऐरले बुबाको टाउको काटेर पहाडी शाहीलाई बुझाउन लगेको थाहा पाउँछन् । त्यो थाहा पाएपछि आफ्नो बुबाको टाउको ल्याउन दिपायलकोट जाँदा बासको टुप्पोमा भुन्ड्याइएको बुबाको टाउको देखेर बिलौना गर्छन् । राजाले आफ्नो राज्यमा बस्ने भए सित्तो बुझाउनु पर्ने नत्र राज्य छोड्नु पर्ने बताएपछि सोह्र भाइ साउन राजालाई सित्तो बुझाउने कुराको अस्वीकार गर्छन् र आफ्नो बुबाको काटिएको टाउको ल्याई अन्त्येष्टि गरेर घर फर्कन्छन् ।

सोह्र भाइ साउन राजाको अत्याचार सहेर उसको राज्यमा नबस्ने कुरा गर्छन् । उनीहरू कुमाउँ राजा भारत चन्द्रको शरण लिन जान्छन् । राजा भारत चन्द्रकहाँ पुगेपछि राजासँग आफूलाई शरण लिन बिन्ती गर्छन् । राजाले सोह्र भाइ साउनलाई शरण दिन्छन् । एक दिन राजा भारत चन्द्रले धौलिया ओडारमा बसेको गजलिया सिंहले मानिसलाई धेरै दुःख दिने गरेकाले जसले पक्रेर ल्याउँछ उसलाई सुनौली सेरो पुरस्कार दिने घोषणा गर्छन् । सोह्र भाइ साउन ओडारमा बसेको गजलिया सिंहलाई चातुर्यपूर्वक पक्रेर ल्याउँछन् । सोह्र भाइ साउनको त्यो वीरता देखेर राजा भारत चन्द्र खुसी भई पुरस्कारस्वरूप सुनौली सेरो उपहार दिन्छन् । सोह्र भाइ साउन आफू सामर्थ्यवान् भएपछि दुनासादु ऐरलाई लड्नका लागि खबर पठाउँछन् । त्यो खबर पाएपछि दुनासादु ऐर आफ्ना भाइ र फौजका साथ द्वारी गौणा पुग्छन् । त्यसैबेला सोह्र भाइ साउन र दुनासादु ऐरका बिच घमासान लडाइँ हुन्छ । सोह्र भाइ साउनले असाधारण शक्ति प्रदर्शन गरी दुनासादु ऐरलाई मार्छन् ।

२. पात्र

प्रस्तुत हुड्केलीमा लाली साउन, दुनासादु ऐर, राजा पहाडी शाही, भागाशिला र भारत चन्द्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने राजाका दूत, भाइबन्धु, दुनासादु ऐरका चार भाइ, लाली साउनका सोह्रभाई गौण पात्रका रूपमा रहेका छन् । हुड्केलीमा प्रस्तुत भएका प्रमुख पात्रहरूको विश्लेषण क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) लाली साउन

लाली साउन यस हुड्केलीको प्रमुख पात्र हो । हुड्केलीको नामकरण यसै पात्रका आधारमा हुनुले पनि यस कुराको पुष्टि गर्दछ । हुड्केलीको मूलपाठ अनुसार यिनी डाणाकोटका बासिन्दा हुन् । यिनी तत्कालीन राजा पहाडी शाहीलाई तिर्नु पर्ने सित्तो नतिरी राजालाई चुनौती दिने प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा देखिएका छन् । यिनले राजालाई बुझाउनु पर्ने सित्तो नबुझाउँदा राजासँग मनमुटाव बढेकोको देखिन्छ । यिनी वरु आफू जुनसुकै सजाय भोग्न तयार रहने तर राजालाई सित्तो नबुझाउने कुरामा अटल देखिन्छन् । राजाले कठोर र अप्रिय निर्णय लिँदासमेत यिनी आफ्नो अडानबाट पछि हट्दैनन् । यसबाट यिनको

स्वाभिमानी र निडर स्वभाव देखिन्छ । राजाको निर्णयको अवज्ञा गर्ने जिद्दी र हठी स्वभाव यिनमा देखिन्छ । आफूमाथि अन्याय हुँदा यिनले प्रतिकार गर्न नसके पनि उनी आफ्नो विचारमा भने निकै अटल देखिन्छन् । यिनी पहाडी शाहीको निर्देशनमा आफ्नै ज्वाइँ दुनासादु ऐरबाट छलपूर्वक मारिने पात्र हुन् ।

(२) दुनासादु ऐर

दुनासादु ऐर यस हुड्केलीका अर्का महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । यिनी लाली साउन ज्वाइँ हुन् । साथै राजाका बफदार पैकेलाको रूपमा यस हुड्केलीमा चिनिएका छन् । उनी राजाको आज्ञाआदेश पालन गर्न आफ्नै ससुरा लाली साउनलाई मार्न पछि नपर्ने स्वार्थी र अमानवीय पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यस हुड्केलीमा भूमिकाका दृष्टिबाट लाली साउन कै समानान्तर पात्रका रूपमा देखा परे पनि यिनको स्वभाव र चरित्र लाली साउनको भन्दा भिन्न र गतिशील रहेको छ । सुरुमा राजाले आदेश दिँदा स्वास्नी, छोराछोरी र आमाबुवाभन्दा प्रिय ससुरा लाली साउनलाई मार्ने पक्षमा हुँदैनन् भन्ने कुरा उधृतांशबाट प्रस्ट हुन्छ :

जत्तिको पियारो धागो कोखकर बालो
उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन
जत्तिकि पियारी धागेइ सेजकर रानी
उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन
जत्तिका पियारा धागाउ आमा जति बुवा
उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन ।

प्रस्तुत उद्धरणका माध्यमबाट दुनासादु ऐरको स्वभाव सकारात्क देखिए तापनि पछि उनको स्वभावमा परिवर्तन आएको छ । राजाबाट पुरस्कार पाउने लोभमा अन्तमा बुढा ससुरा लाली साउनलाई छलपूर्वक मार्छन् । यसरी दुनासादु ऐर छली, स्वार्थी र अविवेकी पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् ।

(३) पहाडी शाही

पहाडी शाही मध्येकालीन डोटी राज्यका राजा हुन् । यस हुड्केलीमा राजा पहाडी शाही पनि महत्त्वपूर्ण पात्रको रूपमा उपस्थित भएका छन् । हुड्केलीको कथावस्तुअनुसार राजा पहाडी शाही दिपायल गडीका राजा हुन् । उनी आफूलाई तिर्नु पर्ने सित्तो जनताबाट नआएपछि सित्तो असुलीका लागि कठोर र अप्रिय निर्णय गर्ने शासक हुन् भन्ने देखिन्छ । सोभासाभा जनतालाई प्रयोग गरेर आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने प्रवृत्ति यिनमा पाइन्छ । आफ्नो राज्यमा बसोवास गर्ने लाली साउनले सित्तो नबुझाएपछि लाली साउनकै ज्वाइँ दुनासादु ऐरलाई प्रयोग गरेर लाली साउनको टाउको काट्न निर्देशन दिने कुटिल पात्र हुन् भन्ने कुरा तलको उद्धरणबाट प्रस्ट हुन्छ :

सुनसुन पाइग मेरा दुनासादु ऐर
लोलन बिनती सुन दुनासादु ऐर
तइरे साउन जति मारी हामु दिय
चारै गर्खाको ओल्को साउनले आफुइ खायो ।

प्रस्तुत उद्धरणमा चारवटै गर्खाको कर उठाएर लाली साउनले नदिएकोमा निकै रिसाएका पहाडी शाही लाली साउनलाई मारेर ल्याउने निर्देशन दिन्छन् । यसबाट उनको क्रूर, असहनशील व्यवहार प्रस्तुत भएको छ ।

(४) राजा भारत चन्द

राजा भारत चन्द तत्कालीन कुमाउँ राज्यका राजा हुन्, भन्ने कुरा हुड्केलीको कथावस्तुको प्रसङ्गले देखाएको छ । लाली साउलाई राजा पहाडी शाहीको निर्देशनमा दुनासादु ऐरले मारिसकेपछि कि सित्तो बुझाउनु पर्ने कि राज्य छोड्नु पर्ने राजाको अप्रिय निर्णयपछि राजाको अमानवीय व्यवहार र अत्याचारबाट आफ्नो राज्यमा शरण लिन पुगेका सोह भाइ साउनलाई आश्रय दिई शरण लिएकाले उनी उदारवादी शासकको रूपमा चिनिएका छन् । हुड्केलीमा भारत चन्दको भूमिका धेरै नभए पनि सोह भाइ साउनलाई आपद परेका बेलामा आश्रय दिई सहयोग गरेका छन् भने पछि सोह भाइ साउनको वीरताबाट प्रभावित भएर सुनौलीसेरो समेत उपहार दिनुले उनी असल मानवीय स्वभावका पात्र हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

३. परिवेश

प्रस्तुत लाली साउनको हुड्केलीमा भौगोलिक र सामाजिक परिवेश प्रस्तुत भएको छ । यसमा चित्रण भएका डाणाकोट, राजा पहाडी शाहीको दिपायलगढी दरबार, टुणीगडा, द्वारीगौणा, सुनौली सेरोका साथै राजा भारत चन्दको कुमाउँ दरबार र युद्धस्थल घटना घटित हुने मुख्यस्थानहरू भौगोलिक परिवेशका रूपमा प्रस्तुत हुनपुगेका छन् । यसमा दिपायलकोटदेखि कुमाउँसम्मको व्यापक परिवेश प्रस्तुत भए पनि दिपायलगढी र त्यस वरपरका स्थानहरूमा नै मुख्य रूपमा कार्य घटित भएका छन् । डाणाकोटमा दुनासादु ऐरद्वारा लाली साउन मारिएका छन् भने दिपायलगढी दरबार राजा पहाडी शाहीको शासनको प्रमुख केन्द्रका रूपमा चित्रण हुनपुगेको छ । केराबारी लाली साउनको टाउको काटेर लगेको स्थान हो । राजा पहाडी शाहीको सभा बसेको स्थान, डाणाकोट, कार्य घटित हुने मुख्य स्थान हुन् । राजालाई आफूले खेतबारीमा उब्जाएको वस्तु कर्कलो, दूध, दही, असौजमा फलेको काक्रो, सिरौला उपहारस्वरूप दिनु पर्ने, नदिएमा राजाले आफ्नो ठुलो अपमान भएको ठान्ने र त्यसको सजाय भोग्नु पर्ने बाध्यताका साथै समाजमा ठुलाबडाले गरेको निर्देशन पालन नगर्दा हुने दुष्परिणामको चित्रण गरिएकोले यसमा तत्कालीन सामाजिक परिवेश प्रस्तुत हुन पुगेको छ ।

४. भाषा

प्रस्तुत हुङ्केलीमा डोटेली भाषिका शब्दहरू प्रयुक्त भएका छन् । यसमा अङ्खुर, मार, ठेक्या, काकडो, पाइग, गाबु, ओल्को, जर्मिनु, जुजनु, भुरनकारन, परानी, छेलो जस्ता स्थानीय बोलिचालीका शब्दहरूको अधिक प्रयोग गरिएको छ । यसमा 'द' वर्ण र सम्बोधक शब्दका रूपमा 'महाराज' को आवृत्ति गरी भाषिक मिठास थप्ने काम गरिएको छ । बढीजसो पद्य हरफहरू अनुप्रास युक्त छन् भने कतिपय ठाउँमा भने अनुप्रास विहीनको स्थिति रहेको छ :

भदौको पापडो आउन्थ्यो
असौज काकडो आउन्थ्यो
दुधै राखे ठेक्या आउन्थ्यो
दही राखे गाबु आउन्थ्यो ।

प्रस्तुत पद्यांशमा पापडो, काकडो, राखे, राखे शब्दले मध्यानुप्रासको संयोजन गरेका छन् भने । प्रत्येक हरफको अन्तिममा 'आउन्थ्यो' को प्रयोगले अन्त्यानुप्रासको काम गरेको छ ।

टुणीगडा जर्मिगया दुनासादु ऐर
डाणाकोट जर्मिगया लाली साउन ।

उपर्युक्त पद्यांशमा मध्यानुप्रासका रूपमा 'जर्मिगया' शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ भने पहिलो पङ्क्तिको अन्तिम वर्ण 'र' दोस्रो पङ्क्तिको अन्तिम वर्ण 'न' का बिच अनुप्रास मिलेको छैन । यसरी कतिपय ठाउँमा अन्त्यानुप्रास विहीनको अवस्था देखिए पनि समग्रमा लयात्मक नै रहेको छ । यसमा भनाइलाई आकर्षक बनाउनका लागि उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोग भएको छ, जसलाई तलको उद्धरणबाट प्रस्ट पारिएको छ :

बुडा बलतैको सियो कइसो होलो
टुट्या हत्यारैको घाउ कइसो होलो
थोता मानिसैको फाँको कइसो होलो
बुडा जति बाखरीको साँको कैसो होलो ।

प्रस्तुत पद्यांशमा बुढो गोरुले जोतेको कस्तो होला । टुटेको हतियारले के चोट दिन सक्ला । दाँतबिनाका मानिसको फाँको व्यर्थ छ । बुढो बाखाको मासु कस्तो होला । जस्ता उक्तिवैचित्र्यमूलक सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगले भावसम्प्रेषणका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यस हुङ्केलीमा अनुप्रासको संयोजन, स्थानीय चलनचल्तीका शब्दको प्रयोग, निपात र उखानको प्रयोगका साथै सरल तर विशिष्ट भाषिक संयोजनले गर्दा यसको भाषिक प्रस्तुति काव्यात्मक बनेको छ ।

५. शैली

प्रस्तुत हुङ्केलीको मौखिक प्रस्तुतिको शैली गद्यपद्यात्मक रहेको छ । सुरुमा प्रस्तोताले पद्यांश प्रस्तुत गरिसकेपछि त्यसलाई विस्तारपूर्वक गद्यलयमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पात्रको बिचको संवादलाई प्रस्तोताले नै प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा बहुपक्षीय संवाद नभएर एक पक्षीय संवाद रहेको छ । यसलाई थप आकर्षक र प्रभावकारी बनाउन पङ्क्तिको पुनारावृत्ति गरी लयात्मक विशिष्टता सिर्जना गरिएको छ । समग्रमा यस हुङ्केलीको शैली संवादात्मक र आंशिक वर्णनात्मक रहेको छ ।

६. उद्देश्य

प्रस्तुत हुङ्केलीको कथावस्तुमा आएका घटनालाई हेर्दा मध्यकालीन डोटेली समाजको चित्रण गर्ने उद्देश्य रहेको छ । तत्कालीन समयमा राजारजौटाहरूका बिचको सम्बन्ध र व्यवहार कस्तो थियो भन्ने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गनुको साथै शासकहरू आफ्नो निजी स्वार्थसिद्ध गर्न सोभासाभा जनतामाथि कस्तो अन्याय र विभेदपूर्ण व्यवहार गर्थे भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रशासक अरुप्रति उत्तरदायी नभई आफ्नो स्वार्थका लागि राज्यसत्ता सञ्चालन गर्ने र अनाहकमा जनतालाई एकआपसमा लडाईं त्यसको लाभ आर्जन गर्ने निकृष्ट व्यवहारलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा लाली साउनले सित्तो नतिर्दा उसमाथि षडयन्त्र हुनु, सुनको असर्फी पाउने आशाले दुनासादु ऐरले आफ्नै ससुरा लाली साउनलाई मारु जस्ता घटनाले तत्कालीन समयका सामाजिक स्तरमा हुने घातप्रतिघात, षडयन्त्र, विवशता जस्ता पक्षलाई लयात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी मोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

४.४ सकराम कार्कीको हुङ्केली

प्रस्तुत हुङ्केलीमा तत्कालीन कुमाउँ राजा त्रिमली चन्द्रको शासनकाल र त्यससंग सम्बन्धित सकराम कार्की र राजाका बिचको मनमुटाव र द्वन्द्वको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. कथावस्तु

कुमाउँ राजा त्रिमली चन्द्रले बुढेसकालमा छोरो पाउँदा दरबारमा खुसियाली छाउँछ । राजा त्रिमली चन्द्रले छोरो पाएकै दिन सदुवा कार्कीले पनि छोरो पाउँछन् । छोराको जन्म भएको खुसीमा राजाले आफ्ना भाइकुटुम्बलगायत सबैलाई त्यस खुसीमा सहभागी हुन दरबारमा बोलाउँछन् । सबैजना दरबारमा आएर नाचगान गर्छन् तर सदुवा कार्की मात्रै त्यहाँ उपस्थित हुँदैन । राजाले यो कुरा थाहा पाएपछि दरबारमा सदुवा कार्कीलाई बोलाएर उपस्थित नहुनुको कारण सोध्छन् । सदुवा कार्कीले त्यसै दिन आफ्नो पनि छोरो जन्मिएकाले आउन नसकेको बताउँछ । राजा यस कुरालाई स्वीकार गर्दैनन् । सदुवाले चारलाख दण्डजरिमाना तिनु पर्ने वा छोरालाई मारु पर्ने निर्णय सुनाउँछन् । राजाको यस्तो निर्णयपछि चिन्तित बनेका सदुवा कार्की घर फर्कन्छन् । घर पुग्दा उनकी पत्नीले चिन्ताको कारणबारे सोधिन्छन् । सदुवाले राजाले गरेको निर्णय सुनाउँछ । सदुवाकी पत्नीले अहिले यो कुरामा

बेकार चिन्ता लिनु उपयुक्त नहुने र समय आएमा यसको समाधान हुने बताउँछे । छोरो ठुलो भएपछि एकदिन राजाले आफ्ना पैकेला पठाएर सदुवा कार्कीको छोराको खोजी गर्छन् । सदुवा कार्कीले भैँसी गोठमा रहेको छोरो सकरामलाई तुरुन्त घर आउन खबर पठाउँछन् । सकराम घर आएपछि सदुवाले सबै घटनाको बेलिविस्तार लगाउँछ । सदुवाको मुखबाट सबै कुरा थाहा पाएपछि सकराम राजा त्रिमली चन्द्रका दरबारमा गई राजासँग शिष्टाचारपूर्वक ढोगभेट गर्छ । त्यसपछि सकराम राजाले आफ्नो विरुद्धमा गरेको त्यस्तो अप्रिय निर्णय नमान्ने कुरा कुरा गर्छ । बरु आफू लडाइँ गरेरै मर्न तयार भएको बताउँछ । त्यसपछि ऊ गडवाली राजा जीत शाहीका दरबारमा गएर त्रिमली चन्द्रसँग लड्न सहयोगका लागि विन्ती गर्छ । उनले सकराम कार्कीलाई सहयोग गर्न आफ्नो फौज पठाउँछन् । त्रिमली चन्द्रले यो कुरा थाहा पाएपछि सदुवा कार्कीलाई बोलाएर तिम्रो छोरो साच्चिकै पैकेलो हो भने तिनै सेनालाई मारेर आउन भन्छन् साथै त्यसको बदलामा आफू पर्याप्त सुनका असर्फी दिने कुरा गर्छन् । सदुवा कार्कीको आज्ञानुसार सकराम कार्की जीत शाहीको फौजलाई मार्छन् ।

राजा त्रिमली चन्द्रका पाइकहरू सकराम कार्कीको वीरता देखेर अफठ्यारो महसुस गर्छन् । उनीहरू आफ्नै सेना मार्नेलाई के वीर भन्नु, साच्चिकै वीर हो भने भागरथी चन्द्रको टाउको काटेर ल्याउन सके पो वीर भन्नु भनी कुरा गर्छन् । यो कुरा सुनेपछि सकराम कार्की आफ्नो नौकर र एकजा भाट लिएर राजा भागरथी चन्द्रलाई मार्न भनेर निस्कन्छन् । बाटामा राजा भागरथी चन्द्रका सिपाहीसँग लडाइँ हुन्छ । यस लडाइँमा भागरथी चन्द्रका लडाकुहरू मारिन्छन् । सकराम कार्की दरबारमा पुग्दा उसको वीरता र साहस देखेर डराउँछन् तर सकराम कार्की पहिले नै राजालाई केही नगरी शिष्टाचारपूर्वक भेट गर्छन् । म तपाईंलाई मार्दैन तर तपाईं धेरै बोल्नु हुन्छ रे तपाईंको जिब्रो कस्तो रहेछ हेर्न चाहन्छुभन्दा राजाले मुख खोल्छन् र त्यसैवेला छुरी निकालेर राजाको मुखमा प्रहार गरेर मार्छन् । त्यसपछि राजाको टाउको ल्याएर राजा त्रिमली चन्द्रका दरबारतिर फर्कन्छन् ।

सकराम कार्कीसँगै गएको नौकर पहिले नै बाटोमा आउँदा भागरथी चन्द्रका सिपाहीले मारिसकेका हुन्छन् । सकराम कार्की भागरथी चन्द्रको टाउको ल्याएर फर्कने बेलामा बाटोमा लुकेर बसेका भागरथी चन्द्रका सिपाहीले सकराम कार्कीमाथि लुकेर प्रहार गर्छन् । यसै घटनामा सकराम मारिन्छन् । सकरामका साथमा बाकी रहेको मगनिया भाटले त्यो मरेको व्यक्ति सकराम कार्की नभएको कुरा राजा भागरथी चन्द्रका सिपाहीलाई सुनाउँछ । त्यो वीर सकराम हो होइन थाहा पाउनका लागि ठाउकोमा बत्ती बालेर बाह्रमणद्वारा पाठ गराएर दाँतमा तरबार राख्ने सल्लाह दिन्छ । भाटको कुरा सुनेर सबै त्यसैअनुसार सकराम कार्कीको टाउकोमा बत्ती बाली बाह्रमणद्वारा पाठ गर्न लगाएर मुखमा तरबार राख्छन् । त्यो काम सम्पन्न भएपछि ठाउको आफैँ उडेर आउँछ र दाँतमा राखेको तरबारले त्यहाँ बाकी रहेका भागरथी चन्द्रका सबै सेनालाई काट्छ । भाटले राजा भागरथी चन्द्रको काटिएको टाउको लगेर राजा त्रिमली चन्द्रका दरबारमा बुझाएर पुरस्कार प्राप्त गर्दछ ।

२. पात्र

प्रस्तुत हुड्केलीमा सकराम कार्की, राजा त्रिमली चन्द, सदुवा कार्की, सदुवा कार्कीकी पत्नी, राजा भागरथी चन्द, गढवालका राजा जीत शाही, राजाका फौज आदि बहुल पात्रको उपस्थिति रहे तापनि यस मुख्य पात्रको मात्र क्रमशः विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) सकराम कार्की

सकराम कार्की यस हुड्केलीका केन्द्रीय पात्र हुन् । यस हुड्केलीको कथानकको आरम्भ, विकास र अन्त्य सकरामकै केन्द्रीयतामा भएको छ । साथै यस हुड्केलीको नामकरण पनि सकरामकै नामबाट गरिनुले कार्यगत आधारमा प्रमुख पात्र हो । सकराम कार्की सदुवा कार्कीको छोरा हो । भैंसीको गोठमा हुर्केबढेको सकराम निडर, साहसी र पराक्रमी योद्धा हो । ऊ राजा त्रिमली चन्दले दरबारमा डाकेर दण्डसजाय सुनाउँदा पनि उल्टै राजालाई चुनौती दिएर लड्नका लागि तैयार रहने पात्र हो । यसको कथावस्तुका आधारमा राजा त्रिमल चन्दले सकराम कार्कीलाई सजाय सुनाए पछि आफू बरु युद्धमा मर्ने तर राजालाई कुनै दण्ड नतिर्ने कुरा गर्दै राजासँग विद्रोह गर्न तयार हुन्छ । उसलाई कसैले कमजोर भनेको सुन्न चाहदैन र ऊ स्वयम् पनि कसैका अगाडि कमजोर रूपमामा प्रस्तुत हुन चाहन्न भन्ने कुरा राजा त्रिमली चन्दका सिपाहीले जीत शाहीका सेनालाई मारे पो वीर भन्नु भनेर उसको वीरतामाथि प्रश्न गरेकोमा ऊ जीत शाहीका सेनालाई मारेर आफ्नो बहादुरीको परिचय दिन्छ । राजा जीत शाहीका सेनालाई मारिसकेपछि राजा त्रिमली चन्द भागरथी चन्दको टाउको काटेर ल्याएमा सकराम कार्कीलाई सुनको असर्फी इनाम दिने घोषणा गर्छन् । राजा त्रिमली चन्दले भनेबमोजिम सकराम कार्की भागरथी चन्दका सेनालाई मारी भागरथी चन्दको टाउको काटेर ल्याउँदै गर्दा भागरथी चन्दका बाँकी रहेका सेनाले लुकेर सकराम कार्कीमाथि आक्रमण गरी टाउको काटेर मार्छन् । यसरी सकराम कार्कीको वीरताबाट राजा त्रिमली चन्दसमेत भयभित बन्न पुगेको देखिन्छ । सकराम कार्कीमा शासकलाई नै चुनौती दिई पराजित गर्न सक्ने अद्वितीय क्षमता रहेको छ भने उनी कसैको धाकधम्कीबाट अलिकति पनि विचलित नहुने बरु आइपरेका चुनौतीसँग डटेर सामना गर्ने, अन्यायका अगाडि आत्मसमर्पण नगरेर अन्यायका विरुद्ध विद्रोह गर्ने वीर शक्तिशाली पात्रको रूपमा परिचित हुन पुगेका छन् । उनी जसले सहयोग गऱ्यो उसैमाथि घात गर्ने चरित्रका रूपमा पनि देखिएका छन् । त्रिमली चन्दसँग लड्नका लागि राजा जीत शाहीसँग सहयोग मागी बाटोमै आफूसँग आएका जीत शाहीका सेनालाई मारेकाले यहाँ उनको चारित्रिक दुर्बलता भेटिन्छ । राजा भागरथी चन्द र उनका सेनालाई आफ्नो बुद्धिविवेकको प्रयोग गरी छलपूर्वक समाप्त पारेका छन् । यहाँ त्रिमली चन्दले देखाएको क्षणिक प्रलोभनमा परी राजा भागरथी चन्दलाई अकारण मार्नु पनि उनको चारित्रिक कमजोरी नै देखिएको छ । अन्तमा सकराम कार्कीलाई भागरथी चन्दका सेनाले टाउको काटेपछि पनि टाउको जुरुक्क उठेर मुखले तरबार च्यापी आफूलाई काट्ने भागरथी चन्दका सेनालाई काट्नु उनीभित्रको दैविक तथा असाधारण क्षमताको हुनपुगेको छ ।

(२) तिर्मली चन्द

तिर्मली चन्द यस हुङ्केलीमा वर्णन भएअनुसार एउटा राजा हुन् । एतिहासिक तथ्यका आधारमा उनी कुमाउँका राजा हुन् भन्ने देखिन्छ (पन्त, २०६४, पृ. ७६) महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । यिनी निरङ्कूश हुनुको साथै मानवीय संवेदना नभएका शासकको रूपमा चिनिएका छन् । राजा भएर पनि जनताप्रति उत्तरदायी नभएका अत्यन्तै क्रूर र अहङ्कारले भरिएका पात्र हुन् । यिनले सदुव कार्कीलाई आफ्नो छोरो जन्मेकाले डाहा गरेर नआएको आरोप लगाएका छन् । आफ्नो घरमा पनि छोरा जन्मेकोले आउन नसकेको कुरा सदुवा कार्कीले बताउँदा बताउँदै पनि यिनी उसको बाध्यतालाई बुझ्ने पक्षमा छैनन् । सदुवा कार्की उपस्थित हुन नसकेको कुरालाई ठुलै अपराधको सङ्ज्ञा दिँदै चार लाख जरिमाना तिर्नु पर्ने या आफ्नो छोरोलाई मार्नु पर्ने कठोर, अप्रिय र अमानवीय निर्णय गर्दछन् । यसबाट उनमा अत्यन्तै स्वार्थी, क्रूर र अमानवीय व्यवहार प्रदर्शन हुनपुगेको छ । तिर्मली चन्द अत्यन्तै कुटिल पात्रका रूपमा पनि उपस्थित भएका छन् । सोभो तरिकाले सकराम कार्कीलाई मार्न नसकिने ठानेपछि उनले शत्रुका विरुद्ध शत्रुलाई नै प्रयोग गरी लडाएका छन् र यसै क्रममा सकराम कार्कीको मृत्यु भएको छ ।

(३) सदुवा कार्की

सदुवा कार्की सकराम कार्कीका बुबा हुन् । यिनी बाध्यतावश राजा त्रिमल चन्दका छोराको जन्मोत्सवमा उपस्थित हुन नसक्दा राजाले सुनाएको कठोर दण्डबाट मर्माहत बनेका पात्र हुन् । कि चारलाख तिर्नु पर्ने कि छोरोलाई मार्नु पर्ने राजाको कठोर र निर्दयी व्यवहारबाट आक्रान्त बनेका सदुव कार्कीलाई चिन्ताले पिरोल्छ । नत उनी राजाले गरेको कठोर निर्णयप्रति प्रतिवाद गर्न सक्छन् नत राजाको कठोर आज्ञाको पालन गर्न सक्छन् । यही द्विविधा र मानसिक अन्तर्द्वन्द्वमा फसेका सदुवा कार्की राजाको कठोर निर्णयलाई चुपचाप सहने निरीह पात्रको रूपमा उपस्थित भएका छन् ।

३. परिवेश

प्रस्तुत हुङ्केलीमा बाह्य र आन्तरिक दुवै परिवेश आएका छन् । राजा त्रिमली चन्दको दरवार, भैँसीगोठ, राजा जीत शाहीको दरवार, पँधेरो, रातीको समय, भागरथी चन्दको दरवार, युद्धभूमि बाह्य परिवेश हो भने राजा त्रिमली चन्दले सदुवा कार्कीलाई दण्ड सुनाउँदा उत्पन्न शङ्का, भय र अनिश्चितताको सङ्केत आन्तरिक परिवेश हो । यसका अतिरिक्त राजा जीतशाहीको कोट, तल्ली सोराड, मल्ली सोराड, देउगड, सोह्र गाउँ कुमाउँ, चौद्ध सय गाउँ डोटी, राजा थागरथी चन्दको कोट पनि बाह्य परिवेशको रूपमा चित्रण हुन पुगेका छन् ।

तल्ली स्वराड आइछ, मल्ली स्वराड आइछ हो

बाँकी वनगडो कुमाउँ आइछ हो

बाँकी वनगडो आइछ, एकलाख देउगड हो ।

सोर कुमाउँ आइछ डोर कुमाउँ आइछ
आइछ चौदसय डोटी ।

प्रस्तुत पद्यांशमा राजा त्रिमली चन्द्रको छोरा जन्मिएपछि खुसियाली मनाउँनका लागि विभिन्न स्थानबाट मानिसहरू आई हर्षबडाइ गरेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । राजाको दरबारमा उत्सव मनाउँदा विभिन्न प्रकारका स्थानीय वाद्यवादन बाउँदमाउँ, नडारो, काँसेथाल, बाँसुरी, नरसिंहा, सहनाइ, हुड्केली, मिजुराको समेतको प्रस्तुति हुनुले सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेश प्रस्तुत हुनपुगेको छ ।

४. भाषा

प्रस्तुत हुड्केलीमा विशिष्ट तथा काव्यात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको छ । भाषा सरल बोधगम्य भइकन पनि विशिष्ट र आलङ्कारिक बन्न पुगको छ । कतिपय ठाउँमा अनुकरणात्मक शब्द, निपात, र अनुप्रासको संयोजनले हुड्केलीमा लयात्मकतासहितको विशिष्ट भावसम्प्रेषण गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

मै हो गुर्धाउँ धडीधडी नडारो बज्यो
टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँदमाउँ बज्यो
तकभ्याउँभ्याउँ तकभ्याउँभ्याउँ काँसे थाल बज्यो
मैहो रुडितुडी राजौ बासुरी बज्यो
मै हो तुकिदाउँदाउँ तुकिदाउँ हुड्केली बजी व
मै हो भ्याली बजी राजौ मिजुरा बज्या व
मे हो छत्तिसै बाजाको भनकारो लाग्यो ।

प्रस्तुत पद्यांशमा प्रयुक्त गुर्धाउँ, धडीधडी, टिटिट्याउँट्याउँ, तकभ्याउँभ्याउँ, रुडितुडी, तुकिदाउँदाउँ, आदि विशिष्ट शब्दका साथै छोरो जर्म्यो रन भैंसी जर्म्यो वन, चैतका अठ्ठा पडेजसा, ब्राह्मणले वेद छोड्नु, क्षेत्रीले हतियार छोड्नु, वैश्यले हलो छोड्नु जस्ता उक्तिमय वाक्यका साथै सुनमिठा तलवार, चन्द्रवाली ढाल, रगरुइन्ध्या छुरी, बगम्बरी पाग, अमलेसी बूट जस्ता विशिष्ट शब्दको संयोजनले भावयुक्त र लयात्मक बनेको छ ।

५. शैली

प्रस्तुत हुड्केलीको शैली गद्यपद्यात्मक रहेको छ । यसमा गद्यपद्यको मिश्रित चम्पूशैलीको प्रयोग गरिएको छ । यसका कतिपय ठाउँमा संवादको प्रयोग गरिएको छ, कतिपय ठाउँमा वर्णनात्मक ढङ्गले अगाडि बढेको छ । त्यसैले यसको शैली संवादात्मक र वर्णनात्मक रहेको छ ।

जद्धौ ! राजा मेरा तिरिमली चन्नउँ
जद्धौ राजा मेरा तिरिमली चन्नउँ
मेरी ढोग परछिहाल राजा तिरिमली चन्नउँ

सकराम कार्की राजा त्रिमली चन्दका दरबारमा पुगेपछि राजासँग शिष्टाचार पूर्वक ढोगभेट गर्दा दुबैका बिचमा संवाद हुन्छ ।

तेरी ढोग म कसेरी परछु
ल्याइछैकि भदौरे ओल्को
ल्याइछैकि असौजे सिरौला
ल्याइछैकि दशैका जमरा
तेरी ढोग म कसेरी परछु ।

प्रस्तुत पद्यांशमा सकराम कार्कीले राजा त्रिमली चन्दसँग ढोग स्वीकार गर्न विन्ती गरेपछि राजा त्रिमली चन्दले तिमीले भदौको ओल्को, असौजको सिरौला र दशैको जमरा केही पनि नल्याएकाले ढोग स्वीकार नगर्ने कुरा संवादका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ ।

अब दियो घुइताराकि मार कारकी जिउ
अब दियो कटारीकि खाण कारकी जिउ
अब दियो गौलडाकि मार कारकी जिउ
जुजन पस्यो असबार कारकी जिउ...

प्रस्तुत अंशमा सकराम कार्की र राजा भागरथी चन्दका सेनाका बिच लडाईं हुँदा सकराम कार्कीले घोडामा सवार भएर हुड्गा, तरवारले लडेर वीरता प्रदर्शन गरेको कुरा वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । हुड्केलीलाई गद्यमा प्रस्तुत गर्दा श्रोताको ध्यान आफ्नो वाचनतर्फ आकर्षित गर्न सम्बोधनात्मक शब्द 'ओ महाराज' को पुनरावृत्ति हुनु, निपातको प्रयोग गरी प्रस्तुतिलाई थप आकर्षक बनाउनु यसका शैलीगत विशेषता रहेका छन् ।

६. उद्देश्य

कुमाउँका राजा त्रिमली चन्दका शासनकालका घटनालाई प्रस्तुत गरिएको यस हुड्केलीमा शासकको स्वार्थी प्रवृत्ति, नागरिकप्रतिको निरङ्कूश र अमानवीय व्यवहारको चित्रण गरिएको छ । यस हुड्केलीमा तत्कालीन शासक त्रिमली चन्दले सदुव कार्कीलाई आफ्नो छोराको जन्मोत्सवमा सहभागी नभएकोमा दण्ड सजायबाफत कि चारलाख तिर्नु पर्ने कि छोरालाई मारु पर्ने आदेशका कारण मर्माहत बनेका छन् । सदुवा कार्कीले आफू आउन नसक्नुको कारण बताउँदा पनि सदुव कार्की आफूमाथि राजाले गरेको अप्रिय निर्णयका विरुद्ध बोल्न सक्दैन । यसमा सर्वसाधारणले ठुलाबडाको सेवा चाकरी गर्नु पर्ने नगरेमा सजाएको भागी बन्नु पर्ने तत्कालीन समाजका घात, प्रतिघात, षड्यन्त्र, हत्याको चित्रणका साथै शासकको अन्यायका विरुद्ध लड्ने वीर, साहसी र पराक्रमी योद्धाको जीवन्त घटनालाई श्रोता वा दर्शकका सामु प्रस्तुत गरी मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य रहेकोछ ।

४.५ छपलिया प्युलाको हुडकेली

छपलिया प्युलाको हुडकेली डोटी जिल्लाको सायल क्षेत्रमा प्रचलित रहेको पाइन्छ । यसका संरचनाको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

१. कथावस्तु

प्रस्तुत हुडकेलीमा सानैमा टुहुरो भएको छपलिया प्युलो एक दिन फुपुको घरमा पुग्छ । फुपुले छपलिया प्युलालाई चिनेको हुँदैन । फुपुले तिमी को हौ कहाँबाट आयौ ? मैले तिमीलाई चिनेन भन्दा पछिल्लिया प्युलो आफ्नो परिचय दिन्छ । आफ्नै भदा भएको थाहा पाएपछि उनी छपलिया प्युलालाई आफ्नै घरमा बस्न भन्छिन् । बस्दै गर्दा दुईचार दिनपछि छपलिया प्युलो मलाई केही काम दिनु प्यो त्यतिकै बसेर के गरुं भन्छ । छपलिया प्युलाको कुरा सुनेर उसकी फुपु भैंसी हेर्न भनी भैंसीको गोठमा लगेर जान्छिन् । भैंसी हेर्न जाँदा एक दिन बाइसपाट कुमाउँका गोठालाहरूलाई कुट्ट थाल्छ । दोस्रो दिनदेखि उसको अगाडि कोही पनि आउँदैनन् । यो खबर गाउँमा पुग्छ । गाउँका मानिसहरू घरमा आएर गाली गर्छन् । छपलियाको त्यस्तो क्रियाकलाप देखेर फुपु रिसाउँदै छपलियालाई घरबाट निकाल्छिन् । छपलिया आफूसँग लड्ने त्यस्तो वीर पनि नभएकाले फुपुको घरमा बस्न उचित ठान्दैन । ऊ घर फर्केर आफ्नो जीर्ण भएको घर बनाउँन गाउँलेसँग सहयोग माग्छ । गाउँलेहरू सबै मिलेर उसको जीर्ण अवस्थामा रहेको घर बनाई दिएपछि आफ्नै घरमा बस्न थाल्छ । दिन बित्दै जाँदा एक दिन राजा त्रिमली चन्द्रको गोठालो बाखा लिएर त्यहीबाटो भएर जाँदा बाख्रो पक्रेर घरमा ल्याई मारेर खान्छ । गोठालोले यो घटनाबारे राजा त्रिमली चन्द्रलाई सुनाउँछ । त्रिमली चन्द्र उसको कुरा सुनेर रिसले आगो हुन्छन् । राजा त्रिमली चन्द्र छपलिया प्युलासँग लड्ने वीरको खोजी गर्छन् । बाह्रमण बोलाई ज्योतिषी बोलाएर त्यस्तो लड्न सक्ने मासिको लग्न हेराउन थाल्छन् । यसरी लग्न हेराउँदा ज्योतिषीले केलसिं कठायतलाई उपयुक्त ठानेपछि राजा त्रिमली चन्द्रले दरबारमा बोलाई छपलियासँग लड्न निर्देशन दिन्छन् । राजाको आदेशबमोजिम केलसिं छपलियासँग लड्न भनेर जान्छन् । छपलिया भएको ठाउँमा पुगेपछि आफू लड्न आएको कुरा गर्छन् । त्यो कुरा सुनेर छपलिया प्युला तिमीसँग लडेर आफू जिते पनि हारे पनि आफ्नो कुनै नाम नरहने भएकाले तिमीजस्तो बुढो मानिससँग लड्नु निरर्थक भएको बताउँछ । केलसिं कठायतले नमानेपछि छपलिया र केलसिंका बिच लडाइँ हुन्छ । यस लडाइँमा छपलियाले केलसिलाई पछार्छ । यस लडाइँमा केलसिं छपलियासँग पराजित हुन्छ र घर फर्कन्छ ।

केलसिं घर फर्केपछि आफ्ना पाँचै छोराहरूसँग लड्ने सल्लाह गर्छ तर छोराहरू छपलिया प्युलो शक्तिशाली भएकाले ऊसँग लड्न नसक्ने बताउँछन् । वरु उल्टै बेलसिं कठायतलाई छपलिया प्युलासँग लड्नुभन्दा लेकमा गएर जङ्गल फडानी गरी बस्नु उचित हुन्छ भन्ने सल्लाह दिन्छन् । यस कुराबाट केलसिं दुखी हुन्छ । त्यसपछि केलसिंको कान्छो भाइ छिया कठायत छपलियासँग लड्न तैयार भएर छपलियाकहाँ जान्छ र छपलियालाई

लड्न चुनौती दिन्छ । उसको कुरा सुनेर छपलिया पहिले लड्न भनेर बुढो आयो अहिले बालक आयो । बालकसँग पनि के लड्ने भन्दै छिया कठायतलाई हाटमा लगेर मिठाई र कालो पस्मिनासहित कालो टीका लगाएर आफ्ना राजा त्रिमली चन्दलाई ढोग दिनु भनी पठाउँछन् । छिया कठायत छपलिया प्युलाबाट बच्न सफल भएकोमा खुसी हुन्छ । ऊ छपलियाले भनेबमोजिम त्रिमली चन्दकहाँ गएर ढोग दिन्छ । राजा त्रिमली चन्द उसलाई देखेर निकै रिसाउँछन् ।

छिया कठायत छपलियासँग नलडेरै घर आएको थाहा पाएर केलसिं रिसाउँछन् । केही समयपछि त्रिमली चन्द आफ्ना मानिस पठाएर दरबारमा बोलाउँछन् । उसलाई पाँच छोरा भएर पनि छपलियासँग लड्न नसकोमा हीनताबोध हुन्छ । ऊ त्रिमली चन्दसँग आफ्ना पाँचै छोरा लेकमा रुख ढलेर मरेको बताउँछ । मरे आफै मरूला भन्दै छपलियासँग लड्नका लागि पुनः तैयार भएर जान्छ । दोस्रो पटक पनि छपलियाले केलसिंको खुट्टा भाँचेर पठाउँछन् । खुट्टा भाँचिएको खबर पाएपछि राजाले नै उसको उपचार गर्छन् । उता घरमा केलसिंको छोरा जन्मेको खुसीमा बाजा बज्नु थाल्छ । घर फर्के पछि उनले छोरा जन्मेको कुरा थाहा पाउँछन् । छोराको नामकरण गर्न ब्राह्मण कहाँ गएर हेराउँदा ब्राह्मणले बालकको रोएको आवाज सुन्यो भने बाबुआमाको मृत्यु हुने कुरा गर्छन् । यसै कुराबाट चिन्तित भएर केलसिं घर फर्कन्छन् । घरमा पुगेपछि आफूमा उत्पन्न भय, शङ्काका कारण छोरालाई आफूबाट टाढा लैजान बहिनीको जिम्मा लगाउँछन् । बहिनी भागाशिलाले त्यसलाई भैंसीको गोठमा लगेर मार्ने प्रयत्न गर्दा पनि उधा कठायत मर्दैनन् । पछि उनी भैंसीको गोठमा हुर्कदै शक्तिशाली बन्दै जान्छन् । एक दिन उदा कठायत कालीसर्जु घाटमा पौडी खेलिरहेका बेला पारि गएर छपलियाको राँगो पक्रेर ल्याउँछन् र आफ्नो वीरताको परिचय दिन्छन् । घर फर्के फुपुसँग आफू कस्को छोरा हुँ, आमाबाबु को हुन् भनी सोध्छ । फुपूले उसको घर लखनपुर दरबारमा भएको र सानैमा ज्योतिषीले हेर्दा तिम्रो लग्नदोष भएकाले भैंसीको गोठमा ल्याइपालेको बताउँछन् । राजा त्रिमली चन्दले उदा कठायतको वीरता थाहा पाएर बोलाउन आफ्ना पैकेला पठाउँछन् र राजा त्रिमली चन्दलाई भेटेर घर फर्कन्छन् ।

घरमा आएको छोरा उदालाई बाबुआमा र पत्नी खेटमाला दुधमालाले चिन्दिनन् । बुबासँग आफू छोरा भएको बताएपछि केलसिंलाई विश्वास हुँदैन । केलसिं कठायत त्यो कुराको परीक्षण गर्न छोरासँग लड्छन् र अन्तमा छोरो नै भएको थाहा पाउँछन् । दुधमाला खेटमाला आफूहरू उदाकी पत्नी भएको बताउँछिन् । सानैमा मार्नका लागि उदालाई भैंसीगोठमा लगेर छोडेका बेला बुवाले मर्त्यो होला भनेर लौरीसँग विवाह गरेर ल्याएको बताउँछिन् । उदा कठायत राजा त्रिमली चन्दको आदेशबमोजिम छपलियासँग लड्न जान्छन् । उदा छपलियाले बिछ्याएको जाललाई हटाउँदै अगाडि बढ्छन् । उदा कठायत छपलियाको रुपाईघाटमा माछा मार्न जान्छन् । त्यहाँ उसको छपलिया प्युलासँग भेटघाट हुन्छ ।

छपलियाले उदा कठायतलाई फकाएर खानामा विष मिलाई मार्ने षडयन्त्र गर्छन् । आफूमाथि गरेको षडयन्त्र थाहा पाएपछि उदा कठायत घर फर्कन खोज्दा छपलिया आफ्नो घरमा लगेर अर्को षडयन्त्र बनाउँन थाल्छन् । आफूमाथि भएको षडयन्त्र उदाले थाहा पाएर राती भ्यालबाट हाम फाली ज्यान जोगाउँछन् । भोलिपल्ट रोपाइँघाटमा उदा कठायत र छपलियाको फेरि भेछ हुन्छ । आफ्ना फौजसहित तयारी अवस्थामा बसेको छपलियाले माछा मार्न लगेको जाल हानी छपलियाका सेनालाई मार्छ । छपलियाले उदा कठायतको खुट्टामा प्रहार गर्छ । नदी तरेर पारि जान थालेको उदालाई पछ्याडिबाट प्रहार गरी खुट्टा काट्छ त्यसै बेला राजा तिमली चन्द्र पनि त्यहाँ आइपुग्छन् । उदा कठायत छपलियासँग अब खुट्टा काटिएर बाच्नु भन्दा मर्नु नै जाति हुन्छ । म मर्छु मेरो कानको सुन दाँतले फुकालेर लैजाऊ भनेर छपलियालाई भनेपछि छपलिया दाँतले उदा कठायतको कानमा रहेको सुन फुकाल्न लाग्दा उफेर तरवारले छपलियाको टाउको काटी मार्छ र फुपूको छोरा आफ्नै दाजुलाई मारेकोमा आत्मग्लानि भई दाँतले जिब्रो टोकेर आफू पनि मर्छ ।

३. पात्र

प्रस्तुत हुड्केलीमा छपलिया प्युला, उदा कठायत, केलसिङ कठायत, त्रिमली चन्द्र, ब्राह्मण ज्योतिष, गोठाला, भागाशिला लगायतका बहुल पात्रको उपस्थिति रहे तापनि यहाँ मुख्य पात्रको विश्लेषण गरिएको छ ।

(१) छपलिया प्युलो

छपलिया प्युला यस हुड्केलीको मुख्य पात्र हो । ऊ वीर, साहसी र पराक्रमी योद्धाका रूपमा चित्रित हुनपुगेको छ । सानैमा आमाबाबु गुमाएको टुहुरो छपलिया फुपूको घरमा बसी फुपूकै रेखदेख र संरक्षणमा हुर्केबढेको पाइन्छ । फुपूको घरमा गोठालो जाँदा आफ्ना साथीहरूलाई समेत कुटपिट गर्ने उसको उदण्ड स्वभावका कारण गाउँलेबाट गालीसमेत खानु परेको छ । ऊसको भगडालु स्वभावकै कारण फुपूले उसलाई आफ्नो घरबाट निकाला गरेको छ । ऊ फुपूको घरमा हुँदा आफूसँग लड्न सक्ने कोही पनि वीर नभएकाले फुपूको घरमा बस्न रुचाउँदैन र गाउँलेको सहयोगमा आफ्नो पुरानो जीर्ण अवस्थामा रहेको घर मर्मत गरी बस्न थाल्छ । एक दिन राजा त्रिमली चन्द्रको गोठालो बाखा लिएर जाँदा बिच बाटोमा नै पक्केर घरमा लगी मारेर खान्छ । यस घटनाबाट त्रिमली चन्द्र र छपलियाका बिच द्वन्द्व सुरु हुन्छ । राजा त्रिमली चन्द्रले छपलियासँग लड्ने वीरको खोजी गर्दा उसका अगाडि लड्न कोही तयार हुँदैन । अन्तमा केलसिं कठायतलाई उपयुक्त ठानी लड्न आदेश दिइन्छ । केलसिं र छपलियाका बिचमा लडाइँ हुँदा केलसिं पराजित भएर घर फर्कन्छ । छपलिया प्युलासँग लड्न केलसिंका भाइ छोराहरू सबै पराजित हुन्छन् । छपलिया उदाकठायतलाई मार्नका लागि अनेक षडयन्त्र गर्छ । उसका सबै षडयन्त्र निस्फल भएपछि अन्त्यमा उदा कठायत र छपलियाका बिच लडाइँ हुँदा उदा कठायतका हातबाट छपलियाको मृत्यु हुन्छ । यसरी छपलिया निडर, पराक्रमी, राजालाई समेत चुनौती दिन

सक्ने वीर साहसी पात्र हुँदाहुँदै पनि साथीभाइहरूमाथि कुटपिट गर्ने उदण्ड र षडयन्त्रकारी स्वभावको पात्रका रूपमा चित्रित हुनपुगेको छ ।

(२) उदा कथायत

उदा कथायत यस हुड्केलीको अर्को प्रमुख पात्र हो । यसमा उदा र छापला दुवैको भूमिका समान रहेकाले पनि कतिपय ठाउँमा यसलाई उदाछापलाको भारत भन्ने गरिएको पाइन्छ । डोटी जिल्लामा भने छापला (छपलिया प्युरा) कै नामबाट यसको नामकरण गरिए तापनि यसमा उदा कथायतको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । हुड्केलीको प्रारम्भमा उदा कथायतको भूमिका नदेखिए पनि पछि शक्तिशाली, वीर र पराक्रमी पात्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । ऊ राजा त्रिमली चन्दको लडाकु योद्धा केलसिं कथायतको छोरा हो । त्रिमली चन्दले आफू विरुद्ध चुनौती दिने छपलिया प्युलालाई मार्नका लागि छपलियाको फुपूको छोरा आफ्नै भाइ पर्ने उदा कथायतलाई प्रयोग गरेको छ । उदा कथायत जन्मिएपछि ज्योतिषले उसको लग्न हेराउँदा आफ्नै आमाबाबुलाई पिने भनेपछि मर्नका लागि भैंसी गोठमा फ्याँकिएको उदा कथायत भैंसी गोठमै हुर्कदै बढ्दै जान्छ । ऊ पछि फुपूको संरक्षणमा हुर्कदै गर्दा वीर योद्धाका रूपमा चिनिन थाल्छ । उसको वीरता देखेर राजा त्रिमली चन्दले आफ्नो दरबारमा बोलाउन दूत पठाउँछन् । राजालाई भेटेपछि ऊ आफ्नो घर फर्कन्छ । घरमा केलसिंलाई आफ्नो छोरा भएको विश्वास हुँदैन । छोरा हो होइन भनेर परीक्षणका लागि बाबु छोराको लडाइँ हुन्छ । त्यसपछि मात्रै उनी आफ्नो छोरा भएको विश्वास गर्छन् । पछि राजाको निर्देशन बमोजिम छपलिया प्युलासँग लडाइँ गरेर मार्छ र अन्त्यमा आफू पनि मर्छ । यसरी उदा कथायत जन्मिना साथ आमाबाबुले आफ्नो वात्सल्यबाट विमुख गरेको र भैंसी गोठमा संरक्षण पाई हुर्केबढेको पात्र हो । ऊ राजाको निर्देशनबमोजिम आफ्नै दाजु पर्ने छपलिया प्युलालाई मार्न उद्यत रहेको छ । यसबाट ऊ शासकको स्वार्थपूर्तिका लागि शासकबाट प्रयोग भएको पात्र हुनुको साथै आफ्नो विवेक प्रयोग नगर्ने पात्र हो । यति हुँदाहुँदै पनि उसलाई आफ्नै दाजु पर्ने छपलिया प्युलालाई मारेकोमा पछुतो समेत हुन्छ । ऊ यसैबाट हीनताबोध भएर दाँतले जिभ्रो टोकेर मर्छ । समग्रमा ऊ वीर, पराक्रमी, साहसी योद्धा हो ।

(३) केलसिं कथायत

केलसिं कथायत यस हुड्केलीको सहायक पात्र हो । ऊ उदा कथायतको बुवा र राजा त्रिमली चन्दको पैकेलो हो । राजा त्रिमली चन्द छपलिया प्युलासँग रिसाएपछि छपलिया प्युलासँग लड्न सक्ने उपयुक्त पात्रको खोजी गर्छन् । बाह्यमण ज्योतिषी हेराउँदा केलसिं कथायतलाई उपयुक्त ठानेर दरबारमा बोलाउँछन् र छपलिया प्युलासँग लड्न निर्देशन दिन्छन् । राजाको निर्देशनबमोजिम केलसिं कथायत छपलिया प्युलासँग लड्न जान्छन् तर बुढो भइसकेका केलसिं भरखरको खाइलाग्दो वीर छपलियासँग टिक्न नसकी पराजित भएर फर्कन्छन् । उनी आफू छपलियासँग पराजित भएकोमा हीनताबोध गर्ने निरीह पात्रको रूपमा प्रस्तुत हुनपुगेका छन् । उनका भाइछोराहरू समेत छपलियासँग लड्न तयार नहुँदा आफूलाई एकलो महसुस गरेका केलसिंलाई उल्टै छोराहरूले छपलियासँग लड्नुभन्दा

लेकमा गएर जङ्ग फडानी गरी बस्नु उचित हुने सल्लाह दिँदा उनको अहमतामाथि भन ठुलो चोट पुगेको छ । बुढेसकालमा छोरो जन्मदा खुसीको सीमा नरहेको अवस्थामा अचानक ज्योतिषी हेराउँदा छोराले रोएको सुनेमा बाबु आमाको मृत्यु हुने आशङ्काले भन पिरोल्छ । पछि छोरालाई पितृस्नेहबाट विमुख गराउँछन् । यसरी केलसिं कठायत युद्धमा पराजित मानसिकता बोकेको, हठी, राजाको आज्ञालाई पालन गर्न तम्सिने तर आफ्नो अवस्थाप्रति सचेत नहुने निरीह पात्रको रूपमा उपस्थित भएका छन् ।

(४) तिर्मली चन्द

प्रस्तुत हुङ्केलीमा वर्णित कथावस्तुका आधारमा त्रिमली चन्द कुमाउँका राजा हुन् । छपलिया प्युलाले राजा त्रिमली चन्दको गोठालोबाट बाख्रो पक्रेर लगेपछि उत्पन्न भय र आशङ्का कारण छपलिया प्युलाको साहस र वीरताबाट त्रिसित भएर छपलियालाई मार्ने योद्धाको खोजी गर्छन् । उनले त्यसका लागि पहिले केलसिं कठायतलाई प्रयोग गर्छन् भने पछि उदा कठायतलाई आफ्नो स्वार्थका लागि प्रयोग गरेर छपलियालाई मार्छन् । यसरी उनी आफ्नो स्वार्थका लागि जनतालाई लडाएर आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने क्रूर, स्वार्थी र षडयन्त्रकारी पात्रको रूपमा उपस्थित भएका छन् ।

३. परिवेश

विवेच्य हुङ्केलीमा वाह्य तथा आन्तरिक परिवेश आएका छन् । वाह्य परिवेश- अन्तर्गत राजा त्रिमली चन्दको दरबार, भैँसीगोठ, वनजङ्गल, बाइसपाट कुमाउँ, लखनपुर दरबार र त्यस वरपरको भूभाग प्रस्तुत हुनपुगेको यस हुङ्केलीमा बाखा, गाइवस्तु पाल्ने, बन्चरो, हसिया र कोदालो प्रसङ्ग उल्लेख हुनुले ग्रामीण कृषिमा आधारित परिवेश चित्रण हुनपुगेको छ । यसमा सिस्नु, अल्लो, धतुरो, सल्लो जस्ता रुख र वनस्पतिको चित्रण हुनुले पहाडी भौगोलिक परिवेश प्रस्तुत हुनपुगेको छ भने मानवीय कर्ममा शुभसाइत हेर्ने, ज्योतिषमा विश्वास गर्ने सांस्कृतिक परिवेश प्रस्तुत भएको यसका साथसाथै उदा कठायतको लगन हेराउँदा ज्योतिषले त्यस बालकले रोएको आवाज बाबुआमाले सुनेमा मृत्यु हुने परम्परागत अन्धविश्वास प्रकट हुनपुगेको छ भने छोरोको कारणबाट आफ्नो मृत्यु हुने भय, शङ्का आदि आन्तरिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस हुङ्केलीमा तत्कालीन समयमा सानोतिनो मनमुटाव र विवादका कारण आपसमा भैँभगडा भई मानवीय क्षति हुने सामाजिक परिवेश प्रस्तुत हुनपुगेको छ । यसमा भएका कुमाउँ, सुर्नायाघाट जस्ता यथार्थ परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने कतिपय ठाउँमा काल्पनिक परिवेशको आयोजना गरी घटनालाई थप रोचक र प्रभावकारी बनाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

४. भाषाशैली

भाषा लोककाव्य हुङ्केलीको अनिवार्य तत्त्व हो । यस हुङ्केलीमा प्रयुक्त भाषा ग्रामीण जनजीवनमा मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग गरिएको छ । हुङ्केलीमा उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगले भाषिक मिठासका साथै भावगत विशिष्टता निर्माण

गरेको छ । यसमा केही परम्परागत प्रायः वर्तमानमा चलनचलतीबाट लोप भइसकेका पुराना शब्दको प्रयोग भएको छ भने वढीजसो लोकजीवनका चलनचलतीकै शब्दहरू प्रयुक्त छन् । राकच (राक्षस), कसु (कसको), पाइक (वीर), पुइजू (फुपू), नडर (गाउले), आँसी (हसिया), जग्गे (यज्ञ), होरो (भाग्यरेखा), पोटली (खाजा), छकाल (छाक), गाबकि मुजेली (भुइँतला), जिया (आमा), करम (भाग्य), डाबर (खाल्टो), घुरो (लेकको आफ्ना गाउँको आउनु दोसरा गाउँको जानु, सात दिनकै चौद्ध छकाल, एक दिनको दुई दिनका जसो दुई दिनको चार दिनका जसो, थाँकडा नाचु, बाटाखि हम्मानी खुट्टो हाल्लु, बाटाखि रुपाइँ गोडो हाल्लु, सात चेला भयाखि मार क्याखि, अरिडालै जोज खचक लाउनु, एकदिनको पाउनु, दुई दिनको पाउनु तेसरा दिनको धपाउनु, मावली फाल पुसिमा पाल जस्ता पद, पदावली, उखान टुक्का र सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगले यसको काव्यात्मक उचाइ थपेको छ ।

प्रस्तुत हुइकेलीको शैली गद्यपद्यात्मक रहेको छ । यसमा पात्रले प्रयोग गर्ने स्वाभाविक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । राजाको प्रस्तुतिबाट अहङ्कार, घमण्ड र स्वार्थ जस्ता भाव प्रकट हुनपुगेका छन् भने केलसिंको प्रस्तुतिमा निरीहपन, लाचार र विवशताको भाव प्रकट हुनपुगेको छ । यसमा कतै वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ भने कतै संवादात्मक शैली प्रयोग भएको छ । यसमा पात्र सुहाउँदो भाषिक अभिव्यक्ति शैली पाइनु यसको शैलीगत वैशिष्ट्य हो । यसमा वढीजसो गद्यको प्रयोग गरिएको छ तर गद्य प्रस्तुतिमा पनि अनुप्रास, पुनारावृत्ति जस्ता विशेषता रहेका छन् :

छपलिया प्युरो त इसो पैकेलो भनी बाइस गाउँ फिट्टिएको छ । उइका चेलाइमौ भन्न लाग्या गजगजकि बाउसो बनाउँ । हातहातकि आँसी बनाउँ । लेककर धुले फाडी खाऊ, प्युराइका नजिकै न जाऊँ । यसमा उक्तिवैचित्र्यमूलक पद्यांशको प्रयोग गरिएको छ :

बुढा मानिसैको हातो दाँतो कैसो
बुढा बाखरीको पन भोल कैसो
बुढा बलतको सियो पन कैसो ।

प्रस्तुत पद्यांशमा बुढा मानिसको काम कस्तो होला, बुढा बाखाको भोल कस्तो होला, बुढा गोरुले जोतेको खेत कस्तो होला जस्तो उक्ति वैचित्र्यमूलक पद्यांशको प्रयोग गरिएको छ ।

५. उद्देश्य

प्रस्तुत हुइकेलीमा आएका घटनाक्रमलाई दृष्टिगत गर्दा यसको मुख्य उद्देश्य तत्कालीन राजनीतिक तथा सामाजिक अवस्थाको चित्रण गर्नु हो । तत्कालीन समयमा राजा रजौटाहरूका विचमा आपसी विवाद, मनमुटाव, जालभेल र षडयन्त्र भई अन्त्यमा हत्या हिंसा समेत हुनेगरेको पाइन्छ । तत्कालीन सामाजिक स्तरमा हुनेगरेका यस्ता घटनालाई अतिरञ्जित बनाई गद्यपद्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरी मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि यस

हुड्केलीको उद्देश्य रहेको छ । यसमा राजा त्रिमली चन्दको बाख्रो मारेर खाएकोमा छपलिया प्युला र राजाका बिचको मनमुटाव र द्वन्द्वले चरम रूप लिँदै जाँदा त्रिमली चन्दले छपलिया प्युलाको भाइ पर्ने उदा कठायतलाई प्रयोग गरी षडयन्त्रपूर्वक मारेको छ । यसबाट तत्कालीन समाजमा जनता जनताकाबिच र शासकशासितका बिच विश्वासको सड्कट देखा परेको छ । राजा त्रिमली चन्दले आफ्नो प्रभाव कम हुन नदिन जनतालाई नै एकअर्काका विरुद्ध लडाएका छन् । यसमा एकातिर शासकको षडयन्त्र र हत्या जस्तो अमानवीय व्यवहार प्रस्तुत हुन पुगेको छ भने अर्कोतिर कुनै कार्यको थालनी गर्दा वा मानवीय सांस्कारिक कर्म गर्दा ब्राह्मण ज्योतिष कहाँ गएर हेराउने, भाग्यमाथि विश्वास गर्ने तत्कालीन सामाजिक मूल्यमानयतालाई प्रस्तुत गर्नु पनि यस हुड्केलीको उद्देश्य रहेको छ ।

४.६ कलुव भराडीको हुड्केली

विवेच्य हुड्केली सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । यसमा सामाजिक जनजीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरू रहेका छन् । यस हुड्केलीको पात्र कलुव भराडी र अन्य उपस्थित पात्र र ती पात्रसँग सम्बन्धित घटनाहरू इतिहासका नाम कमाएका शासक वर्ग सम्बन्धित नभएर सामान्य जनजीवनकै रहेकाले यस हुड्केलीको विषयवस्तु सामाजिक रहेको छ ।

१. कथावस्तु

कथावस्तुअनुसार कोलाउलीकोटमा नलिया भराडीका छोराको जन्म हुन्छ । जन्मपश्चात् नामकरण गर्नका लागि नलिया भराडी माना चामल आना पैसा सहित बेतको लौरो टेकेर हेराउन ज्योतिषकहाँ जान्छन् । ज्योतिषसँगको शिष्टाचार भेटपछि ज्योतिषले पात्रो हेरेर छ दिनमा षष्ठी पूजा गर्नु नौ दिनमा त्यस बालकको नाउँ कलुव राख्नु भन्ने सल्लाह दिन्छन् । त्यसैबेला डाणाकोटबाट भियाभकाल साउन पनि आफ्नी छोरीको नामकरणका लागि हेराउन ज्योतिषकहाँ आइपुग्दा नलिया भराडी र भियाभकाल साउनको भेट हुन्छ । ज्योतिषले कन्याको नाम बहुराना ओधा राख्ने सल्लाह दिन्छन् । नलिया भराडी र भियाभकाल साउनकाबिच पछि छोराछोरीको बिहे गर्ने कुरा गर्छन् र घर फर्कन्छन् । ज्योतिषले भनेबमोजिम दुबैको नामकरण हुन्छ । कलुव भराडी र बहुरानाओधा दिनको दिन बढ्दै जान्छन् । दुबैको गोठालो जाने वन र पानी पँधेरो एउटै हुन्छ । कलुव भराडी गोठालो जाँदा नलुव भराडीले छोराका लागि बासुरी बनाउँछन् । त्यो देखेर बहुरानाओधाले पनि आफ्ना बुबासँग बिनायो बनाइ माग्छन् । गोठालो जाँदा एकातिर कलुव भराडी बासुरी बजाउँछन् भने अर्कोतिर बहुरानाओधा बिनायो बजाउँछन् ।

एक दिन गोठालो जाँदा सबै गोठाला जम्मा भएर कलुव भराडी र बहुरानाओधाको बिहे गर्ने कुरा गर्छन् । बिहेका लागि आवश्यक सामग्री ख्यालख्यालमै जोहो गर्छन् । केही गोठालाहरू दुलहातिरका जन्ती हुन्छन् भने केही दुलहीतिरका जन्ती बन्छन् । जन्ती भोजका लागि बालुवाको चामल बनाउँछन् । गोबरको पकवान र गौँतको तेल बनाउँछन् । केहीले

मागल गाउँछन् । गोठालाहरू विवाहमा लागेका बेला निकै अवेर भइसकछ । गोरु सबै घर पुगिसकेका हुन्छन् तर गोठालोको भने पत्तो हुँदैन । दिन ढलेपछि गोठालाहरू बिहे सम्पन्न गरेर आआफ्ना घर फर्कन्छन् । नलिवा भराडीले घर आउन अवेर हुनुको कारण सोध्दा कलुव भराडी बहुरानाओधासँग बिहे गरेको बताउँछन् । कलुव भराडीको कुरा बाट नलिया भराडी निकै दुःखी बन्छन् । उता भियाभकाल साउन पनि आफ्नी छोरी बहुरानाओधासँग रिसाउँछन् । गयासुर ठाकुरले बिहे गर्छु भनेकी बहुरानाओधासँग कलुव भराडीले बिहे गरेको थाहा पाएपछि नलिया भराडीमा चिन्ता र आशङ्का बढ्छ । नलिया भराडी बहुरानाओधालाई भित्र्याउन नदिने कुरा गर्छन् । बहुरानालाई भित्र्याउन नसकेकोमा कलुवा भराडी आफ्नो कलमुरे घोडोमा चढेर घाँटीमा घण्टीको माला भन्ड्याई बाइसपाट कुमाउँतिर लाग्छ ।

घरमा आमा बैरागीशिला छोराले लगाएका दाख दाडिम सम्भ्रदै रुन्छन् । उनले रोएको थाहा पाएर घरमा पालेको सुगाले कलुव जहाँसुकै भएपनि खोजेर ल्याउने बताउँछ । बहुरानाओधा र गयासुर ठाकुरको बिहे हुने दिन पनि नजिकै आइरहेको हुन्छ । आमा बैरागीशिला सुगामार्फत छोरालाई तुरुन्त घर आउनु भनी खबर पठाउँछिन् । सुगा बैरागीशिलाले दिएको पत्र बोकेर कलुव भएको ठाउँमा आइपुग्छ र रुखको हाँगामा बसेर कराउँछ । उसले कराएको सुनेर आफैले पालेको सुगा होकि भन्ने आशङ्काले कलुव भराडी मेरो सुगा भए काखमा आउनु वनको सुगा भए उडेर जानू भन्छ । कलुवको कुरा सुनेर सुगा काखमा आइ बस्न खोज्दा सुगाले ल्याएको पत्र खस्छ । पत्र पढेपछि कलुव कालीमोरे घोडामा बसेर तुरुन्त घर फर्कन्छ । कलुव भराडी घर पुग्दा उनी घर फर्केको खुसीमा दाइन, दमाउँ, बन्दुक, ढोल, सहनाइ, नरसिंहा, कर्नाल, वासुरी, भेरी, चौभेरी, भ्याली र हुड्के जस्ता छत्तीस बाजाको भङ्कार हुन्छ । उता गयासुर ठाकुरको बिहे आएर चौतारोमा बसेको कुरा कलुव भराडीले थाहा पाउने बितिककै ब्राह्मणको भेष धारण गरेर जन्तीहरूमाथि षडयन्त्र गर्छ । ब्राह्मण भेषधारी कलुव भराडी जन्तीहरूलाई जसले पहिले बहुरानाओधासँग बिहे गर्छ त्यो दुलहा मर्छ । यसका लागि पहिले ब्राह्मणसँग बिहे गरेमा मात्र दोष मेटिन्छ र अनिष्ट हुनबाट जोगिन्छ भन्ने सल्लाह दिन्छ । जन्तीहरूले ब्राह्मण भेषधारी कलुव भराडीलाई नै पहिले बिहे गरेर दोषबाट मुक्त गर्न अनुरोध गर्छ । कलुव भराडी विवाह मण्डपमा गएर दुलहीका साथ परिक्रमा गर्दा महिलाहरूले मागल गाउँदा गयासुर ठाकुरले यस घटनाको रहस्य थाहा पाउँछ । अन्तमा कलुव भराडी गयासुर ठाकुरसँग लडाईँ गरी बहुरानाओधालाई घर लगेर जान्छ ।

२. पात्र

प्रस्तुत हुड्केलीमा कलुव भराडी, बहुरानाओधा, नलिया भराडी, भियाभकाल साउन, बैरागीशिला, ब्राह्मण, गोठालाहरू, जन्ती, गयासुर ठाकुर, जन्ती, मानवीय पात्रका साथै सुगा, घोडा मानवेत्तर पात्रको प्रयोग भएकोछ । यहाँ कार्यगत भूमिका भएका मुख्य पात्रको मात्रै विश्लेषण गरिएको छ ।

(१) कलुव भराडी

कलुव भराडी यस हुङ्केलीको प्रमुख पात्र हो । कलुव भराडीकै केन्द्रीयतामा कथानकको प्रारम्भ, विकास र अन्त्य क्रमशः भएकाले पनि यस कुराको पुष्टि हुन्छ । कलुव भराडी कुनै राजा वा शासक वर्गको पात्र नभई सामान्य व्यक्तिको रूपमा उपस्थित भए तापनि ऊ वीर साहसी र पराक्रमी व्यक्ति हो । गोठालो जाँदा गोठालाहरूले ख्यालख्यालमै बहुरानाओधासँग उसको विहे गरे तापनि ऊ बहुरानाओधालाई निकै माया गर्छ । यसबाट ऊ एउटा प्रेमीको रूपमा चित्रित हुनपुगेको छ भने । बहुरानाओधा कलुव भराडीका विचमा भएको विहेबाट असन्तुष्ट बनेका नलिया भराडीले छोरोलाई सम्झाउँदा पनि नमानेर घरबाट विद्रोह गरी हिड्नुले आफ्नो विचारमा अडिग, जिद्दी, विद्रोदी स्वभावको देखिन्छ । घरबाट आमा बैरागीशिलाले गयासुर ठाकुर र बहुरानाओधाको विहे हुनलागेको भन्ने थाहा पाएपछि ऊ कुमाउँबाट तुरुन्त घर फर्किएको छ । यसबाट ऊ मायालु मात्र नभई घरप्रति जिम्मेवार पात्रको रूपमा चित्रित हुनपुगेको छ । गयासुर ठाकुरको जन्ती आउन लागेको थाहा पाएर बाटोमा ब्राह्मण भेष धारण गरेर बहुरानाओधासँग जसले पहिले विहे गर्छ त्यसको मृत्यु हुने भ्रम सिर्जना गरेर आफैँ दुलाहा बनेर बहुरानाओधासाग विहे गर्नुले ऊ चलाक र धूर्त पात्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । अन्तमा गयासुर ठाकुरले सम्पूर्ण घटनाको रहस्य थाहा पाएपछि परस्पर लडाईँ हुँदा गयासुर ठाकुरलाई पराजित गरेर बहुरानाओधालाई प्राप्त गर्न सफल भएको छ । समग्रमा ऊ वीर, साहसी, हठी, कुशल प्रेमी, आमाको आज्ञा पालन गर्ने, आफ्नो जिम्मेवारीलाई कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्ने पात्रको रूपमा उपस्थित भएको छ ।

(२) बहुरानाओधा

बहुरानाओधा प्रस्तुत हुङ्केलीकी नायिका हो । सँगसँगै जन्मेर हुर्केबढेका बहुरानाओधा र कलुव भराडीका विच गोठालो जाँदा र पानी पँधेरो जाँदा प्रेम हुन्छ । बहुरानाओधा कलुव भराडीलाई निकै चाहन्छे । एक दिन गोठालाहरूले मिलेर दुबैको विहे गरिदिन्छन्, तर यो कुरा बहुरानाको बुवा भियाभकाल साउन स्विकार्दैन । पहिले नै गयासुर ठाकुरसँग विहे गर्न प्रतिबद्ध भएकोमा ऊ सम्भावित घटनाप्रति चिन्ति मात्रै नभएर सचेत हुन चाहन्छ, तर कलुव भराडीसँगको गहिरो प्रेममा डुबेकी बहुरानाओधा यस कुरालाई मान्दैन । यसबाट उसकोको हठी स्वभाव पनि भत्किएको छ भने कलुव भराडी घरबाट विद्रोह गरेर जाँदा ऊ निकै चिन्ति पनि देखिन्छे । समग्रमा उसमा नारीशुलभ स्वाभाविक व्यवहार नै प्रस्तुत हुन पुगेको छ ।

(३) नलिया भराडी

नलिया भराडी यस हुङ्केलीको अर्को प्रमुख पात्र हो । कथावस्तुका आधारमा ऊ डाणाकोटको बासिन्दा हुनुको साथै कलुवा भराडीको बुवा र बैरागीशिलाको लोग्ने हो । छोरोको जन्म भएपछि निकै खुसी भएको नलिया भराडी छोरोको नामकरणका लागि हेराउन भनी ब्राह्मणकहाँ जानुले परम्परावादी विचार भएको पात्र हो । कसैलाई वचन दिइसकेपछि

त्यसको पालन गर्नु पर्छ भन्ने विचार उसको व्यहारबाट देखिएको छ तर ऊ छोरालाई मनाउन नसक्दा विवश र लाचार पात्रको रूपमा प्रस्तुत हुनपुगेको छ ।

(४) गयासुर ठाकुर

गयासुर ठाकुर यस हुड्केलीको सहायक पात्र हो । कथानकको प्रारम्भमा गयासुर ठाकुरको प्रत्यक्ष कुनै भूमिका नदेखिए पनि कथानकलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । गयासुर ठाकुर बहुरानाओधालाई निकै मन पराउँछ तर बहुरानाओधा भने गयासुर ठाकुरलाई मन पराउँदैन । यहाँ गयासुर ठाकुरको एकपक्षीय प्रेम देखिन्छ । ऊ आफूले मन पराएकी बहुरानाओधालाई जसरी पनि प्राप्त गरेरै छाड्ने कुरामा अडिग छ । यसबाट ऊ सामन्ती संस्कारबाट निर्देशित पात्र हो । कथानकको अन्त्यमा कलुव भराडीले छद्म रूप धारण गरेर बहुरानाओधासँग विहे गर्न लाग्दा समेत छद्म रूपधारी ब्राह्मणको विश्वास गर्ने सोभो पात्रको रूपमा चित्रित हुन पुगेको छ । अन्तमा घटनाको रहस्य थाहा पाएपछि भने ऊ निकै क्रोधित बन्छ, तर कलुव भराडी र गयासुर ठाकुरकाबिच लडाईँ हुँदा गयासुर ठाकुर पराजित हुन्छ । गयासुर ठाकुरले आफ्ना हतियार साथमा भएको भए कलुव भराडीलाई मार्ने कुरा गरेबाट उसमा हातहतियारको घमण्ड पनि देखा परेको छ । समग्रमा ऊ सामन्ती संस्कारबाट निर्देशित, प्रेममा असफल, घमण्डी र युद्धमा पराजित मानसिकता बोकेको विवश पात्र हो ।

३. परिवेश

प्रस्तुत हुड्केलीमा वाह्य तथा आन्तरिक दुवै परिवेशको चित्रण हुनपुगेको छ । हुड्केलीमा डाणाकोट, वनजङ्ग, कुमाउँ, पानीपँधेरो, चौतारो जस्ता स्थानिक परिवेशको चित्रण हुनुको साथै गाइभैँसी गोठालो जाने ग्रामीण पशुपालन तथा कृषिमा आधारित परिवेशको चित्रण भएको छ । यसमा सन्तान जन्मेपछि ब्राह्मणकहाँ शुभलग्न र दिन हेराउन जाने र विवाह, नामकरण आदि मानवीय सांस्कारिक कर्ममा महिलाहरूले मागल गाएर वरवधूको माङ्गलिक कामना गर्ने जस्ता सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण समेत हुनपुगेको छ । यसमा कुमाउँ र डोटीको परिवेश संयोजन हुनुले राजनीतिक रूपमा भिन्न भए तापनि भौगोलिक तथा सामाजिक रूपमा तत्कालीन डोटी र कुमाउँको सम्बन्ध निकट रहेको प्रष्ट हुन्छ । विवेच्य हुड्केलीमा छोरो परदेश जाँदा आमा बैरागीशिलालाई छोराको माया र चिन्ताले सताउनु, भ्रियाभकाल साउन छोरीको विहे गयासुर ठाकुरसँग गर्ने कुरामा वचनबद्ध भएको अवस्थामा छोरी र कलुव भराडीका विचको गहिरो प्रेमका कारण आफूले दिएको वचन आफूबाटै उलङ्घन हुँदा भविष्यमा आउन सक्ने समस्याप्रति चिन्तित बन्नु, बहुरानाओधासँगको गहिरो प्रेममा परेको छोरा कलुव भराडीलाई नलिया भराडीले सम्झाउने प्रयत्न गर्नु, गयासुर ठाकुरसँग पहिले नै बहुरानाओधाको विहे बारे पक्का भइसकेकाले भविष्यमा छोराप्रति आउने समस्याप्रति सशङ्कित बन्नु र कलुवा भराडीले बहुरानाओधालाई प्राप्त गर्न नसक्दा विद्रोहस्वरूप घर छोडेर हिँड्नु यस हुड्केलीको आन्तरिक परिवेश हो ।

४. भाषाशैली

प्रस्तुत हुङ्केलीमा डोटेली स्थानीय कथ्यभाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रयुक्त गजीको फाटो, जजमान, भनिबट, होरो हाल्लु, पुसिमा, गवाँज, बासुली, गौँतड, तमु, पइली, बामन, मगल्यारी, आलाकाच्चा (अपरिपक्व), डबन्यौना, भकुलो जस्ता पदपदावलीबका साथै भेलो जर्म्योरन भैँसी जर्म्यो वन, राजाको चेलो तौडको बेलो थाइँ उठ्ठो थाइँ बथ्यो, बाबुको मन छोरामाथि छोराको मन हुङ्गा माथि, भराडीको जात अर उतपात, दूधका गिलास जसो आदि लोकोक्तिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत हुङ्केलीमा वैचित्र्यमूलक भाषिक विन्यास समेत हुनपुगेको छ । यसमा भावलाई विशिष्ट बनाउन मैनापुरे तमाखु, कलौंगेडे आगो, हुक्काचिलम, रक्तपिनी छुरी, छत्रपति ढाल, भिलेमिले पागो, कलमोरे घोडो, वैशाखका अठ्ठाले ताडे जसा, छैटेल्ला चल्लो रुभेजन जस्ता विशिष्ट पदपदावलीको प्रयोगले भावलाई अभि सशक्त बनाएको छ । यसमा सूक्तिमय वाक्यको प्रयोगले काव्यको गहनता थप्ने काम गरेको छ :

चेला जर्म्या दुई गया कुइ
चेला जर्म्या तीन लाग्यो रिन
चेला जर्म्या चार भया छार
चेला जर्म्या छ सात मनमनको भार ।

प्रस्तुत उद्धरणमा धेरै छोराहरू भएर काम नलाग्ने हुनुभन्दा एउटै असल छोरा हुनु उचित हुन्छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्न सूक्तिमय वाक्यको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत शैली डोटेली कथ्य स्वरूपको रहेको छ । हुङ्केलीमा आएका पात्रका वार्तालापलाई प्रस्तोताले नै कथोपकथन शैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी र आकर्षक बनाउन आलङ्कारिक शैलीको समेत प्रयोग गरिएको छ :

कोइ चेली जर्मी हजुर सुनको हुक्रो
कोइ चेली जर्मी हजुर नाकैनो खुर्को ।

प्रस्तुत उद्धरणमा छोरीलाई आमाबुबाको इज्जत समाप्त गर्ने र कतिपय छोरीले आमाबुबाको मान, प्रतिष्ठा र इज्जत बनाउने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्न नाकको खुर्को, सुनको टुक्रो जस्ता विशिष्ट र आलङ्कारिक प्रयोग समेत भएको छ ।

५. उद्देश्य

प्रस्तुत हुङ्केलीको कथावस्तुअनुसार कलुव भराडीले साहस एवं चातुर्यपूर्वक गयासुर ठाकुरले विहे गर्ने भनेकी बहुरानाओघासँगको बाल्यकालदेखिको गहिरो प्रेमका कारण छोड्न मान्दैन । गयासुर ठाकुरसँग बहुरानाओघाको विहे हुने पक्का भएको खबर सुगामार्फत प्राप्त भएपछि घर फर्कन्छ । बहुरानाओघा र गयासुर ठाकुरको हुनै थालेको विहेलाई चलाकीका

साथ रोक्न सफल हुन्छ । अन्त्यमा त्यो रहस्य थाहा पाएपछि गयासुरलगायत जन्तीले उसमाथि आक्रामक बन्दा कलुव भराडी गयासुर ठाकुर र जन्तीलाई पराजित गरी बहुरानाओधालाई प्राप्त गर्दछ । यिनै घातप्रतिघात, षडयन्त्र, जालभेल, प्रेम र सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरी तत्कालीन नेपाली समाजको चित्रण गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । यसका साथसाथै मौखिक परम्परामा जीवित रहेका इतिहासका वीर चरित्रको स्थान सुरक्षित राख्नुका साथै ती वीर चरित्रमा आधारित हुङ्केली प्रस्तुत गरी लोकसमुदायलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

३.६ निष्कर्ष

हुङ्केली लोकसाहित्यको एउटा विधा हो । हुङ्केलीलाई विभिन्न ठाउँमा भारत, भणगा, भार्ता शब्दबाट चिनाइएको पाइन्छ तापनि भारतले गायन पक्षलाई मात्र समेटेको हुन्छ भने हुङ्केलीले गायन, अभिनय र नृत्यसहितको समग्र प्रस्तुतिलाई समेटेको हुन्छ । हुङ्केलीलाई ठाउँअनुसार विभिन्न नामले चिनाइएको पाइए पनि डोटी जिल्लामा यो हुङ्केलीका नामले प्रसिद्ध छ । भारतले ऐतिहासिक वा सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित वीरहरूका जीवनमा आधारित घटनाहरूको लयात्मक रूपमा गरिने विस्तृत वर्णनलाई मात्रै समेटेको हुन्छ भने हुङ्केलीले ऐतिहासिक र सामाजिक रूपमा प्रख्यात पराक्रमी र साहसी योद्धाको जीवनमा आधारित घटनाको लयात्मक प्रस्तुतिका साथै नृत्य र अभिनयलाई समेत समेटेको हुन्छ । हुङ्केलीको व्युत्पत्ति हुङ्केले प्रयोग गर्ने विशेष प्रकारको बाजाबाट भएको हो । यसको प्रयोग अन्य अवस्थामा नभएर हुङ्केली प्रस्तुतिका बखत मात्रै हुन्छ । हुङ्को बजाउने व्यक्ति वा हुङ्केलीको प्रस्तोतालाई हुङ्के भनिन्छ । त्यसैले हुङ्को, हुङ्के र हुङ्केलीका बिच परस्पर सम्बन्ध छ । हुङ्केलीलाई विद्वान्हरूले लोकगाथा अन्तर्गत वर्गीकरण गरिएको पाइए तापनि यसको स्वरूप, संरचना र प्रस्तुतिका दृष्टिले लोककाव्य भन्न सकिन्छ । यसमा प्रयोग गरिने मङ्गलाचरण, विस्तारित कथानक, गद्यपद्य लयात्मकता, औपचारिक प्रस्तुति, गायन, नृत्य र अभिनयको संयुक्त प्रस्तुति यसका मौलिक विशेषता रहेका छन् । प्रस्तुत परिच्छेदमा हुङ्केलीको वर्ण्यविषयका रूपमा रहेका घटना, पात्र र परिवेश आदिको विश्लेषण गरिएको छ । साथै हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचयअन्तर्गत हुङ्केली शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, परिभाषा, हुङ्केलीका विशेषताका साथै हुङ्केलीका तत्त्वहरूलाई लोककाव्यकै आधारबाट सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा सङ्कलित हुङ्केलीका सामग्रीको अध्ययन गरी ती सामग्रीलाई ऐतिहासिक र सामाजिक गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरी कथावस्तु, पात्र, परिवेश, भाषा, शैली र उद्देश्यका आधारबाट विश्लेषण गरिएको छ । हुङ्केलीको संरचनामा कथावस्तु, पात्र परिवेश, भाषाशैली र उद्देश्य जस्ता तत्त्व रहने भएकाले हुङ्केलीको मौखिक प्रस्तुतिलाई यिनै तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष रहेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुति

५.१ विषयप्रवेश

हुङ्केली लोकसाहित्यको एउटा प्रकार हो । हुङ्केलीको प्रचलन सुदूरपश्चिम तथा कर्णाली प्रदेशका पहाडी भूभागहरूमा रहेको पाइन्छ । डोटी जिल्ला पनि सुदूरपश्चिम प्रदेशको एउटा जिल्ला भएकाले हुङ्केलीको प्रस्तुति गर्ने परम्परा निकै अघिदेखि रहिआएको देखिन्छ । अद्यापि यसले हालसम्म पनि निरन्तरता पाइरहेको छ । यस जिल्लाका हुङ्केलीका प्रस्तोता हाल बसाइसराइ गरी नजिकका कैलाली कञ्चनपुर लगायतका जिल्लाहरूमा जाने क्रम बढ्दो रूपमा देखिन्छ । उनीहरूले गरेको बसाइसराइसँगै आफ्नो संस्कार, रीतिरिवाज, परम्परा र तिनका अवसरमा प्रस्तुत गरिने हुङ्केलीलाई आफूसँगै ल्याएर हालसम्म प्रस्तुत गरिरहेका छन् । विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको डोटी जिल्लामा परम्परादेखि नै दमाई जातिका मानिसहरूले यसको प्रस्तुति गर्दै आएका छन् । डोटी जिल्लामा विशेष गरी विवाहको अवसरमा मनोरञ्जनको उद्देश्यका साथ प्रस्तुत गरिने यो विधा अन्य मानवीय सांस्कृतिक कर्महरू (नामकरण, षष्टिपूजा) मा समेत प्रस्तुत गरिन्छ । यसको धार्मिक, सामाजिक कार्यमा मनोरञ्जनको साधनका रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिलाई डेलहाइम्सद्वारा प्रतिपादित कथनको जातितत्त्व पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

५.२ प्रस्तुति विश्लेषणको आधार

लोकवार्ताका अध्ययनका विभिन्न पद्धतिहरू विकसित भएका छन् । ती अध्ययन पद्धतिहरू मध्ये डेल हाइम्सद्वारा प्रतिपादित 'कथनको जातितत्त्व' पनि लोकवार्ताअन्तर्गत मौखिक साहित्य अध्ययनको एउटा पद्धति हो । उनले लोकवार्ता अध्ययनको यस पद्धतिको अवधारणा सर्वप्रथम सन् १९६२ मा अगि सारे । डेल हाइम्सको सर्वप्रथम प्रकाशित लेखमा भाषण प्रक्रियाका विभिन्न स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्दै यसलाई सामाजिक जीवनमा भाषा प्रयोगका रूपमा लिन थालियो (निरौला, २०७०, पृ. ८५) । डेल हाइम्सका अनुसार भाषा र संस्कृति समाजमा सँगसँगै जान्छन् । डेल हाइम्सकै अर्को लेखमा मौखिक साहित्यको सम्पादन सन्दर्भमा रहन्छ र सन्दर्भबाटै विकसित हुन्छ, भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । यसै क्रममा उनले नोमचम्कीद्वारा भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा प्रस्तुत गरेको साञ्चारिक सामर्थ्यको धारणालाई समेटेर कथनको जातितत्त्वलाई अगि सारे (बन्धु, २०५८, पृ. ८२) । उनले मौखिक सम्पादनको प्रकृतिको चर्चा गर्दै सम्पादनको प्रकृति पनि सम्पादन गर्ने व्यक्तिको ज्ञानमा भर पर्ने कुरालाई प्रस्ट्याएका छन् । यदि सम्पादनकर्ताले सम्पादनको प्रकृतिलाई उपयुक्त ढङ्गले सम्पादन गर्न सकेन भने विधाको प्रस्तुतिमा समेत असङ्गति हुनगई सम्पादन असफल हुने कुरा औल्याएका छन् । उनले मौखिक अन्तर्क्रियाका तत्त्वहरूको

पहिचान गर्नका लागि शब्द र व्याकरणको ज्ञान मात्रै पूर्ण हुँदैन, यसका लागि अभिव्यक्तिको सन्दर्भ पनि थाहा पाउनु पर्दछ, भन्ने कुरालाई अगि सार्दै उनले आफ्नो अवधारणालाई सोह्रवटा प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । उनले सन्देशको बनावट, सन्देशको विषयवस्तु, परिवेश, दृश्य, वक्ता, श्रोता, सम्बोधनकर्ता, सम्बोधित, उद्देश्य, लक्ष्य, सुर, माध्यम, वाक् रूप, अन्तर्क्रियाको ढाँचा, व्याख्याको ढाँचा, र विधा वा शैली प्रस्तुत गर्दै यिनै सोह्र प्रकारका तत्त्वलाई एकीकृत गर्दै अङ्ग्रेजी शब्द SPEAKING को पहिलो अक्षरबाट क्रमशः निम्नबमोजिम आठ प्रकारमा प्रस्तुत गरेका छन् जसलाई कथनको जातितत्त्व मोडेल भनिन्छ ।

१. परिवेश र दृश्य (Setting and Scene)

परिवेशले भनेको दिक् काल हो । दिक्ले स्थान र कालले तत्कालीन समयको सङ्केत गर्छ । दृश्यले त्यस परिवेशको व्यक्तिको मानसिक स्थिति जनाउँछ (बन्धु, २०५८, पृ.८२) । यसले लोकसाहित्यका विधाको प्रस्तुतिको स्थान र समयलाई बुझाउँछ । लोकसाहित्यका विधाहरू अलगअलग परिवेशमा प्रस्तुत गरिन्छन् । लोकगीतको सम्पादनका बेलामा धार्मिक अनुष्ठान तथा मनोरञ्जनको परिवेश आउँछ भने लोककथाको प्रस्तुति हुँदा नैतिकशिक्षा प्रदान गरिरहेको हुन्छ । परिवेश आउँछ (निरौला, पृ. ८८) । यसरी कुन सनयमा कुन विधा कसरी सम्पन्न भइरहेको छ सम्पूर्ण अवस्थाको विवरण आउनु पर्छ ।

२. सहभागी (Participant)

सहभागी भन्नाले प्रस्तुतिका समयमा उपस्थित वक्ता वा सम्पादनकर्ता र सहभागी हुन् । लोकसाहित्यका विधा सम्पादनका क्रममा उपस्थित सबै सहभागी हुन् । यसमा वक्ता र श्रोता प्रेषक र प्रापक भएर आएका हुन्छन् । लोकसाहित्यका विधाको सम्पादन गर्दा दर्शकहरूले सामाजिक तहबाट भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् (शर्मा, २०५५, पृ.४६५) । यसरी लोकसाहित्यको सम्पादन गर्दा उपस्थित हुने वक्ता र श्रोता, सम्पादनकर्ता र दर्शक सहभागी हुन् ।

३. प्रयोजन (End)

लोकसाहित्यका विधा सम्पादनको उद्देश्य के हो र यो केका लागि प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुरा यसभित्र आउँछ । लोकसाहित्यका विधाको प्रस्तुतिको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्न, कुनै धार्मिक अनुष्ठान सम्पन्न गर्नु, नैतिक शिक्षा प्रदान गर्नु, लोकसमुदायमा चेतना जागृत गराउनु, उपदेश दिनु, आर्थिक लाभ आर्जन गर्नुका साथै सञ्चारको कार्य गर्नु यसका विभिन्न उद्देश्य हुन्छन् । यसको प्रस्तुति व्यक्तिगत वा सामूहिक उद्देश्य पूर्तिको लागि समेत हुनसक्छ (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । हुडकेलीको प्रस्तुति ऐतिहासिक वीर चरित्रको वर्णन गरी समाजमा वीरताको भाव सम्प्रेषण गरी मनोरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ । गाउँखाने कथाको प्रस्तुति बौद्धिक परीक्षणका साथै मनोरञ्जन प्रदान गर्ने रहेको हुन्छ भने

उखानको प्रस्तुति लोकजीवका अनुभवको सञ्चारका साथै नैतिक शिक्षा प्रदान गर्दै अभिव्यक्तिलाई विशिष्ट र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य रहेको हुन्छ ।

४. कार्यको क्रम (Act Sequence)

लोकसाहित्यका विधाहरूको आआफ्नै प्रस्तुतिको क्रम रहेको हुन्छ । विधाहरूको प्रस्तुति जुन रूपमा हुन्छ, त्यो नै कार्यको क्रम हो । लोकसाहित्यको प्रस्तोताले कुनै पनि कथनलाई निश्चित क्रममा प्रस्तुत गर्छ । सहभागीले प्रस्तोताले जेजसरी कार्य सम्पादन गरेका छन्, त्यसको वास्तविक रूप नै क्रम हो (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । यसमा प्रस्तोताको कथनको क्रम कसरी आएको छ, कार्य र क्रमका बिचको पारस्परिक सम्बन्ध कस्तो छ, भनेर प्रस्तुत गरिन्छ । यसरी विधाको प्रस्तुतिको क्रम कुन रूपमा भएको छ, त्यो नै कार्यको क्रम हो ।

५. सुर (Key)

लोकसाहित्यका विधाको प्रस्तुतिको क्रममा हुने स्वरको उतारचढाव नै सुर हो । लोकसाहित्यको प्रस्तुतिमा प्रस्तोताले कथनका क्रममा स्वरको उतारचढावका साथ प्रस्तुत गर्दा उत्साह, उमङ्ग, करुणा, गम्भीरता जस्ता विभिन्न भावहरू आउने गर्दछन् (निरौला, पृ. ६३) । प्रस्तोताले विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दा सन्दर्भअनुसार आवाजलाई उच्च वा मन्द बनाउँछ । जसबाट आसय प्रस्ट्याउन मद्दत पुग्छ । लोकसाहित्यका विधाका प्रस्तुतकर्ताको स्वरमा आउने उतारचढावका आधारमा समेत विषयवस्तुको आसय बुझ्नु पर्ने हुन्छ (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । यसरी सुरको उतारचढावबाट वक्ताको आसय बुझ्न मद्दत पुग्दछ ।

६. करणत्व (Instrumentalities)

लोकसाहित्यको प्रस्तुतिका विभिन्न रूपहरू हुन्छन्, तिनै प्रस्तुतिका भिन्न रूपलाई करणत्व भनिन्छ । विधाका सम्पादनकर्ताले भाषाका औपचारिक, अनौपचारिक, मानक, अमानक शैलीको प्रयोग गर्न सक्छन् (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । यसमा वक्ताका प्रस्तुतिका विभिन्न रूप तथा शैली पर्दछन् ।

७. प्रतिमानहरू (Norms)

सामाजिक मूल्यमान्यता नै प्रतिमान हुन् । यसमा वाक् घटनालाई नियन्त्रण गर्ने सामाजिक मूल्य र मान्यता प्रतिमानका रूपमा रहेका हुन्छन् । विधा प्रस्तुतिको अवसरमा उपस्थित सहभागीहरूको बोली या व्यवहारसँग देखा पर्ने विशिष्ट प्रकारको व्यवहार प्रतिमान हो । सहभागीका क्रिया प्रतिक्रिया र वाक् घटनालाई नियन्त्रित गर्ने सामाजिक प्रतिमान हुन् (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । प्रस्तोताले विधाको प्रस्तुति गर्दा सामाजिक रूपमा मान्य हुने प्रत्येक जाति वा समूहको आदर्श अनुरूपको मान्य हुने र नहुने हुन्छन् । त्यसैले समाजमा रहेका जाति वा समूह विशेषका मान्यता विपरीत गएर विधाहरूको प्रस्तुति हुँदैन । मागल फागको प्रस्तोता महिला मात्रै हुनु, धमारी पुरुषले मात्रै प्रस्तुत गर्नु र हुड्केली दमाई जातिविशेषमा पनि पुरुषले मात्रै प्रस्तुत गर्नु यसका उदाहरण हुन् ।

८. विधा (Genre)

विधाले लोकसाहित्यको प्रकारलाई सङ्केत गर्छ । यसभित्र लोकसाहित्यका लोककथा, लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान, टुक्का र गाउँखाने कथा पर्दछन् । सम्पादनकर्ताले लोकसाहित्यका विधाहरू प्रस्तुत गरेका आधारमा श्रोता वा दर्शकसहभागीले प्रस्तोताले सम्पादन गरेको कुन विधा हो भनेर छुट्याउन सक्छन् । प्रस्तुत हुइकेलीको प्रस्तुतिगत अध्ययनका लागि उल्लेखित डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ जसलाई speaking model भनिएको छ । यसै आधारमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुइकेलीको प्रस्तुतिगत विश्लेषण गरिएको छ ।

५.३ प्रदर्शन विधि

रङ्गमञ्चमा नाटक आदि देखाउने कार्य वा देखाउने उद्देश्यले अभिनय गर्ने कार्य प्रदर्शन हो । यस्तो देखाउने कार्य र त्यसका प्रक्रियालाई प्रदर्शन भनिन्छ । यसअन्तर्गत गायन स्थलको छनौट, प्रस्तोताको पोसाक, वाद्यसामग्री, मुख्य गायक र पार्श्वगायकको चयन, मङ्गलाचरण, मुख्य अंशको प्रस्तुति, आरम्भ, प्रदर्शन र समापन पर्दछन् ।

५.३.१ प्रस्तुति स्थलको छनौट

प्रस्तुति स्थल भन्नाले हुइकेली प्रस्तुत गर्नका लागि चयन गरिएको ठाउँ हो । हुइकेली प्रस्तोताले स्थलको छनौट गर्दा आयोजना गर्ने व्यक्तिले भनेबमोजिम उसको घरको आँगन नै मुख्य रूपमा प्रस्तुतिको स्थान हुने गर्छ । हुइकेलीको प्रस्तुतिका लागि पर्याप्त ठाउँको आवश्यकता पर्ने भएकाले आयोजकको घरआँगन प्रस्तुतिका लागि सहज नभएमा वा ठाउँको अभाव भएमा गाउँको सार्वजनिक आँगनमा प्रस्तुत गरिन्छ । हुइकेलीको प्रस्तुतिका लागि हुइकेले चारैतिर घुमेर नृत्य गर्न मिल्ने खुला आँगनको आवश्यकता हुन्छ । साथसाथै हुइकेका सहयोगी र अन्य दर्शक श्रोता सहभागीको उपस्थिति रहने भएकाले यसका लागि चाहिने पर्याप्त ठाउँको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्ने गरी प्रस्तुतिको स्थान छनौट गरिन्छ । यसरी प्रस्तुतिका लागि सहज हुने ठाउँको चयन गरिसकेपछि आँगनको बिचमा हुइकेली प्रस्तुतिका लागि खालिठाउँ छोडेर त्यसको वरिपरि दर्शकहरूका लागि बस्ने व्यवस्था मिलाइन्छ ।

५.३.२ प्रस्तोताको परिधान

परिधान भन्नाले प्रस्तोता (हुइके) को पहिरन वा वेशभूषा हो । स्थान छनौटपश्चात् प्रस्तोता (हुइके) विशेष किसिमको परम्परागत परिधानमा सजिन थाल्छ । यस क्रममा हुइकेले खुट्टासम्म छोपिने गरी मुजा परेको सेतो जामा र त्योभन्दा माथि सेतो भोटोलाई तुनाले बाँधी शिरमा सेतो पगरीका साथ रातो फेटाले चिउँडोमा बाँध्ने काम गर्छ । हुइकेले आफ्ना दुवै खुट्टामा चाँप बाध्ने काम गर्छ । यसका साथै पछाडितिर पर्ने गरी चौरीको पुछरलाई कमरमा रातो फेटाले गुथेर राख्दछ । बाँया काँधमा डोरीसहित छड्के पारेर हुइको

भुन्द्याइएको हुन्छ । त्यसै डोरीमा ससाना घण्टी र धुँगरासमेत भुन्द्याइएका हुन्छन् । हुड्केले बायाँतिर भुन्द्याएको हुड्कोलाई बायाँ हातले समातेर दाहिने हातले धाप दिँदै बजाउन थाल्छ । हुड्के बाहेकका अन्य सहायक प्रस्तोता पनि भोटो र घागरमा नै सजिन्छन् तर मुख्य प्रस्तोता जस्तो बायाँ काँधमा घण्टीको माला, चमर र चाँप भने लगाउँदैनन् (पन्त, २०७०, पृ. १४२) । यसरी सहायक प्रस्तोता पनि परम्परागत वेशभूषा सजिने गरेकोमा हाल भने बढीजसो सामान्य पहिरनमा नै मुख्य प्रस्तोताको सहयोगी भएर सम्पादन गरेको पाइन्छ ।

५.३.३ मङ्गलाचरण

हुड्केली प्रस्तुतीकरण गर्नुभन्दा पहिले मङ्गलाचरण अनिवार्य रूपमा हुने गर्छ । यसमा हुड्के आफ्नै विशेष किसिमको वेशभूषामा सजिएर प्रस्तुतिको आरम्भ गर्छ । हुड्केली प्रस्तुत गर्दा कुनै किसिमको बाधा व्यवधान नआई सफलतापूर्वक कार्य सम्पन्न होस् भनेर सर्व प्रथम स्थानीय देवीदेवताको स्तुतिगान गर्छ । त्यसपछि हुड्के सृष्टिकर्ता, धरती र आकाशलाई नमन गर्दै हुड्केलीको मूल विषयवस्तुमा प्रवेश गर्छ । मङ्गलाचरण स्थानअनुसार फरकफरक हुने गर्छ । यसमा हुड्केले आफ्नै भौगोलिक परिवेशसँग सम्बद्ध स्थानीय देवीदेवताको स्तुतिगान गर्छ ।

- (क) तमु दाइना भया रे पूर्वकि पस्पतिउ
तमु दाइना भया रे लाटा न काफलिउ
तमु दाइना भया रे सिसैम ल्वाखडिउ
मै हो कफल्ले केदार
तमु दाइना भया रे कफल्ले केदार... ।
- (ख) पैलो दलु जाग्यो पताल बलिभोज कुर्म देवताइको
दोसरो दलु जाग्यो अगास चन्न सुर्जको
तेसरो दलु जाग्यो तेतिसकोटि देवताइको
चौथो दलु जाग्यो सुर्जवंशी कपिलास महाराजको
पचाउँ दलु जाग्यो भोटका लाडा मालकि समैजी सचे जागी जागी...।

प्रस्तुत (क) मा शिखर क्षेत्रका स्थानीय देवीदेवतासँग सम्बन्धित मङ्गलाचरण प्रस्तुत गरिएको छ भने (ख) मा डोटी सायल क्षेत्रको मङ्गलाचरण देवताको उत्पत्ति वा सृष्टिसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

५.३.४ मुख्य अंशको प्रस्तुति

हुड्केलीको प्रस्तुति पद्यांशबाट सुरु हुन्छ । मङ्गलाचरण प्रस्तुत गरिसकेपछि मुख्य प्रस्तोता (हुड्के) ले हुड्केलीको मुख्य अंशको लयबद्ध प्रारम्भ गर्छ त्यसै अंशलाई मुख्य प्रस्तोताका सहयोगीहरूले लयबद्ध रूपमा ती पङ्क्तिहरूको पुनरावृत्ति गर्छन् । यसरी सहयोगीका साथ हुड्केले प्रस्तुत गर्दा वातावरण नै सङ्गीतमय हुन्छ तर गद्य प्रस्तुतिमा

भने मुख्य प्रस्तोता (हुङ्के) ले एकलै गद्यलयात्मक ढङ्गले भट्याउँदै जान्छ । पद्यप्रस्तुति हुँदा भने सहयोगीहरू लय मिलाउँदै गाउँछन् । यसरी मुख्य अंशको प्रस्तुति पछि हुङ्के हुङ्को समाउँदै फनफनी घुमेर नृत्य प्रस्तुत गर्छ । यसरी नृत्य गर्दा देखिने मनमोहक दृश्यले दर्शकलाई निकै प्रभावित पारिरहेको हुन्छ । मुख्य अंश प्रस्तुतिकै क्रममा हुङ्केले एकल अभिनयका माध्यमबाट ऐतिहासिक वीर चरित्रसँग सम्बन्धित अभिनय अङ्ग चेष्टासमेत प्रस्तुत गर्दछ ।

५.३.५ प्रदर्शन

हुङ्केलीको प्रदर्शन लोकसाहित्यका अन्य विधाभन्दा भिन्न र विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ । अरूभन्दा भिन्न हुनु भनेको गायनसँगसँगै नृत्य र अभिनयको एकसाथ प्रदर्शन हुनु हो । यसमा भावअनुसार नाटकीयता बोली, हाउभाउ तथा अङ्ग सञ्चालन प्रस्तुत हुन्छ ।

५.३.६ समापन

हुङ्केलीको समापन भन्नु नै विषयवस्तुको समापन हुनु हो । हुङ्केलमा प्रस्तुत गरिने कथावस्तुको समापन हुँदा प्रस्तोताले फूलपाती आसिका रइजाउ, किरती जुगजुग रइजाउ (यो कहानी फुलभैँ सुवास दिइरहोस् । ती वीर पुरुषहरूको कीर्ति युगयुगसम्म रहिरहोस् भन्दै समापन गरिन्छ । त्यसपछि आयोजकलाई खुसी पार्नका लागि जानेबुझेसम्म उसको वंशावली पनि गाएर प्रस्तुत गरिन्छ । वंशावलीमा पनि आयोजकलाई ठुलो, भलादमी वा राजा भनेर विशेषण लगाई ठुलो व्यक्तिको रूपमा चिनाउने र जातिगत गौरवको बढाइचढाइका साथ वर्णन गरिन्छ ।

५.४ कथनको जातितत्त्व पद्धतिका आधारमा प्रस्तुतिगत विश्लेषण

लोकवार्ताको अध्ययन गर्ने एउटा पद्धतिका रूपमा विकसित डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व अङ्ग्रेजी भाषाको स्पिकिड मोडेलमा आधारित छ । यस पद्धतिका आधारमा लोकसाहित्यका विभिन्न विधाको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यहाँ डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व (स्पिकिड मोडेल) का आधारमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.४.१ रनी राउतको हुङ्केली

हुङ्केलीसम्बन्धी सामग्री सङ्कलनका क्रममा यससम्बन्धी जानकारी व्यक्ति वारेमा सोधपुछ गर्दै जाँदा डोटी जिल्लाको शिखर नगरपालिकाको तलकोटमा एकजना प्रस्तोता छन्, भन्ने थाहा पाएपछि खोजी गर्दै २०७९ माघ १४ गते बिहान ९ बजे हुङ्केलीका प्रस्तोता नरबहादुर नेपालीको घरमा पुगियो । आफू हुङ्केलीसम्बन्धी सूचना सङ्कलन गर्न आएको बताएपछि आज विवाहमा हुङ्केली प्रस्तुत गर्न जानु पर्ने भएकाले कुनै दिन समय मिलाएर आउनु भन्ने कुरा गरे । आफू धेरै समय नलिने छोटो कुराकानी गर्ने कुरा गरेपछि उनी सहमत भए । हुङ्केलीका प्रस्तोता नरबहादुर नेपालीसँगको अनौपचारिक कुराकानीको

सन्दर्भमा उनले हुड्केली, हुड्केको पहिरन, र बाजाका विषयमा आफ्नो अनुभव आदानप्रदान गरे । यसका साथै उनले हुड्केले लगाउने पोसाक र हुड्को बाजाको महत्त्व बारे आफ्ना विचार प्रस्तुत गरे । एक घण्टाको बसाइमा प्रस्तोताबाट हुड्केलीम्बन्धी थुप्रै सूचना प्राप्त भयो । उनी शिखर नगरपालिकाको बानेडुग्रीसैनमा हुने विवाहमा जान उत्सुक थिए । मैले आफू पनि विवाहमा गएर हुड्केली सङ्कल गर्ने निधो गरे । प्रस्तुत रनी राउतको हुड्केली यही सन्दर्भमा सङ्कलन गरिएको छ ।

१. परिवेश र दृश्य

प्रस्तुत हुड्केली सङ्कलन गर्ने क्रममा २०५९ माघ १४ गते डोटी जिल्लाको शिखर नगरपालिका वडा नं. ६ तलकोट स्थित नरबहादुर नेपालीको घरमा पुगियो । त्यसै दिन उनले विवाहमा हुड्केली प्रस्तुतिको लागि शिखर नगरपालिकाको वडा नं. १० बानेडुग्रीसैन जानु पर्ने रहेछ । उनीसँगै सहयोगी कालु परियार (तिखातरी) र परि दमाई तयारीका साथ घरबाट हिँड्छन् । विवाहको घर पुग्दा बिहानको ११ बजिसकेको हुन्छ । विवाहको घरमा थुप्रै मानिसहरू भेला भएका हुन्छन् । विवाहको घरअगाडि आँगनमा प्रवेश गर्ने ठाउँमा शुभविवाह लेखिएको गेट सजिएको छ । घरको वरिपरि ध्वजापताकाहरूले सजाइएकोछ । अन्य बाजा बजाउनेहरू पहिले नै पुगिसकेका छन् । बाजाहरूको धुन टाठासम्म गुँजिरहेको छ । हुड्केको टोली आँगनमा प्रवेश गरिसकेपछि सबैलाई अभिवादन गर्दै केही समय विश्राम गर्छन् र त्यसपछि हुड्केली प्रस्तुत गर्नका लागि दुलहाघरको पूर्वपट्टिको खुला आँगन चयन गर्छन् ।

२. सहभागी

हुड्केली प्रस्तुतिको अवसरमा डोटी जिल्ला शिखर नगरपालिका वडा नं. ६ का नरबहादुर नेपाली, यसै पालिका वडा नं. ८ का नरबहादुर दमाई, कालु परियार (तिखातरी), दुलहाका दुलही, दुलहाका आमाबाबु, दाजु, भाइ, दिदी बहिनी र छिमेकीलगायत अन्य आमन्त्रित अतिथिहरू सहभागीका रूपमा रहेका छन् । उल्लेख्य सहभागिता रहेको यस अवसरमा मुख्य र सहायक सम्पादकको मात्रै परिचय प्रस्तुत गरिन्छ ।

(१) नरबहादुर नेपाली

नरबहादुर नेपाली शिखर नगरपालिका वडा नं.६ तलकोटका वासिन्दा हुन् । यिनको उमेर ५३ वर्षको छ । यिनको मुख्य पेशा कृषि हो । यसका अतिरिक्त यिनी लुगा सिलाउने र कसैले विवाहको अवसरमा हुड्केली प्रस्तुतिका लागि आमन्त्रण गरेमा प्रस्तुतिका लागि जाने गर्छन् । यिनले सामान्य आधारभूत लेखपढ मात्रै गर्न जानेका छन् तर कुनै पनि तहको औपचारिक पढाइ पुरा गरेका छैनन् । उनी परमपरागत विशिष्ट किसिमका वेशभूषामा सजिएका छन् । माथि भोटो, शिरमा सेतो पगरी, तल घाँगर र छड्के पारेर काँधमा हुड्को भुन्ड्याइ खुट्टामा चाप र कमरको पछाडी चमर बाँधी आकर्षक ढङ्गले सजिएका छन् । यिनी आजको हुड्केलीका मुख्य प्रस्तोता हुन् ।

(२) कालु परियार (तिखातरी)

कालु परियार शिखर नगरपालिका वडा नं. ८ का स्थायी बासिन्दा भए पनि हाल बसाइसराइ गरी कैलालीको धनगढी उपमहानगर पालिकाअन्तर्गत मिलनचोकमा बस्दै आएका छन् । काम विशेषले डोटी आएका यिनी आजको हुड्केलीका सहप्रस्तोता हुन् । वर्षले ६० पुगेका यिनको मुख्य पेशा लुगा सिउनु हो । यसका अतिरिक्त कसैले विवाहको अवसरमा हुड्केली प्रस्तुतिका लागि बोलाएमा जाने गर्छन् र आवश्यकता अनुसार प्रमुख प्रस्तोताको जिम्मेवारी पनि पुरा गर्छन् । सामान्य लेखपढ मात्रै गर्न जानेका यिनको वाचनकला निकै प्रभावकारी छ ।

(३) परी दमाई

परी दमाई पनि शिखर नगरपालिका वडा नं. ६ पचनालीका बासिन्दा हुन् । यिनको उमेर हाल ७२ वर्षको छ । सामान्य लेखपढ मात्रै गर्न जानेका यिनले आफ्ना पितापुर्खाबाटै प्रस्तुतिको कला ग्रहण गरेका हुन् । हाल यिनी मुख्य प्रस्तोताको भूमिकामा नभए पनि मुख्य प्रस्तोताको सहयोगीको रूपमा रहेका छन् । आजको कार्यक्रममा पनि मुख्य प्रस्तोताकै सहयोगीको रूपमा कार्य गरेका छन् ।

(४) अन्य सहभागी

हुड्केली प्रस्तुत हुँदाका बखतमा दुलहाको घरको आँगनभरि २०० को सङ्ख्यामा सहभागी रहेका छन् । जसमा दुलहा, दुलही, दुलहीका आमाबुवा, दुलहाका भाइबहिनी, ईष्टमित्र, छरछिमेक, र अन्य आमन्त्रितहरूका साथै बाद्यवादन दमाहा, दाहिना नरसिंहा, भ्याली र सहनाइ बादक र पात्तरपातर्नीको भूमिकामा रहेका व्यक्तिहरू पनि सहभागिता रहेको छ । मुख्य प्रस्तोता हुड्केले गायनसँगै नृत्य प्रस्तुत गर्दा विचविचमा दर्शक श्रोता प्रभावित भएर हुड्के नाचिरहेको ठाउँमा बिछ्याइएको रुमालमा पैसा राखिरहेको देखिन्छ । यसबाट स्थानीय व्यक्तिहरूको हुड्केलीप्रतिको आकर्षण र लगाव प्रस्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

३. उद्देश्य

हुड्केली विशेष गरेर विवाहको अवसरमा प्रस्तुत गरिन्छ । प्रस्तुत हुड्केली ऐतिहासिक वीर रानी राउतको वीरताको वर्णनमा आधारित नृत्य अभिनयसहितको प्रस्तुति गरी डोटेली लोकपरम्परामा जीवित हुड्केलीको संरक्षणका साथै विवाहको अवसरमा दर्शकश्रोता सहभागीलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य हो ।

४. कार्यको क्रम

कुनै पनि कथनको निश्चित क्रम हुन्छ । सहभागीहरूले बोलेका जेजस्ता कुराहरू छन् त्यसको वास्तविक रूप नै कार्यको क्रम हो (बन्धु, २०५८, पृ. ८३) । हुड्केलीका प्रस्तोताले कार्यको थालनी गर्दा हुड्केको परम्परागत विशिष्ट प्रकृतिको वेशभूषणमा सजिइसकेपछि आँगनमा आई फूर्तिलो भएर सर्वप्रथम मडलाचरणको आरम्भ गरे । स्थानीय

देवीदेवतासँग सम्बन्धित मङ्गलाचरण प्रस्तुत गरिसकेपछि मुख्य प्रस्तोताले रनी राउतको हुङ्केली विषयवस्तुमा प्रवेश गरे । हुङ्केलीका सुरुका दुई पङ्क्ति मुख्य प्रस्तोताले गाइसकेपछि उसका सहयोगीहरू लय मिलाउँदै गाउन थाले । भन्डै चार घण्टाको समयसम्म निरन्तरता पाएको हुङ्केलीको अन्तमा आशीर्वादात्मक वाक्य गाएर समापन गरे । यसपछि हुङ्केलीका आयोजक डबल बलायरले हुङ्केलाई पारिश्रमिक दिई बिदा गरे ।

५. सुर

कथ्य अभिव्यक्तिको प्रस्तुतिमा आउँने ध्वनिको उतारचढाव र भावभङ्गिमालाई सुर भनिन्छ (जोशी, २०७१, पृ. २२) । लोकसाहित्यको अध्ययनका क्रममा सुरको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । प्रस्तुत हुङ्केलीमा हुङ्केले मौखिक रूपमा सम्पादन गर्दा थेगोकोलाई विलम्बित लयमा गाएको छ भने अन्तरालाई द्रुत लयमा गाएको छ ।

(१) विलम्बित सुर

याऽऽऽ होऽऽऽ मैऽऽ होऽऽऽ वाऽऽ हल्लरी बाला वाऽऽ कल्लरी बाला ।
 याऽऽऽ होऽऽऽ दूध खाल्लै बाला ।
 मैऽऽऽ होऽऽऽ सुबौटोइ खाल्लै बाला ।
 कऽऽऽठऽऽऽ ! निःन लागे बाला मेःरा
 याऽऽऽ होऽऽऽ गुदडी डस्याउँला ।

प्रस्तुत हुङ्केलीमा मुख्य प्रस्तोता (हुङ्केले) ले या, मै हो, कठ, निन को उच्चारणमा विलम्बित सुरको प्रयोग गरेका छन् ।

(२) द्रुत सुर

प्रस्तु हुङ्केलीमा थेगोपछि उच्चारण भएका पदावली कल्लरी बाला, खाल्लै बाला, लागे बाला, गुदडी डस्याउँलामा द्रुत सुरको प्रयोग भएको छ, बढीजसो ठाउँमा भने शब्दबाट सुरुको अक्षरलाई अलग पारेर असामान्य यति वा विश्राम दिई मन्द सुरका साथ लयात्मक बनाइएको छ भने अन्तिमका पदावलीमा प्रायः यतिको प्रयोग नगरी द्रुत उच्चारण गरिएको छ ।

५. करणत्व

वेशभूषा, भाषाप्रस्तुति र शैलीलाई करणत्व भनिन्छ । यसमा हुङ्केलीका प्रस्तोताले मभपच्छमा भेदअनतर्गत डोटेली भाषिकाका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् :

इऽऽ याऽऽ होऽऽ काहाँ तपिन लाग्या चन्नै राजा सुर्जे
 इऽऽ याऽऽ होऽऽ काहाँ तपिन लाग्या ओ ताउत ?
 इऽऽ याऽऽ होऽऽ सर्ग राज तेरा तपिन लाग्या चन्नै राजा सुर्जे
 इऽऽ याऽऽ होऽऽ धरती तपिन लाग्या रनी राउत हो ।

हुड्केली प्रस्तुतका क्रममा प्रस्तोताले डोटेली लोक जीवनमा प्रयोग हुने तपिन, सुर्जे, सर्ग, चन्नै, धरती, काहाँ जसता डोटेली भाषिकाका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यसैक्रममा प्रस्तोता आफ्नो परम्परागत पोसाकमा सजिएका छन् उनको शरीरमा माथि भोटो र तल घाँगर, शिरमा सेतो फेटालाई रातो डोरीले चिउँडोमा बाँधेको छ । पछाडि कमरमा चमरलाई सेतो फेटाले बाँधिएको छ र बायाँ हातमा हुड्को छ । खुट्टामा चाँप बाधिएका छन् । उनी औपचारिक साजसज्जाका साथ हुड्केली प्रस्तुत गर्न तयार भएका छन् । उनका सहयोगीहरू छेउमा पङ्क्तिबद्ध भई गाउनका लागि तैयार देखिन्छन् । मुख्य प्रस्तोताले पद्यांशका पङ्क्ति गाएपछि प्रस्तोताको निर्देशनबमोजिम गाइरहेका छन् ।

६. प्रतिमानहरू

हुड्केलीमा सहभागीका क्रिया प्रतिक्रिया र वाक्घटनालाई नियन्त्रण गर्ने प्रतिमान हुन् । हुड्केलीमा गायन, नृत्य र अभिनयसहितको प्रस्तुतिगत विशिष्टता हुन्छ । प्रस्तुत हुड्केली ऐतिहासिक वीर पुर्खाहरूको शौर्य र पराक्रमा आधारित छ । यसलाई परम्परादेखि दमाई जातिका मानिसले मात्रै गाउने परम्परा रहेको छ । यसका साथसाथै हुड्केलीको सम्पादनकर्ता पुरुष नै रहेका छन् । महिला तथा विभिन्न उमेरका व्यक्तिहरू श्रोता वा दर्शक सहभागी हुन् । डोटी जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा प्रस्तुत गरिने हुड्केलीमा दमाई जातिका पुरुषले मात्रै हुड्केली प्रस्तुत गरेको पाइएकोले सामाजिक रूपमा महिलाले हुड्केली प्रस्तुत गर्ने कुरा मान्य हुँदैन । यसैगरी हुड्केले विशेष किसिमका परम्परागत परिधानमा सजिँदा कुनै ऐतिहासिक वीर योद्धाको छनक दिने र दर्शक श्रोतामा वीरता र उत्साहको भाव सञ्चार गर्ने काम गरेको छ । हुड्केले लगाउने भोटो, घाँगर, फेटा, चौरीको पुछुर, हुड्को र घण्टीको माला नलगाई प्रस्तुत गर्दा हुड्केलीको आकर्षणका समाप्त हुन जान्छ । यस्तो अवस्थामा हुड्केली प्रस्तुत गर्दा सामाजिक रूपमा स्वीकार्य पनि हुँदैन । यसरी विवेच्य हुड्केलीमा हुड्केले परम्परादेखि सामाजिक रूपमा जातीय सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा विकास गर्नु, महिलाले हुड्केली प्रस्तुत नगरी पुरुषले मात्रै गर्नु, परम्परागत वेशभूषालाई मात्रै सामाजिक रूपमा स्वीकार गर्नु र विशेष गरी विवाहको अवसरमा मात्रै प्रस्तुत गरिनु यसका प्रतिमान हुन् ।

७. विधा

प्रस्तुत हुड्केलीको मौखिक प्रस्तुति पाठ्य रहेको छ । यस हुड्केलीमा भएका लामा आख्यानलाई लयात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । हुड्केलीको मड्लाचरणका साथै मूलपाठको प्रस्तुतिमा पद्यलयात्मकता छ भने मूल पाठलाई पद्यमा वाचन गरिसकेपछि त्यसैको विस्तारित वर्णन गद्यलयमा भएको छ । प्रस्तुत हुड्केलीमा विस्तृत कथावस्तु, पात्र, परिवेश, संवाद, द्वन्द्व, भाषा र शैलीका साथै विशिष्ट भाषिक प्रयोग रहेकाले यो विधा लोकसाहित्यको लोककाव्य विधा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

५.४.२ सकराम कार्कीको हुड्केली

प्रस्तुत हुड्केलीको सङ्कलनका लागि हुड्केलीकाका प्रस्तोता र यससम्बन्धी जानकारी व्यक्तिसँग अन्तर्क्रिया गर्न मिति २०७९/१०/२२ गते डोटी जिल्लाको शिखर नगरपालिका वडा नं ३ आली भन्ने गाउँमा पुगियो । त्यस गाउँमा विवाह भएकाले हुड्केलीको आयोजना गरिएको थियो । अगिल्लो दिन दुलही भित्र्याइसकेपछि भोलिपल्ट विवाहको भोजको आयोजना गरिएको थियो । जसमा हुड्केको टोलीलाईसमेत आमन्त्रण गरिएको थियो । यसमा मुख्य प्रस्तोता (हुड्के) दि.सि.न.पा घटालीगाउँका सोपान दमाई र साथमासा सहयोगी करी दमाई, काले दमाई, जोगी दमाईका साथै पातरपातर्नी लगायत पञ्चबाजासहितको टोली थियो । सबैजना जन्तीभोज खाइसकेपछि घरअगाडिको आँगनमा जम्मा हुन्छन् । यसैक्रममा हुड्केलीका मुख्य प्रस्तोतासँग हुड्केली बारे जानकारी लिने अवसर पाइयो । प्रस्तोताले आवश्यक जानकारी दिइसकेपछि बाजासहितको टोली आँगनमा प्रवेश गर्छ । बाजा बज्नासाथ वरपर छरिएका मानिसहरूको ध्यान हुड्केलीतर्फ खिचिन्छ । हुड्केली हेर्न आउने मानिसहरू बिचको खालिठाउँ छोडेर बरिपरि जम्मा हुन थाल्छन् । यसै क्रममा हुड्केलीका प्रस्तोता सोपान दमाईले सकराम कार्कीको हुड्केली प्रस्तुत गरे । यसरी प्रस्तुतिको क्रममा हुड्केली सङ्कलन गरी डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१ परिवेश र दृश्य

प्रस्तुत हुड्केली सम्पादन गरिएको मुख्य स्थान शिखर न.पा. ३ मा पर्ने आलीगाउँ रहेको छ । यतिखेर बिहानको १० बजेको छ । दुलहाको घर अगाडिको पारिलो खुला आँगनलाई प्रस्तुतिका लागि चयन गरिएको छ । आँगनमा सोही वडाका वडाध्यक्ष प्रेमबहादुर जोरा कुर्सीमा बसेर उत्सुकताका साथ हुड्केली प्रस्तुतिको प्रतीक्षा गरिरहेका छन् । त्यस्तै बरिपरि आगन्तुक विशिष्ट व्यक्तिका लागि बस्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । गाउँका केटाकेटी युवायवतीलगायतका अन्य सहभागी उभिएरै हुड्केलीको प्रतीक्षा गरिरहेका छन् ।

२. सहभागीहरू

सहभागीहरू भन्नाले हुड्केली प्रस्तुत गर्ने मुख्य प्रस्तोता, सहायक प्रस्तोता, वाद्यवादकका साथै कार्यक्रमा उपस्थित दर्शकश्रोता सहभागी हुन् । प्रस्तुत हुड्केलीमा आजका मुख्य प्रस्तोता सोपान दमाईका साथै सहायक प्रस्तोता करी दमाई, काले दमाई, जोगी दमाई लगायत थुप्रै दर्शकश्रोता सहभागी रहेका छन् । यहाँ मुख्य प्रस्तोता सहभागी र सहायक प्रस्तोता सहभागीको मात्रै चर्चा गरिएको छ ।

(१) सोपान दमाई

सोपान दमाई डोटी दिपायलसिलगढी नगरपालिका घटालीगाउँ निवासी हुन् । यिनको उमेर ७० वर्षको छ । यिनले सामान्य लेखपढ गर्न मात्रै जानेका छन् । यिनको

जीविकोपार्जनको मुख्य पेशा लुगासिउनु हो । लुगाा सिलाएर जीविकोपार्जन गर्ने सोपान दमाई हुड्केली प्रस्तुतिका लागि कसैले बोलाएमा सहयोगी साथमा लिई जाने गर्छन् । उनी हुड्केली प्रस्तुतिको कला सानैमा बुबाबाट सिकेको बताउँछन् । उनी आफूले विवाहमा कसैले बोलाउँदा बुबासँगै गएर सहयोगी बन्दै पछि आफै प्रस्तुत गर्न थालेको बताउँछन् । उनी आजको हुड्केलीका मुख्य प्रस्तोता हुन् ।

(२) करी दमाई

करी दमाई आजको आजको प्रस्तुतिका सहायक प्रस्तोता हुन् । यिनी शिखर न. पा. ३ अत्राली निवासी हुन् । यिनको उमेर ५५ वर्षको रहेको छ । विद्यालयमा कक्षा ५ सम्म मात्रै औपचारिक शिक्षा लिएका छन् । यिनी मुख्य प्रस्तोताले कसैको बिहेमा बोलाएमा गायनमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्न जान्छन् । बिहेमा आयोजकले मुख्य प्रस्तोतालाई बोलाउँछ तर सहयोगीको रूपमा कति र कसलाई बोलाउने उसैको जिम्मेवारी हुन्छ । यिनी हालसम्म आफूले सहयोगीको भूमिका मात्रै निर्वाह गरेको बताउँछन् ।

(३) काले दमाई

काले दमाई शिखर न. पा. ६ तलकोट निवासी हुन् । यिनको उमेर ५५ वर्षको छ । यिनले १० कक्षासम्म मात्रै औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका छन् । यिनको मुख्य पेशा खेतीवारी हो । यसका अतिरिक्त यिनी विवाहको अवसरमा कसैले बोलाएमा मुख्य प्रस्तोता भई कार्यसम्पादन गर्दछन् । यिनको वाचनकला बेजोडको छ । यिनी आफ्नो वाचनकलाले सबैलाई सजिलै मन्त्रमुग्ध बनाउँछन्, तर आजको हुड्केली प्रस्तुतिमा भने यिनले सहायक प्रस्तोता भई कार्यसम्पादन गरेका छन् ।

(४) जोगी दमाई

जोगी दमाई शिखर न. पा. २ मुडेगाउँ निवासी हुन् । यिनको उमेर ४९ वर्षको छ । यिनी विद्यालयस्तरको सामान्य लेखपढ मात्रै गरेको बताउँछन् । यिनको जीविकोपार्जनको मुख्य पेशा कृषि हो । यसका अतिरिक्त कसैले विवाहको अवसरमा बोलायो भने बाजा बजाउने र हुड्केलीको मुख्य प्रस्तोताको सहायक भई गायनमा सहयोग गर्दछन् । यिनी मुख्य प्रस्तोता भई हालसम्म हुड्केली सम्पादन नगरेको बताउँछन् । हुड्केलीको प्रस्तुतिमा दर्शक सहभागीको रूपमा शिखर न. पा. ३ का वडाध्यक्ष ६५ वर्षीय प्रेमबहादुर जोरा, ७० वर्षीय पूर्व शिक्षक खडक जोरा, ५० वर्षीय डम्बर जोरा, शिक्षक बहादुर महारा, शिक्षक लोकेन्द्रसिं नायकका साथै पातर, पातर्नी, बाजा बजाउने व्यक्तिका साथै समग्रमा १५० दर्शक सहभागी रहेका थिए ।

३. कार्यको क्रम

प्रस्तोताले हुड्केलीको मूल विषयमा प्रवेश गर्नु अगि परम्परागत वेशभूषामा सजिई पहिले मङ्गलाचरण भन्न थाल्छन् । यसै क्रममा त्यसै भौगोलिक परिवेशसँग सम्बद्ध स्थानीय

देवीदेवताको स्तुतिगान गर्दै आकास र धर्तीतिर हेरेर नमन गरेर हुड्केलीको आरम्भ गर्छन् । हुड्केलीको आरम्भ पद्यबाट सुरु हुन्छ । मुख्य प्रस्तोता सुरुका दुईहरफ गाउँछन् र त्यसैलाई उनका सहयोगीहरूले लयमा लय मिलाउँदै साथ दिन्छन् । मुख्य प्रस्तोता पद्यको प्रस्तुतिपछि सविस्तार गद्यलयमा वाचन गर्छन् । गद्यमा वाचन गर्दा भने प्रस्तोता एकलैले वाचन गर्छन् र अन्तमा आशीष वचन सहित समापन गर्छन् ।

४. सुर

प्रस्तुत हुड्केली गायनका क्रममा या, हो, कठ, वा जस्ता थैयोको प्रयोग गर्दा उच्च स्वर र विलम्बित लयको प्रयोग गरिएको छ । यसमा उच्चारणको क्रमा ध्वन्यात्मक विचलन पनि हुन पुगेको छ भने कतिपय ठाउँमा लय मिलाउन शब्दबाट अक्षर भाँचेर स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गरिएको छ :

मै हो टिटिट्याउँ ट्याउ टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँ दमाउँ बःज्यो
 मै हो गुर्घाउँ धडीधडी नःडारो बःज्यो
 मै हो तक भ्याउँ भाउँ काँसे थाल बःज्यो
 कै हो रुडितुडी राज बाः सुरी बज्यो
 मै हो भ्याली बजी राज मिःजुरा बःज्या
 मै हो मन राखतकि सःनाइ बःजी ।

प्रस्तुत पद्यांशमा मै, हो, जस्ता थैयोको पटकपटक आवृत्ति गरेर लय सिर्जना गरिएको छ भने नडारोको उच्चारणमा नःडारो उच्चारण भएको छ भने बज्याको उच्चारणमा बःज्या भएको छ ।

५. करणत्व

हुड्केली प्रस्तुत गर्ने क्रममा प्रस्तोताले परम्परागत विशिष्ट किसिमको पोसाक लगाएका छन् । माथि सेतो भोटो लगाएका छन् भने तल खुट्टासम्म छोपिने गरी सेतो घाँगर लगाएका छन् । टाउकोमा सेतो पगरी र धाँटीमा छड्के पारेर घण्टीको माला र हुड्को भुन्ड्याएका छन् भने दुबै खुट्टामा चाँप बाँधेका छन् । उनको प्रस्तुतिको शैली औपचारिक रहेको छ । उनले सामग्रीको प्रस्तुतिका क्रममा प्रयोग गरेको भाषा यस्तो रहेको छ :

ओ महाराज ! तसैबखत राजा तिरिमली चन्नले एइतिर उइतिर नजर डुलायो ।
 कति आयाका छन् । सबै आया धेक्यो । एक मात्तरै आया धेकेइन भन्यो महाराज ।
 केलाई आएइन भनिबट आफ्ना भाइभलादिमी, काजी, मन्तरी राखिबट सभा
 बसाहाथ्यो ...।

प्रस्तुत अंशमा धेक्यो, आयाका, एइतिरउइतिर, मात्तरै, भनिबट, राखिबट, मन्तरी जस्ता डोटी जिल्लाको स्थानीय भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ ।

६. प्रतिमानहरू

प्रस्तुत हुङ्केली डोटी जिल्लाका विभिन्न स्थानमा विवाहका अवसरमा मनोरञ्जनका लागि प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा वीर पुर्खाहरूको वीरत्वको यशोगान गरिन्छ । इतिहासमा प्रसिद्ध पराक्रमी व्यक्तित्वको विषयमा आधारित लयात्मक प्रस्तुतिका साथ नृत्य र अभिनय समेत प्रस्तुत गरी मनोरञ्जन प्रदान गर्ने परम्परा रहेको छ । हाल यसले परम्पराको निरन्तरताका साथै सामाजिक सांस्कृतिक अङ्गको रूपमा आफूलाई स्थापित गरेको छ ।

७. विधा

प्रस्तुत हुङ्केली वीर योद्धा सकराम कार्कीको जीवनसँग सम्बन्धित छ । यसमा सकरामको जन्म, पालनपोषण, लडाइँ र अन्तमा शत्रुलाई मारेर आफू पनि वीरगति प्राप्त गरेका घटनालाई सविस्तार प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पद्य र गद्यको मिश्रित प्रयोग भएको छ । यसमा गायनसँगै नृत्य र अभिनयको समेत प्रस्तुति हुने भए तापनि यसको वाचन पक्ष सशक्त छ । हुङ्केलीको प्रारम्भपूर्व प्रयोग गरिएको मङ्गलाचरण, कथावस्तुको गद्यपद्य प्रस्तुति, पात्र, परिवेश, कथोपकथन, विशिष्ट भाषिक प्रयोग भएकाले यो लोकसाहित्यको लोककाव्य विधा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

५.४.३ लाली साउनको हुङ्केली

हुङ्केली सम्बन्धी सामग्री सङ्कलनको क्रममा हुङ्केलीका प्रस्तोता र जानकार व्यक्तिसँग अन्तर्क्रिया गर्न विवाहको अवसर पारी मिति २०७९/११/११ गते दिउँसो २ बजे डोटीको राना गाउँ पुगेको थिएँ । यस क्रममा प्रस्तोतालाई आफू हुङ्केलीका लागि अन्तर्क्रिया गर्न आउने जानकारी पहिले नै दिएको थिएँ । अन्तर्क्रियाका लागि रानागाउँको मूल बाटोभन्दा केही पर पहिलेका वडाध्यक्ष रामचन्द्र राणाको घरभन्दा माथि रहेको खुला ठाउँलाई चयन गरेको थिएँ । अन्तर्क्रियाका लागि मुख्य प्रस्तोताका साथमा उनका तीनजना सहयोगी पनि आएका थिए । यसैगरी बसाइको व्यवस्थापन पूर्व वडाध्यक्ष रामचन्द्र राणाले मिलाएका थिए । यसै क्रममा हुङ्केलीका जानकार तथा मुख्य प्रस्तोता ६५ वर्षीय डबल ढोलीले हुङ्केली परापूर्वकालदेखि चल्दै आएको र यसको समय यही नै हो भन्न नसकिने बताएका थिए । उनले आफ्ना पितापुर्खाबाट कुमाउँदेखि यसको प्रचलन सुरु भएको जाकारी भएको बताएका थिए । साथै उनले पहिलेपहिले हुङ्केली प्रस्तुत हुँदा छत्तीस बाजाहरूको साथमा प्रस्तुत हुने गरेको बताउँदै हाल हुङ्केलीको प्रचलन विस्तारै हराउँदै गएकोमा चिन्ति पनि देखिएका थिए । अहिलेको नयाँ पुस्ताले यसका बारेमा खासै चासो नलिएको कुराप्रति प्रस्तोताले दुखेसो समेत गरेका थिए । उनका सहयोगी ५२ वर्षीय बाजी ढोली, ५६ वर्षीय लाल दमाईसँग हुङ्केली बारे आवश्यक जानकारी लिइसकेपछि शिखर नगरपालिकाको नकुरालामा भोलिपल्ट हुने विवाहको अवसरमा गरिने प्रस्तुतिमा उपस्थित हुने गरी फर्किएको थिएँ । भोलिपल्ट बिहानको दश बजेको थियो । दोस्रो दिन दुलही भित्र्याएर जन्ती भोजको

आयोजना गरिएको थियो । यस भोजमा गाउँले, विशेष पाहुना र हुड्केका लागि छुट्टाछुट्टै भान्सा तयार भएका थिए । त्यतिखेर हुड्केली प्रस्तुतिको कुनै सुरसार थिएन । सबै जना भोजभतेरमै व्यस्त देखिएका थिए । यसै क्रममा मुख्य प्रस्तोता बाजी ढोलीले हुड्केली छिट्टै प्रस्तुत हुने सङ्केत गरेका थिए । हुड्केलीका प्रस्तोतासँगको अनौपचारिक भेटघाट र छलफलपछि मुख्य प्रस्तोता बाजी ढोलीले लाली साउनको हुड्केली प्रस्तुत गरेका थिए ।

१. परिवेश र दृश्य

हुड्केली प्रस्तुतिको स्थान डोटीको शिखर नगरपालिका वडा नं. ३ मा पर्ने नकुराला गाउँ का दुलहा योगेन्द्र सार्कीको घर अगाडिको खुला आँगन रहेको छ । आँगन वरिपरि हुड्केली हेर्नेहरूको घुँइचो छ । विवाहमा आमन्त्रित पाहुनाका लागि केही कुर्सी पनि राखिएको छ भने अन्य दर्शक उभिएका छन् । आँगनको विचमा हुड्केली प्रस्तोताका लागि ठाउँ छोडिएको छ । मुख्य प्रस्तोता प्रदर्शनस्थलको विचमा उभिएका छन् भने उनका सहयोगीहरू मुख्य प्रस्तोताकै केही पर किनारमा उभिएका छन् ।

२. सहभागीहरू

हुड्केलीको प्रस्तुतिको क्रममा नकुराला गाउँको विवाहघरको खुला आँगनमा १५० जति प्रस्तोता र दर्शक सहभागी उपस्थित रहेका थिए । यहाँ प्रस्तोता सहभागीको मात्रै विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) बाजी ढोली

बाजी ढोली यस हुड्केलीका मुख्य प्रस्तोता हुन् । यिनी शिखर ३ मुडेगाउँ निवासी हुन् । यिनको उमेर ५२ वर्षको छ । यिनको मुख्य पेशा कृषि हो भने खाली समयमा आफ्नै घरमा बसेर लुगा सिउने काम पनि गर्छन् । यसका अतिरिक्त कसैले विवाहमा बोलाएको खण्डमा आफ्ना सहयोगीसहित हुड्केली प्रस्तुत गर्न जाने गर्छन् । यिनले कुनै औपचारिक शिक्षा पूरा गरेका छैनन् । यिनी विशेष गरेर विवाहको अवसरमा कसैले हुड्केली प्रस्तुत गर्न बोलायो भने जाने गरेको बताउँछन् । यिनी विवाहमा कहिले मुख्य प्रस्तोताको भूमिकामा हुन्छन् भने कहिले सहायक प्रस्तोता भई कार्यसम्पादन गर्छन् । आजको हुड्केलीको प्रस्तुतिमा भने उनी मुख्य प्रस्तोता हुन् ।

(२) डबल ढोली

डबल ढोली केआइसिं गाउँपालिका रानागाउँ निवासी हुन् । यिनको उमेर ६५ वर्षको छ । यिनले सामान्य लेखपढ मात्रै जानेका छन् । यिनको जीविकोपार्जनको मुख्य पेशा कृषि हो । यिनी फुर्सदको समयमा लुगा सिउनेकाम गर्छन् साथै कसैले विवाहमा हुड्केली प्रस्तुतिका लागि बोलाएमा मुख्य प्रस्तोता त कहिले सहायक प्रस्तोता भई सम्पादन गर्ने गरेको बताउँछन् । २० वर्षको उमेरमा बुबाको प्रस्तुतिबाट प्रेरणा पाएर हुड्केली प्रस्तुत गर्ने

गरेको बताउने यिनी हाल विवाहमा धेरै मानिसले बोलाउने गरेको बताउँछन् । उनी आजको हुङ्केली सम्पादनका सहायक प्रस्तोता हुन् ।

(३) लाल दमाई

लाल दमाई यस हुङ्केलीका सहायक प्रस्तोता हुन् । यिनी शिखर न.पा. ३ अतुराली निवासी हुन् । यिनको उमेर ५६ वर्षको छ । यिनले सामान्य लेखपढ मात्रै जानेका छन् । यिनको जीविकोपार्जनको मुख्य पेशा कृषि हो । यिनी खेतीपातीपछि बाँकी रहेको समयमा आफ्नै गाउँमा लुगा सिउने काम गर्छन् । यसका अतिरिक्त उनी विवाहमा कसैले हुङ्केली प्रस्तुत गर्न बोलाएमा सहायक प्रस्तोता भई सम्पादन गर्दछन् तर हालसम्म उनी आफूले मुख्य प्रस्तोता भएर काम नगरेको बताउँछन् ।

३. उद्देश्य

प्रस्तुत हुङ्केलीको उद्देश्य ऐतिहासिक वीरहरूका जिवनसँग सम्बन्धित घटनाहरू प्रस्तुत गरेर श्रोता दर्शक सहभागीलाई मोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै सङ्कलकलाई हुङ्केली सम्बन्धी आवश्यक सूचना दिनु रहेको छ ।

४. कार्यको क्रम

प्रस्तुत हुङ्केलीका मुख्य प्रस्तोता आफ्नो मौलिक तथा औपचारिक वेशभूषामा सजिइसकेपछि हुङ्केलीको मूलपाठमा प्रवेश गर्नुअघि मङ्गलाचरणस्वरूप स्थानीय देवीदेवताको स्तुतिगान गर्छन् । स्तुतिगान गर्दा मुख्य प्रस्तोता हुङ्केले सुरुका दुई पङ्क्ति गाउँछन् र त्यसैलाई दोहोऱ्याइ गाउन सहायक प्रस्तोतालाई इसारा गर्छन् । मङ्गलाचरण सकिएपछि धर्ती र आकाशलाई शिर निहुराई नमन गर्दै मुख्य विषयवस्तुमा यसरी प्रवेश गर्छन् :

या हो टुणी गडा जरमिगया दुना सादु ऐर
डाणाकोट जरमिगया लाली साउन
या हो दिपाइल गडी जरमिगया राजा पहाडी साइ
साउन जिउका अङ्कुरमि लेखि दि सार
या ओ चार राठ छत्तिस करोडकि उपाइ दि मार हो ।

प्रस्तुत हुङ्केलीमा वर्णित मुख्य पात्रहरूको सामान्य परिचयबाट मूल विषयवस्तुको उठान गर्दै सविस्तार पद्य र गद्यमा प्रस्तुत गर्दै लाली साउनको मृत्यु भएसँगै आशीष वचनसहित प्रस्तुतिको अन्त्य गरिएको छ ।

५. सुर

प्रस्तुत हुङ्केली प्रस्तुतिका क्रममा या, हो, वा जस्ता निपातको लामो उच्चारण सहित उच्च स्वर र विलम्बित लयको प्रयोग गरिएको छ । यो गीत नभए पनि स्थायी

अन्तरा भैँ लागने पद्य अंश दोहोरिएका छन्, भने गद्यांशलाई कथोपकथन शैलीमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

या हो खसी माया पाइग वा मासु खाइदिन्थे ।

खसी माया पाइग

या हो स्यालै माया पाइग

या हो बागै जति माया पाइग... ।

प्रस्तुत हुड्केलीमा या, हो, वा निपातको उच्चारणमा उच्च स्वरका साथै विलम्बित लयको प्रयोग गरिएको छ ।

६. करणत्व

प्रस्तुत हुड्केली प्रस्तुतिको क्रममा हुड्केलीका मुख्य प्रस्तोता शिरमा सेतो पगरी माथि सेतो भोटो र तल सेतो घाँघरमा सजिएका छन् । उनले घाँटीमा बायाँतिर छड्के पारेर हुड्को भुन्ड्याएका छन् । हुड्को भुन्ड्याइएको डोरीमा ससाना घण्टी र खुट्टामा चाँप (खाँकर) समेत बाँधेका छन् । कमरको पछिल्लि चमर बाँधेका छन् । उनले स्थानीय कथ्य भाषा सहित औपचारिक शैलीमा हुड्केली प्रस्तुत गरिरहेका छन् । उनका सहयोगी भने अनौपचारिक वेशभूषामा देखिएका छन् । यसै क्रममा मुख्य प्रस्तोता नृत्य प्रस्तुत गर्नुअघि यसरी गद्य लयमा प्रस्तुत गर्छन् :

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज राजाले आफ्ना भाइभतिजासङ्ग भण्यो । सो रे ओल्को साउनजिउले आफुइ आयो । खसीको मुन्टो आउन्थ्यो, मस्तिक आउन्थ्यो, रिखपित्त आउन्थ्यो, मिरिग मारेको ओयडो आउन्थ्यो, स्याल मारेको कलेजो आउन्थ्यो, असौजे सिरौला आउन्थ्या, भदौरे पापडो आउन्थ्यो । वैशाखका उमा आउन्थ्या, असौजे काँकडो आउन्थ्यो घियका ठेका आउन्थ्या, दूधभरि गाबु आउन्थ्यो । सो रे ओल्को साउन जिउले आफुइ ब खायो । तसै बखत महाराज लाली साउन माद्दे पैकेलो खोद्द पसिगैथ्या...।

माथि प्रस्तुत गरिएको हुड्केलीको अंशमा सो रे, साउनजिउ, मुन्टो, मस्तिक, रिखपित्त, मिरिग, ओयडो, पापडो, उमा, काँकडो, घिय, गाबु, पैकेलो शब्द मानक नेपालीभन्दा भिन्न छन् । यी शब्दको प्रयोग डोटेली भाषिकाको स्थानीय कथ्य रूपसँग मिल्दछ ।

७. प्रतिमानहरू

प्रस्तुत हुड्केली विवाहको अवसरमा प्रस्तुत गरिएकाले अन्य कुनै आपदविपद पर्दा वा कसैको मृत्यु हुँदा भने यसको प्रस्तुति हुँदैन । यसमा विशेष गरी विवाहको अवसरमा परम्परामा वीरता र साहसिक कार्य गरी ख्याति कमाएका व्यक्तिको यशोगान गरी विवाहमा उपस्थित श्रोतादर्शक सहभागीलाई मनोरञ्जन प्रदान गरिन्छ । हुड्केलीको प्रस्तुति

परम्परादेखि दमाई जातिका पुरुषले मात्रै गर्दै आएका छन् । यसमा पनि पुरुषले नै हुङ्केलीको प्रस्तुति गरेका छन् ।

८. विधा

प्रस्तुत हुङ्केलीलाई गद्यपद्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस हुङ्केलीलाई प्रस्तोताले परम्परागत विशिष्ट किसिमको पहिरनका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत हुङ्केलीमा कथावस्तु, पात्र, परिवेश, कथोपकथन, भाषा, शैली र उद्देश्य जस्ता संरचक तत्वका साथै गद्य र पद्य लयात्मकता पनि रहेको छ । यसै कारणले लोकसाहित्यका अन्य विधाको प्रस्तुतिभन्दा यसको प्रस्तुति भिन्न रहेकाले यसलाई लोकसाहित्यको लोककाव्य विधा भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५.४.४ छपलिया प्युलाको हुङ्केली

हुङ्केली सङ्कलनका क्रममा हुङ्केलीका प्रस्तोता र यससम्बन्धी जानकारी व्यक्तिसँग भेटघाट र अन्तर्क्रिया गर्न २०७९/११/१० गते सायल गाउँपालिका भल्मा निवासी गम्भीरमान दमाईलाई पूर्व जानकारी दिई भेटघाट गरियो त्यतिखेर दिउँसोको १२ बजेको थियो जाडोको समय भएकाले उनी आँगनमा गुन्द्री बिछ्याएर घाम ताप्दै आफन्तसँग कुरा गरिरहेका थिए । सामान्य भलाकुसारीपछि हुङ्केली प्रस्तुतिका लागि उनकै घरअगाडिको खुला ठाउँलाई चयन गरियो । हुङ्केली प्रस्तुत हुने कुरा थाहा पाएपछि उनका केही छिमेकी र गाउँलेहरू हुङ्केली सम्पादन स्थलमा जम्मा भए । चिसोको कारणले गर्दा उनको स्वर अवरुद्ध रहेको थियो । उनी जसोतसो हुङ्केली प्रस्तुतिका लागि तयार भए । उनलाई गायनमा सहयोग गर्न उनका छिमेकी भीम नागरी, र लछ्मी दमाई पहिले नै उपस्थित भइसकेका थिए । यसका अतिरिक्त भल्मा निवासी टीका विष्ट, नरी विष्ट, बलबहादुर बिष्टका साथै महिला र केटाकेटी गरी जम्मा ३० जना मासिहरू सहभागी रहेका थिए । कार्यक्रमको औपचारिक थालनी हुनुपूर्व आजका मुख्य प्रस्तोता गम्भीरमान दमाईसँग हुङ्केलीको परम्परा र वर्तमान अवस्थाबारे अन्तर्क्रिया गरियो यस क्रममा उनले हुङ्केलीको प्रारम्भ कहिलेबाट भयो भन्ने कुनै यकिन नभएको र आफ्नो जातिले पितापूर्खाबाटै ग्रहण गर्दै वर्तमान अवस्थामा आइपुगेको बताए । साथै उनले आफूपछिको पुस्तामा यस सिपप्रतिको चासो घट्दै गएको बताए । साथै उनले हुङ्केलीको प्रस्तुति हाल खर्चिलो भएकाले पनि जो सुकैले प्रस्तुत गर्न नसक्ने बताए । विवाहका अवसरमा पनि यसको प्रस्तुति अनिवार्य नभएर आयोजकको आर्थिक हैसियतअनुसार मात्रै हुने बताए । यसका साथै प्रस्तोताले अन्य अवसरभन्दा विवाहको अवसरमा मनोरञ्जकता लागि हुङ्केलीको आयोजना गर्ने र ऐतिहासिक पैकेला (वीर) सम्बन्धी प्रशस्तिगान गाएर समाजमा पनि त्यस्तै उत्साह र वीरता जागृत होस् भन्ने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत हुने बताए । यसरी मुख्य प्रस्तोतासँगको अन्तर्क्रियापश्चात् मुख्य प्रस्तोता गम्भीरमान दमाईले हुङ्केली प्रस्तुत गरे । जसलाई डेल हाइम्सको कथन र जातितत्त्व (स्पिकिड मोडेल) का आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१. परिवेश र दृश्य

सामग्री सङ्कलनको स्थान डोटीको सायल गाउँपालिकामा पर्ने भल्मा गाउँ रहेको छ । यतिखेर अपरान्हको २ बजेको छ । फागुनको महिना भएकाले चर्किलो लागेको छ । गाउँ अग्लो ठाउँमा भएकाले त्यस वरपरका दृश्यहरू सजिलै देख्न सकिन्छ । आँगनमा मानिसहरूको भिड लाग्न थालेपछि हुड्के गम्भीरमान प्रस्तुतिका लागि भन्ने उत्सुक भएका छन् । आँगनको बिचमा प्रस्तोता आफ्नै परम्परागत परिधान सजिएर उभिएका छन्, भने नजिकै प्रस्तोतालाई गायनमा सहयोग गर्न दुईजना उनका सहयोगी उभिएका छन् । ठिक त्यसको दायाँबायाँ र अगाडिपछाडि दर्शकश्रोता सहभागीहरू उभिएका छन् । दर्शकश्रोता सहभागीबाटै छपलिया पिउलाको हुड्केली प्रस्तुत गर्न आग्रह भए पछि उनी विशिष्ट परिधानसहित हुड्कोलाई बायाँतिर छड्के पारेर बायाँ हातले हुड्को समातेर उभिएका छन् ।

२. सहभागीहरू

प्रस्तुत हुड्केलीको प्रस्तुतिका क्रममा प्रस्तोता सहभागीका साथै थुप्रै श्रोतादर्शक सहभागीको उपस्थिति रहेको छ । यसमा मुख्य प्रस्तोता, सहयोगी प्रस्तोता र विभिन्न उमेरसमूहका केटाकेटी महिला तथा पुरुषहरू रहेका छन् । मानिसहरूको उल्लेख्य सहभागिता रहेको यस प्रस्तुतिमा मुख्य र प्रस्तोता सहभागी र सहायक प्रस्तोता सहभागीको मात्रै चर्चा गरिएको छ ।

(१) गम्भीरमान दमाई

गम्भीरमान दमाई डोटी सायल गाउँपालिका ४ भल्मा निवासी हुन् । यिनको उमेर ७४ वर्षको छ । यिनका अनुसार आफूले कुनै पनि औपचारिक शिक्षा लिएका छैनन् । यिनी सामान्य लेखपढ मात्रै जान्दछन् । यिनको मुख्य पेशा परम्परागत प्रणालीमा आधारित कृषि पेशा नै हो । अहिले भने उनी शारीरिक रूपमा कमजोर भएकाले कृषिकार्य गर्न सक्दैनन् । खेतबारीको काम उनका छोराबुहारीले गर्छन् । उनी कसैले विवाहमा हुड्केली प्रस्तुत गर्न बोलाएको खण्डमा भने जाने गर्छन् । पहिलेपहिले जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा बोलाउने गरेको र आफूले काठमाडौँमा गएर समेत प्रस्तुति गरेको बताउने उनी हाल प्रस्तुतिका लागि टाढा जान भने सक्दैनन् । यिनी हुड्केली प्रस्तुतिको सिप पहिले बुबाबाट सिकेको बताउँछन् । चौध वर्षकै उमेरबाट हुड्केली प्रस्तुत गर्न थालेको बताउने यिनी पछि प्रस्तुत गर्दैजाँदा प्रस्तुतिकलामा अभ्यस्त भएको बताउँछन् ।

(२) भीम नागरी

भीम नागरी सायल गाउँपालिकाको डौड निवासी हुन् । यिनको हालको उमेर ५० वर्षको छ । यिनको मुख्य पेशा कृषि हो । यसका अतिरिक्त बाँकी रहेको समयमा घरमै बसी लुगा सिउने काम गर्दछन् भने कसैको घरमा नामकरण, व्रतबन्ध, विवाह वा स्थानीय देवीदेवताको पूजा, मेलाजात्रा भयो भने बोलाएको खण्डमा बाजा बजाउँन जान्छन् । यिनले

कुनै पनि औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेका छैनन् तर सामान्य लेखपढ भने जान्दछन् । यिनले हुड्केलीको मुख्य प्रस्तोता भई कार्यसम्पादन गरेका छैनन् तर मुख्य प्रस्तोताले कसैको विवाहमा हुड्केली प्रस्तुतिका लागि सहयोग गर्न बोलाएमा भने जाने गर्छन् । यिनी यस प्रस्तुतिका सहायक प्रस्तोता हुन् ।

(३) लछी नागरी

लछी नागरी सायल गाउँपालिका डौड निवासी हुन् । यिनको उमेर ९० वर्षको छ । यिनी शारीरिक रूपमा निकै कमजोर छन् तर हुड्केलीको प्रस्तुतिबारे धेरै कुरा भन्न सक्छन् । यिनलाई धर्मशास्त्रको निकै ज्ञान छ । अहिले आफ्नो पहिलेजस्तो स्मरणशक्ति नभएको बताउने यिनी निकै अनुभवी र खारिएका व्यक्ति हुन् । वर्तमान समयमा आफूपछिको पुस्ताले हुड्केलीको प्रस्तुतिमा खासै चासो नलिएको कुराप्रति निकै चिन्तित देखिन्छन् । यसै गाउँका उनका छिमेकी लालबहादुर थापा पहिले उनको प्रस्तुतिकला बेजोड रहेको कुराको प्रशंसा गर्छन् । हाल भने उनी हुड्केली प्रस्तुत गर्न सक्दैनन् बरु पछिल्लो पुस्तालाई प्रस्तुतिको क्रममा आवश्यक निर्देशन सुभाब दिन पछि पर्दैनन् । यिनी यस प्रस्तुतिका सहयोगीका सहभागीका रूपमा मात्रै उपस्थित छन् ।

३. उद्देश्य

प्रस्तुत हुड्केलीको मुख्य उद्देश्य लोकसमुदायमा ख्याति कमाएका वीर छपलिया प्युलाको प्रशस्ति गान गाएर जनमानसमा वीरताको भाव सञ्चरण गराउनु हो । साथै यसको उद्देश्य प्रस्तुतिमा उपस्थित श्रोतादर्शक सहभागीहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै सङ्कलकलाई आवश्यक सूचना प्रदान गर्नु रहेको छ ।

४. कार्यको क्रम

प्रस्तुत हुड्केली सम्पादन गर्नुपूर्व सम्पादनकर्ता आफ्नो परम्परागत विशिष्ट किसिमको वेशभूषामा सजिएका छन् । उनले शरीरको माथिको भागमा सेतो भोटो लगाएका छन् भने टाउकोमा सेतो पगरी र सेतो पगरीलाई रातो डोरीले चिउँडोमा बाधेका छन् कमरमा रातो पटुकाले पछाडि पर्ने गरी चमर बाँधेका छन् । बायाँतिर काँधमा हुड्को भुन्ड्याई बायाँ हातले समातेका छन् । दुबै खुट्टामा खाँकर (चाँप) बाँधेका छन् । यसरी वेशभूषाले सजिइसकेपछि मुख्य प्रस्तोता हुड्केलीको प्रस्तुतिपूर्व मङ्गलाचरण सुरु गर्छन् । जसलाई प्रस्तोता मलाउलो गाउने भन्छन् । यो मलाउलो (स्तुतिपरक गान) स्थानीय देवीदेवता, सृष्टिका देवतासँग सम्बन्धित हुने गर्छ । प्रस्तोताले सृष्टिसम्बन्धी गरेको मङ्गलाचरणको अंश यस प्रकार रहेको छ :

ॐ श्री गणेशाय नमः, पहिलो दलु जाग्यो पाताल कुर्म देवताइको
दोसरो दलु जाग्यो अगास चन्नै रे सुर्जेको
तेसरो दलु जाग्यो तेतिस कोटि देवताइको

चौथो दलु जाग्यो सुर्जवंशी कपिलास महाराजको
 पचाउँ दलु जाग्यो भोटका लाडा मालकि समैजी
 सचे जागी जागी
 कति मुआँ राकचका थिया, कति मुआँ देउकाका छिया ?
 दश मुआँ राकचका छिया, बत्तिस मुआा देउका छिया ।
 तब कौन कौन दन्वाउँ छिया, कौन कौन देवता छिया...?

यसरी मूल विषयवस्तु प्रवेश गर्नुअघि प्रस्तोताले यिनै पद्यहरपहरू लय मिलाएर सहयोगीसहित वाचन गरे । यसरी मलाउलो गाएपछि मात्रै मूल विषयवस्तुमा प्रवेश गर्दा कुनै पनि अवरोध नआइ सम्पन्न हुने र देवीदेवताको आशीर्वाद रहने भएकाले सर्वप्रथम मलाउलो नगाई मूल विषयवस्तुमा प्रवेश नै गरिएन । प्रस्तोताले मलाउलो गाइसकेपछि धर्ती र आकाशलाई शिर निहुराइ नमन गरिसकेपछि 'ओ महाराज' सम्बोधन शब्दको प्रयोग गरी पद्यगद्यात्क शैलीमा छपलिया प्युलामा आधारित हुड्केली प्रस्तुत गरे । अन्तमा मुख्य प्रस्तोता हुड्केले एक वाक्यमा ती वीर पैकेलाको यसरी नै युगुगसम्म कीर्ति रहोस् भन्ने कामना सहित समापन गरे ।

५. सुर

प्रस्तुत हुड्केली मौखिक प्रस्तुतिका क्रममा ए, इ, कठ जस्ता निपातको प्रयोग गर्दा उच्च स्वर र विलम्बित लयको प्रयोग गरिएको छ । पद्यका अन्तराहरू स्थायी पदको रूपमा दोहोर्न्याइएका छन् । अन्य गद्यलाई भने कथोपकथन शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् :

ए इ तेराइ देश पुइजू म बाटो भुल्ली आयाँ
 ए इ तेराइ देश पुइजू बाटो भुल्ली आयाँ ।
 ए इ बाटोइ भुल्ली आयाँ पुइजू, दशाइ लागी आयाँ
 ए इ तेराइ देश पुइजू, ए इ बाटोइ भुल्ली आयाँ ।
 कःठदैन तेरा देश पुइजू दशाइ लागी आयाँ
 तेरा देश पुइजू बाटो भुल्ली आयाँ ।

उधृतांशमा ए, इ, कठ निपातका साथै सुरुका पङ्क्तिहरूको बारम्बारको आवृत्तिले लय श्रुतिमधुर बनेको छ ।

६. करणत्व

हुड्केली प्रस्तुतिका क्रममा प्रस्तोता परम्परागत विशिष्ट पोसाकमा रहेका छन् । उनले हुड्को हातमा समाउँदै बजाएर गायन नृत्य र आंशिक अभिनय समेत प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले औपचारिक शैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

कःठ कसु पिउराइको छोरा छै तु
 कसु पिउराइको नाति

ए इ बोलपसु प्युराइका धनपसु प्युरा
 धनपसु प्युराइका सुनपसु प्युरा
 सुनपसु प्युराइको पुइजु मुइँ छपलिया पिउरो
 गातकर छ मेरो नाउँ छपलिया प्युरो
 छपलियाइ प्युरो मेरो नाउँ ।

उधृतांशमा कसु (कसको), गातकर (गातमा), बोलु (भन) जस्ता ध्वनिविकार गरी लय सिर्जना गरिएको छ भने यसमा डोटेली भाषिकामा प्रयुक्त पुइजु (फुपु), गात (शरीर), कसु (कसको) जस्ता स्थानीय कथ्य शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस हुड्केलीमा प्रयुक्त भाषा मझपच्छिमा भाषिकाको डोटेली उपभेदको प्रयोग भएको छ ।

७. प्रतिमानहरू

हुड्केलीको प्रस्तुति विशेष गरी विवाहको अवसरमा मात्रै हुने गर्छ । प्रस्तुत हुड्केली सङ्कलकलाई सूचना दिनका लागि आयोजना गरिएको भए पनि यसको प्रस्तुतति अन्य अवसरमा भएको पाइँदैन । हुड्केलीका प्रस्तोता अन्य जातिका मानिस नभएर दमाइँ जातिका पुरुषले मात्रै प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस्तो हुनुको कारण परम्पराको निर्वाह मात्रै नभएर महिलाहरूले हुड्केली प्रस्तुत गर्न मिल्दैन भन्ने लोकविश्वास रहेको छ । महिलाले हुड्केली प्रस्तुत गर्दा सामाजिक रूपमा स्वीकार्य हुँदैन । दमाइँ जातिले परम्पराबाट नै बादन, नृत्य र गायनकलाको सिप आर्जन गरेकाले अरुसँग यो सिपको अभाव देखिन्छ । दमाइँ जातिहरू यस्तो सिपलाई आफ्नो जातिविशेषको विद्या (ज्ञान) मान्दछन् । यहाँको लोकसमुदायमा दमाइँ जातिबाहेक अरु कसैले प्रस्तुत गर्न पनि सक्दैन र गरिहालेमा पनि त्यो सामाजिक रूपमा मान्य हुँदैन । प्रस्तुत हुड्केलीका प्रस्तोता पनि दमाइँ जातिका पुरुष नै रहेका छन् ।

८. विधा

प्रस्तुत हुड्केलीमा पद्यगद्यात्मक चम्पू प्रकृतिको शैली रहेको छ । यसलाई कतिपय विद्वान्ले लोकगाथा भित्र समेटेको पाइए पनि यसको पाठ्य विशेषता, विशिष्ट शब्दको प्रयोग, मङ्गलाचरण र लयात्मकताका साथै यसमा कथावस्तु पात्र, परिवेश, कथोपकथन, भाषा, शैली र उद्देश्य जस्ता संरचकघटक रहने भएकाले यसलाई लोकसाहित्यको लोककाव्य विधा भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५.४.५ कलुव भराडीको हुड्केली

हुड्केली सङ्कलनको क्रममा २०७९ फागुन २२ गते दिपायल सिलगढी नगरपालिकाको वडा नं. ९ स्थित कलेना गाउँमा रहेको काले आउजीको घरमा पुगियो । हुड्केलीका विषयमा सूचना प्रदान गर्न मैले अगिल्लो दिन नै प्रस्तोतार्ला जानकारी गराएको थिएँ । मलाई आउने, कुरा थाहा पाएपछि उनी आफ्नो अन्त जाने कामलाई थाती राखी घरमै मेरो प्रतीक्षा गरिरहेका थिए । विहानको ११ बजे उनको घरमा पुग्दा उनी घर

अगाडिको बारीमा त्रिपाल बिछ्याएर बसेका थिए । उनका साथमा दुई जना अरु मानिसहरू पनि थिए । सुरुमा उनले भरखरै गएको भूकम्प र त्यसबाट घर भत्केर बारीमा त्रिपालमुनि रात गुजारिरहेको दुखेसो गरे । केहीबेरको अनौपचारिक कुराकानीपछि हुड्केलीको विषयमा प्रवेश गरियो । उनले हाल हुड्केलीका प्रस्तोता निकै कम भइसकेको गुनासो समेत गरे । यति मात्रै नभएर आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदा हराउँदै जान थालेको मा चिन्ता समेत व्यक्त गरे । हुड्केलीको प्रस्तुतिबारे सोध्दा उनले हुड्केले पगरीमा छोड्ने फुर्कोको महत्त्वका बारेमा बताउँदै ढोलीले फुर्को छाड्न नमिल्ने र आउजीले मात्रै फुर्को छाड्ने बताए । आउजीले राजाबाट सम्मान पाएकाले सम्मानको सूचकको रूपमा फुर्कोको महत्त्व बताए । उनले हुड्केलीमा हुड्को अनिवार्यताका साथै पञ्चेबाजा भएमा हुड्केली थप आकर्षक हुने कुरा बताए । गायनमा यसले खासै प्रभाव नपारे पनि हुड्केलीमा नृत्य पनि प्रस्तुत हुने भएकाले पञ्चेबाजाको तालमा नृत्य अझ प्रभावकारी हुने बताए । साथै उनले हुड्केले हुड्कोमा भुन्ड्याइएका घण्टीको महत्त्व बताए । हुड्कोमा बाँधिएका घण्टी देवीदेवताको पूजामा प्रसादस्वरूप पाइएको र त्यसलाई हुड्कोमा बाँध्दा शुभ हुनुको साथै नृत्यका क्रममा घण्टीको आवाजले छुट्टै आकर्षण उत्पन्न गर्ने कुरा बताए । उनले देवताबाट प्राप्त भएको सो घण्टी मासियो वा कतै हरायो भने त्यसको शोधभर्ना गर्नु पर्ने कुरासमेत बताए । उनले हुड्केलीको विषयवस्तुको बारेमा बताउँदै यसमा ऐतिहासिक वीर पैकेलाहरूको प्रशस्तिगान हुने बताए । यसरी सूचना सङ्कलनको क्रममा उत्पन्न जिज्ञासाको समाधानपछि उनले कलुवा भराँडीको हुड्केली प्रस्तुत गरे जसलाई डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व पद्धतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१. परिवेश र दृश्य

हुड्केली प्रस्तोता काले आउजीको ढुङ्गाले बनाएको एकतले घर छ । यसपटक डोटीमा गएको भूकम्पमा परी उनको बस्दै आएको सो घर चिराचिरा परेको देखिन्छ । अहिले उनले त्यस घरलाई छोडेर राती पालमुनि सुत्ने गरेको कुरा घर अगिल्लिरको बारीमा पाल भुन्ड्याएबाट प्रस्ट हुन्छ । अहिले दिनको दुई बजिसकेको छ । हिउँदको महिना भएकाले पूर्वतर्फ फर्केको सो गाउँमा पारिलो घाम लागेको छ, मौसम सफा छ । घर अग्लो ठाउँमा भएकाले टाढाटाढासम्मका दृश्यहरू स्पष्ट देखिन्छन् । यसैक्रममा हुड्केलीका प्रस्तोताले बस्ने व्यवस्था मिलाउँछन् । उनको घरमा जम्मा भएका केही मानिसको उपस्थितिमा हुड्केली प्रस्तुत गरिन्छ ।

२. सहभागीहरू

प्रस्तुत हुड्केलीको प्रस्तुतिका क्रममा प्रस्तोता सहभागीको रूपमा काले आउजी, चक्र आउजी र कालो आउजी रहेका छन् भने दर्शकश्रोता सहभागीको रूपमा प्रस्तोताको घर वरपरका ३० जना व्यक्तिहरूको सहभागिता रहेको छ । यसमा मुख्य प्रस्तोता सहभागी र सहायक प्रस्तोता सहभागीको मात्रै चर्चा गरिएको छ ।

(१) काले आउजी

काले आउजी आजको हुङ्केलीका मुख्य प्रस्तोता हुन् । यिनी डोटीको दिपायलसिलगढी नगरपालिकाको वडा नं. ९ मा पर्ने कलेना गाउँका निवासी हुन् । यिनी ६० वर्षका छन् । यिनको जीविकोपार्जनको माध्यम कृषि हो । यसका अतिरिक्त यिनी बचेको समयमा कसैले बोलाएको खण्डमा नामकरण, व्रतबन्ध र विवाह जस्ता शुभकार्यमा बाजा बजाउने र हुङ्केली प्रस्तुत गर्ने काम गर्छन् । यिनी यहाँका स्थानीय देवीदेवताको पूजाजात्राको पर्वमा बाजा बजाउने काम समेत गर्छन् । यिनले कुनै पनि औपचारिक पढाइ पूरा नगरे पनि लेखपढसम्बन्धी सामान्य घरव्यवहार भने चलाउन सक्छन् । यिनको बोलीव्यवहार पनि निकै मिजासिलो छ । उनी प्रायः यस क्षेत्रमा हुने विभिन्न शुभकार्यमा बाजा बजाउन गइरहने भएकाले उनलाई सबैले राम्रोसँग चिन्दछन् । आफ्ना बुबाबाट हुङ्केली सिप आर्जन गरेको बताउने यिनी कला र गलाका धनी छन्, भने गायन धाराप्रवाह रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्छन् । आजको प्रस्तुतिमा यिनी मुख्य प्रस्तोताको रूपमा सेतो पगरी, सेतो भोटो र तल सेतै घाँगर लगाएर बायाँतिर काँधमा छड्के पारेर हुङ्को भुन्ड्याइ विशिष्ट वेशभूषामा सजिएका छन् ।

(२) चक्र आउजी

चक्र आउजी आजको प्रस्तुतिका सहायक प्रस्तोता हुन् । यिनी दिपायलसिलगढी नगरपालिका ९ कलेना निवासी आजका मुख्य प्रस्तोता काले आउजीका छोरा हुन् । हाल यिनको उमेर ३२ वर्षको छ । यिनले विद्यालय स्तरको पढाइ पूरा गरेका छन् । यिनी आर्थिक कारणले उच्च तहसम्म पढ्ने धोको हुँदाहुँदै पनि बिचमै पढाइ छोड्नु परेकोमा दुखेसो गर्छन् । घरको कामधन्दामा बुबालाई सघाउने यिनी हुङ्केली प्रस्तुतिका साथै नेपाली र डोटेली भाषाका कविता, गीत, गजलको रचना गर्छन् । यिनले थुप्रै सिर्जनाहरू गरिसकेका छन् । यिनी हुङ्केली प्रस्तुतिमा मुख्य प्रस्तोता भई हालसम्म कार्यसम्पादन नगरेको बताउँछन् । आज पनि यिनी सहायक प्रस्तोताकै भूमिकामा उपस्थित छन् ।

(३) कालो आउजी

कालो आउजी आजका सहायक प्रस्तोता हुन् । यिनी दिपायलसिलगढी नगरपालिका कलेना ९ निवासी हुन् । यिनको उमेर हाल ६५ वर्षको छ । यिनको मुख्य पेशा कृषि हो भने यिनी त्यसबाहेक बचेको समयमा घरमा नै लुगा सिउने र कसैले नामकरण, व्रतबन्ध र विवाहजस्ता शुभकार्यमा बोलाएको खण्डमा बाजा बजाउने काम गर्छन् । यसका अतिरिक्त यस क्षेत्रमा हरेक वर्ष लाग्ने स्थानीय देवीदेवताका मेला जात्रामा पनि सहभागी भई बाजा बजाउने काम गर्छन् । हुङ्केलीको प्रस्तुतिमा भने यिनी मुख्य प्रस्तोता भई हालसम्म कार्यसम्पादन नगरेको बताउँछन् । यिनी हुङ्केलीको प्रस्तुतिमा जाँदा मुख्य प्रस्तोताकै सहयोगी भई कार्यसम्पादन गर्छन् ।

(३) अन्य सहभागी

हुङ्केली प्रस्तुत हुँदाका बखत दर्शकश्रोता सहभागीको रूपमा दि. सि.न.पा. ९ कलेना बस्ने वर्ष ५० तेज साउँद, भगी साउँद, रनबहादुर साउँद, प्रकाश साउँद लगायतका दर्शकश्रोता सहभागी रोचकतापूर्वक हुङ्केलीको अन्यसम्म कार्यक्रमस्थलमा बसेका छन् ।

३. उद्देश्य

आजको हुङ्केली प्रस्तुतिको मुख्य उद्देश्य सङ्कलकलाई सूचना प्रदान गर्नु हो । यसका अतिरिक्त सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित वीर पराक्रमी कलुव भराडीको यशोगान गाएर जनमानसमा वीरताको भाव सम्प्रेषण गरी मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यसको अर्को उद्देश्य रहेको छ ।

४. कार्यको क्रम

कलुवा भराडीको हुङ्केली प्रस्तुत गर्नुपूर्व मुख्य सम्पादनकर्ता शिरमा सेतो पगरी त्यसभन्दा तल सेतो रङको भोटो र कमरदेखि तल सेतो घाँगरमा लगाउँछन् । उनी शिरको पगरीलाई रातो रुमालले बेरेर चिउँडोमा बाँध्छन् । कमरमा रातो फेटाले चमरलाई पछाडि पर्नेगरी बाँध्छन् । बायाँतिर छङ्के पारेर घाँटीमा हुङ्को भुन्ड्याउँछन् र खुट्टामा खाँकर (चाँप) बाँध्छन् । यसरी आफ्नो औपचारिक पोसाकमा सजिइसकेपछि आफ्ना स्थानीय देवीदेवताको स्तुतिगान गर्छन् । मुख्य प्रस्तोताले सुरुका दुई पङ्क्ति पद्यमा प्रस्तुत गरिसकेपछि त्यसलाई उनका सहयोगी प्रस्तोता लयबद्ध रूपमा दोहोर्‍याउँदै गाउँछन् । हुङ्केलीको मङ्गलाचरणपश्चात् मुख्य प्रस्तोता धर्ती र आकाशलाई नमन गर्दै 'ओ महाराज' सम्बोधनात्मक शब्दबाट दर्शकको ध्यान आफूतिर खिँच्दै यसरी हुङ्केलीको मूल विषयस्तुमा प्रवेश गर्छन् :

हे कसु कोट जर्मिकिन गइछ्या बागराजा कलिया भराडी
हे कसु कोट जर्मिकिन गइछ्या भियाभकाल वो साउन ।
हे कसु कोट जर्मिकिन गइछ्या नलिया भराडीका चेला कलिया भराडी
हे कसुघर जान जर्मिकिन गइछ्या भियाभकाल साउनकि चेली बहुरानाओधा

सुरुका हरपमा मुख्य पात्र कलिया भराडी र बहुरानाओधाको परिचयस्वरूप पद्यमा प्रस्तुत गरिसकेपछि घटनालाई पद्य र गद्यमा सविस्तार प्रस्तुत गर्दै आशीषवचन सहित हुङ्केलीको समापन गर्छन् ।

५. सुर

कलुव भराडीको हुङ्केलीको प्रस्तुतिको क्रममा हे, ए, ला, हजुर जस्ता थैगोको लामो उच्चारणसहितको उच्च स्वर र विलम्बित लयको प्रयोग गरिएको छ, जो यसप्रकार रहेको छ :

ए ला बलुवइका काला चामल बःनायो,
बलुवइका काला ।

हजुर गोबरइका काला कोःसेली हाःल्यो,
गोबरइका काला ।
ए ला गौतडइको कालो तेःल बःनायो,
गौतडइको काला ।
हजुर आधा ग्वाला तमु माइती भइ ब जाःय,
आधा ग्वाला तमु ।
हजुर आधा ग्वाला तमु पइली भइ ब जाःय,

उधृतांशमा ए, ला, हे, हजुरको लामो उच्चारणका साथै कोसेलीको को लाई अलग्याई लामो गरेर उच्चारण गरिएको छ । यसैगरी लय मिलाउन तेलको ते, बनायोको ब, जायको जाको उच्चारण उही रूपमा गरिएको छ ।

६. करणत्व

हुङ्केलीको प्रस्तुति परम्परागत वेशभूषामा हुने गर्छ । प्रस्तुत कलुव भराडीको हुङ्केली प्रस्तुत गर्दा इतिहासका राजामहाराजाहरूको छनक दिने विशिष्ट पोसाक लगाएका छन् । यसमा प्रस्तोताको पोसाक र प्रस्तुति औपचारिक रहेको छ । ए मेरो जति पाल्यो सुवो छइत मेरा कुम बसी आइजा

ए वनखण्णी सुवो छइत देश उडी निसी वाइजा
ए तेरी निउति बैरीले ओ भाडो सुचिहाल्यो
ए मेरो पाल्या सुवो छइत भट्ट आइजा

उधृतांशमा वनखण्णी (वनमा बस्ने), छइत (होस भन्ने), निस्नु (भाग्नु), निउति (निम्ति), सुचिहाल्यो (सोचिहाल्यो), बैरी (शत्रू), भट्ट (तुरुन्त), पाल्या (पालेको) जस्ता मझपच्छमा भाषिका अन्तर्गत डोटेली उपभाषिकाका चलनचल्तीमा रहेका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

७. प्रतिमान

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केली अरु अवसरमा प्रस्तुत नभएर विवाहको अवसरमा मात्रै प्रस्तुत हुनु सामाजिक नियन्त्रण हो । विवाहमा पनि अनिवार्य प्रस्तुति नभएर यो ऐच्छिक नै हुने गर्छ । हुङ्केलीको आयोजना गरेर प्रस्तोतालाई बोलायो भने मात्रै हुङ्केली प्रस्तुत हुन सक्छ । अन्य अवसरमा भने हुङ्केलीको प्रस्तुति भएको पाइँदैन । प्रस्तुत हुङ्केलीको प्रस्तुति भने सङ्कलकलाई सूचना दिने उद्देश्यबाट भएको छ । हुङ्केलीको प्रस्तुति दमाई जातिका पुरुषले मात्रै परम्परादेखि हालसम्म प्रस्तुत गर्दै आएका छन् । प्रस्तुत हुङ्केलीका प्रस्तोता पनि दमाई जातिका पुरुष नै रहेका छन् । हुङ्केली दमाईभन्दा इतर जाति वा पुरुषको ठाउँमा महिलाले प्रस्तुत गर्ने भन्ने हुँदैन । त्यो सामाजिक रूपमा स्वीकार्य पनि हुँदैन । दमाई जातिमा पुरुषले प्रस्तुत गर्ने परम्परा नै सामाजिक स्वीकार्यको विषय बन्दछ ।

८. विधा

कलुव भराडीको हुङ्केली प्रस्तुत गर्दा प्रस्तोताले मूल विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नुअघि लयबद्ध रूपमा देवीदेवतासँग सम्बन्धित श्लोक वाचन गरेका छन् । त्यसपछि उनले वीर प्रभावशाली पात्र कलुव भराडीको जीवनमा आधारित घटनाक्रमलाई पद्यगद्यलयात्मक (चम्पू) शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । कतिपय ठाउँमा विषयवस्तुलाई फुकाउन र भावसंवेद्य बनाउन उखान तथा सूक्तिमय वाक्यको समेत प्रयोग गरेका छन् । हुङ्केलीको प्रस्तुति पनि ऐतिहासिक र सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित पात्रको यशोगानमा आधारित रहेकोले यो लोकसाहित्यको लोककाव्य विधा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

५.५ निष्कर्ष

लोकसाहित्यका अन्य विधाजस्तै हुङ्केली पनि परम्परादेखि प्रस्तुत हुँदै आएको लोकप्रिय विधा हो । हुङ्केली लोकसमुदायमा बढी लोकप्रिय बन्नुको मुख्य कारण नै यसको रोचक प्रस्तुति हो । यसमा गायन, नृत्य, र अभिनय सँगसँगै हुने भएकाले यसको लोकसमुदायमा विशिष्ट स्थान रहेको छ । लोकसाहित्यका अरु विधाभन्दा भिन्न पहिचान हुनुको मुख्य कारण पनि गायन, नृत्य र अभिनयसहितको प्रस्तुति हो । हुङ्केलीको प्रस्तुति आयोजकमा भर पर्ने भए तापनि डोटी जिल्लामा विवाहको अवसरमा नै प्रस्तुत हुँदै आएको पाइन्छ । हुङ्केली प्रस्तुतिका निश्चित विधि र प्रक्रिया रहने गर्छन् । हुङ्केली प्रस्तोताका लागि कार्यक्रम स्थलको छनौट, परम्परमगत औपचारिक वेशभूषा, प्रस्तोताको छनौट, वाद्यवादन व्यवस्थापन महत्वपूर्ण कार्य हो । हुङ्केली प्रस्तुतिको आदिदेखि अन्त्यसम्म निश्चित प्रक्रिया रहेका हुन्छन् । प्रस्तुतिको क्रममा आउने तिनै विधिविधान र प्रक्रियाको अवलोकन गरी कथन र जातितत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा विषयप्रवेशअन्तर्गत डोटी जिल्लामा कथ्य परम्परामा आधारित हुँदै लोकप्रिय बनेको लोकसाहित्यको हुङ्केली विधाको प्रस्तुतिका सन्दर्भमा परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसै परिच्छेदको दोस्रो उपशीर्षकमा हुङ्केली प्रस्तुतिको सैद्धान्तिक आधारलाई प्रस्तुत गरिएको छ । लोकवार्ता अध्ययनका विभिन्न पद्धतिहरूमा डेल हाइम्सद्वारा अगि सारिएको कथनको जातितत्त्व (स्पिकिङ मोडेल) लोकवार्ताअन्तर्गत मौखिक साहित्य अध्ययनको एउटा पद्धति हो । डेल हाइम्सले सन् १९६२ मा अघि सारेको लेखमा भाषण प्रक्रियाका विभिन्न स्वरूपहरूको अध्ययन प्रस्तुत गरेका थिए । डेल हाइम्सले प्रस्तुत गरेको कथनको जातितत्त्व स्पिकिङ मोडेल (परिवेश र दृश्य, उद्देश्य, कार्यको क्रम, सुर, करणत्व, प्रतिमानहरू र विधा) का आधारमा सङ्कलित रनी राउतको हुङ्केली, सकराम कार्कीको हुङ्केली, लाली साउनको हुङ्केली, छपलिया प्युलाको हुङ्केली र कलुव भराडीको हुङ्केलीको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुति स्थलको छनौट, प्रदर्शन विधि, प्रस्तोताको परिधान, मङ्गलाचरण, मुख्य अंशको प्रस्तुति, प्रदर्शन र समापन सम्मका चरणहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यका अन्य विधालाई पनि डेल हाइम्सले अगि सारेका कथनको जातितत्त्व (स्पिकिङ मोडेलका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन शोधप्रबन्ध शोधविधिका आधारभूत अवधारणालाई प्रयोग गरी सङ्गठित पारिएको छ । यस क्रममा शोधप्रबन्धलाई ६ परिच्छेदमा विभाजन गरी पहिलो परिच्छेद शोधपरिचयसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा विषयप्रवेश, शोधसमस्या, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य र महत्त्व, शोधको सीमाङ्कन, शोधविधि र यसअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि, सामग्री विश्लेषण विधि, अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचाका साथै अन्त्यमा शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत गरिएको शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेद योजनालाई सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा डोटी जिल्लाको परिचय दिई यसअन्तर्गत डोटी जिल्लाको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक र साहित्यिक परिचयलाई सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्दै डोटीको नामकरणसम्बन्धी विभिन्न किंवदन्ती तथा डोटीका विभिन्न स्थानहरूमा हुने रीतिरिवाज र विभिन्न चाडपर्व र मानवीय संस्कारमा प्रस्तुत गरिने लोकसाहित्यका विधाहरूका आधारमा यहाँका विभिन्न स्थानहरूको परिचय प्रस्तुत गरी र तिनै विशिष्टताका आधारमा डोटी जिल्लालाई पृथक रूपमा चिनाइएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा विषयप्रवेश, हुङ्केलीको सैद्धान्तिक परिचयअन्तर्गत उपशीर्षक दिई हुङ्केली शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, हुङ्केलीको परिभाषा, स्वरूप, हुङ्केलीका विशेषता, हुङ्केलीका तत्त्वहरू कथानक पात्र, परिवेश, भाषाशैली र उद्देश्यको चर्चा गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा हुङ्केलीका प्रकार देखाउँदै डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीका ऐतिहासिक र सामाजिक गरी दुई प्रकार देखाई विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको चौथो परिच्छेदमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको वर्ण्यविषयमा केन्द्रित भई हुङ्केले मौखिक सम्पादनका क्रममा गर्ने घटना, पात्र र परिवेशसम्बन्धी विषयको विश्लेषण गर्न हुङ्केली विश्लेषणको ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै क्षेत्रकार्यका माध्यमबाट सङ्कलन गरिएका रनी राउत, सकराम कार्की, लाली साउन, छपलिया प्युला र कलुव भराडीको हुङ्केलीलाई यसका तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पाँचौँ परिच्छेदमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुति शीर्षकमा केन्द्रित भई विषयप्रवेश गर्नुका साथै प्रस्तुति विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा लोकवार्तासम्बन्धी अध्ययनका लागि प्रचलित डेल हाइम्सको कथनको

जातितत्त्वपद्धति (स्पिकिड मोडेल) लाई आधार बनाई परिवेश र दृश्य, सहभागीहरू, प्रयोजन, कार्यको क्रम, सुर, करणत्व, प्रतिमानहरू विधाको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरी डोटी जिल्लामा सङ्कलन गरिएका रनी राउतको हुङ्केली, सकराम कार्कीको हुङ्केली, लाली साउनको हुङ्केली, छपलिया प्युलाको हुङ्केली र कलुव भराडीको हुङ्केलीको विश्लेषण प्रस्तुत तरिएको छ । यसै परिच्छेदअन्तर्गत हुङ्केली प्रस्तुतिको विधि शीर्षक दिई यस अन्तर्गत प्रस्तोताको छनौट, प्रस्तुतिस्थलको छनौट, प्रस्तोताको परिधान, वाद्यवादन, मङ्गलाचरण, हुङ्केलीको मूल अंशको प्रस्तुति, र हुङ्केलीका समापनसम्मका चरणहरूका साथै तेस्रो परिच्छेदको वर्गीकरणमा उल्लेख गरिएका हुङ्केलीको क्रमशः विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको साथै छैटौँ परिच्छेदमा पहिलो परिच्छेददेखि पाँचौँ परिच्छेदसम्मका विश्लेष्य सामग्रीको समग्रमा सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुतिगत अध्ययन शीर्षकको यस शोधप्रबन्धमा प्रस्तुत गरिएका प्राज्ञिक जिज्ञासामूलक शोधप्रश्नहरूको समाधान गर्ने क्रममा समस्या 'क' र 'ख' का लागि छुट्टाछुट्टै सैद्धान्तिक ढाँचा निर्माण गरी चौथो र पाँचौँ परिच्छेदमा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको वर्ण्यविषय के कस्तो छ ? भन्ने शोधप्रश्न यस शोधकार्यको पहिलो प्रश्नको रूपमा देखिएकोको छ । शोधप्रबन्धको चौथो परिच्छेदमा यस समस्याको प्राज्ञिक समाधान गरिएको छ । यस समस्याको प्राज्ञिक समाधानका रूपमा प्राप्त भएको निष्कर्षलाई निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको वर्ण्यविषय रहेको प्रस्तुत परिच्छेदमा सबैभन्दा पहिले शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेर हुङ्केलीको वर्ण्यविषयको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । डोटीली लोकसाहित्यको छुट्टै विशेषता बोकेको हुङ्केली गायन, अभिनय र नृत्यका साथ प्रस्तुत गरिने लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा हो । हुङ्केललाई विभिन्न ठाउँमा भारत, भणाग, भार्ता नामले चिनाइएको पाइए तापनि डोटी जिल्लामा यो हुङ्केलीका नामले प्रसिद्ध रहेको छ । भारतले हुङ्केलीको गायनपक्षलाई मात्रै समेटेको हुन्छ । भने हुङ्केलीले गायन, नृत्य र अभिनय तीनै पक्षलाई समेटेको हुन्छ । हुङ्केली शब्दको व्युत्पत्ति हुङ्को विशेष प्रकारको बाजावाट भएको हो । हुङ्केलीको अर्थ हुङ्केले गर्ने गायन, नृत्य र अभिनयसहितको प्रस्तुति हो । प्रस्तुत परिच्छेदमा हुङ्केलीको परिचय, हुङ्केलीको नामकरण, हुङ्केलीको परिभाषा, विशेषता, स्वरूपका साथै हुङ्केलीमा मौखिक रूपमा प्रस्तुत हुने घटना, पात्र, परिवेशआदि विषयलाई कथावस्तु, पात्र, परिवेश, भाषाशैली र उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत समस्याको समाधान स्वरूप यसमा डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिने भए पनि हुङ्केलीको वर्ण्यविषयकाको आधारमा ऐतिहासिक र सामाजिक दुई

प्रकारमा विभाजन गरी ऐतिहासिकअन्तर्गत रनी राउतको हुङ्केली, सकराम कार्कीको हुङ्केली, लाली साउनको हुङ्केली, छपलिया प्युलाको हुङ्केलीको वर्ण्यविषयको विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी सामाजिक हुङ्केलीको रूपमा कलुव भराडीको हुङ्केलीको वर्ण्यविषयका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

(ख) डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको प्रस्तुति केकसरी गरिन्छ ? भन्ने शोधप्रश्न यस शोधकार्यको दोस्रो समस्याका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पाँचौँ परिच्छेदमा यस समस्याको प्राज्ञिक समाधान पहिल्याइएको छ । उल्लेखित शोधसमस्याको समाधानका रूपमा प्राप्त भएका निष्कर्षलाई निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रस्तुत परिच्छेदमा विषयप्रवेशअन्तर्गत डोटी जिल्लामा मौखिक परम्परामा रही लोकप्रिय बनेको लोकसाहित्यको हुङ्केली विधाको प्रस्तुतिका विषयमा परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । लोकवार्ता अध्ययनका विभिन्न पद्धतिहरूमा डेल हाइम्सद्वारा अगि सारिएको कथनको जातितत्त्व (स्पिकिङ मोडेल) का आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसमा परिवेश र दृश्य, सहभागीहरू, प्रयोजन, कार्यको क्रम, सुर, करणत्व, प्रतिमानहरू र विधालाई सूचकको रूपमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ । साथै डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केली प्रस्तुतिको विधान अन्तर्गत कार्यस्थलको छनौट, प्रस्तोताको परिधान, वाद्यवादन, मङ्गलाचरण, मूलपाठको प्रस्तुतिदेखि समापनसम्मका चरणहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

हुङ्केली डोटी जिल्लामा विशेष गरी विवाहको अवसरमा मनोरञ्जनका लागि प्रस्तुत गरिने लोकप्रिय विधा हो । हुङ्केलीमा ऐतिहासिक र सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित वीर तथा साहसी व्यक्तिको प्रशस्तिगान पाइएकाले प्राप्त ससामग्रीलाई ऐतिहासिक र सामाजिक दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । सङ्कलित ऐतिहासिक र पौराणिक विषयवस्तुका हुङ्केलीमा कथानक, पात्र, परिवेश, संवाद, भाषा, शैली र उद्देश्य जस्ता हुङ्केलीका संरचनागत तत्त्व प्राप्त भएका छन् । त्यसैले हुङ्केलीलाई उपर्युक्त तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ, भन्ने यस अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट हुङ्केलीको सङ्कन र विश्लेषण गरी डोटी जिल्लामा प्रचलित हुङ्केलीको परिचय, विशेषता र स्वरूपको निर्धारणका साथै कथावस्तु, पात्र, परिवेश, भाषा, शैली र उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण गर्नुको साथै डेल हाइम्सको कथनको जातितत्त्व (स्पिकिङ मोडेल) परिवेश र दृश्य, सहभागीहरू, प्रयोजन, कार्यको क्रम, करणत्व, प्रतिमान, सुर र विधाका आधारमा विश्लेषण गर्नु यसको प्राप्ति रहेको छ । डोटी जिल्लाका विभिन्न स्थानमा प्रचलित हुङ्केलीको अभै विभिन्न कोणबाट अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको खण्डमा हुङ्केलीका विषयमा जान्न चाहने पाठकका जिज्ञासा समाधान गर्नुका साथै इतिहास र संस्कृतिको सम्बर्द्धनमा समेत योगदान पुग्ने देखिन्छ ।

परिशिष्ट
परिशिष्ट 'क'
हुड्केलीको मूलपाठ

१. रनी राउतको हुड्केली

(मङ्गलाचरण)

भजु राम किसनउ नभोरि मर्दनउ
कंशकि कञ्जन देवकी नन्दन जलसागराउ
जलसागर भज गोविन्दी धज गोविन्दी
छोड बाहु उच्चा इन्द्रकि सेवा
पताल कुर्म नाम देवताइकि सेवा
बोल जयकि महाराजौऽऽ
शिव गुरुज्यू जो वाचा सरस्वती कण्ठ बसी
भोला ज्ञानी गौरीपुत्र गणेश दोधैक्त धारिणी
रिसि अब जागे सात भाइ दन्वाउँ
सात भाइ दन्वाँ जागे
पहिलो दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
दोसरो दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
तेसरो दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
चौथो दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
पाँचौँ दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
छेटौँ दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
सातौँ दन्वाउँ कौन-कौन थियो ?
पहिलो दन्वाउँ अइकासुर थियो ।
दोसरो दन्वाउँ मइकासुर थियो ।
तेसरो दन्वाउँ अलिसुर थियो ।
चौथो दन्वाउँ बलिसुर थियो ।
पचाउँ दन्वाउँ भ्रमरकुँज्यानी थियो ।
छएउँ दन्वा किर्केसर थियो ।
सतउँ दन्वाउँ सतसाडल्या थियो ।
सतसाडल्या दन्वाको एक दाडो अगास थियो ।
एक दाडो पताल थियो ।
एक दाडो पूर्व थियो ।

एक दाडो पश्चिम थियो ।
 एक दाडो उत्तर थियो ।
 एक दाडो दक्खिन थियो ।
 अगासका दाडाले इन्नर नाम देवताइको पाउ क्युं छोयो ।
 पतालका दाडाले पताल भूमि कुर्म नाम देवताइको शिर क्युं छोयो ।
 उत्तरका दाडाले उत्तरकि महाकालिका क्युं छोयो ।
 दक्खिनका दाडाले दक्खिनकि शारता छोयो ।
 पूर्वका दाडाले पूर्वकि पसपति छोयो ।
 अगासको दाडो अगासै टुटायो ।
 पतालको दाडो पतालै टुटायो ।
 पूर्वको दाडो पूर्वै टुटायो ।
 पच्छिमको दाडो पच्छिमै टुटायो ।
 दक्खिनको दाडो दक्खिनै टुटायो ।
 सात भाइ दन्वाँ मारी पर भल कियो ।
 मुन्टाकि गिनठी खेलायो ।
 रगतकि नदी बगायो ।
 गिद्को किमड्या माटी बनायो ।
 हाडका रेला बनायो ।
 घाँटीका घण्ठसुर बनायो ।
 दाँतका कौडा बनायो ।
 छातीकि धरती बनायो ।
 नाककि पिपिरी बनायो ।
 अनडाका नौ कण्ठ डोर बनायो ।
 पोटेकि खलाँत बनायो ।
 साँकाको शङ्ख बनायो ।
 फौसेको तामु बनायो ।
 सात भाइ दन्वा मारी पर भल कियो ।
 बाइस दल देवताइले अवतार लियो ।
 देवसिँगारा (देवताको प्रार्थना)
 मै हो अगास इन्नरउ ।
 तमु दाइना भया रे अगास इन्नरउ ॥
 मै हो अगास.....।
 तमु दाइना भया.....॥
 मै हो पताल कुरम्मोउ ।

तमु दाइना भया रे पताल कुरम्मोउ ॥
 मै हो पताल.....।
 तमु दाइना भया रे .....॥
 मै हो उत्रकि हालिकाउ ।
 तमु दाइना भया रे उत्रकि कालिकाउ ॥
 मै हो उत्रकि .....।
 तमु दाइना भया रे.....॥
 मै हो पच्छिमकि मालिकाउ ।
 तमु दाइना भया रे पच्छिमकि मालिकाउ ॥
 मै हो पच्छिम.....।
 तमु दाइना भया रे.....॥
 मै हो दक्खिनकि सारताउ ।
 तमु दाइना भया रे दक्खिनकि सारताउ
 मै हो दक्खिन.....।
 तमु दाइना भया रे .....॥
 मै हो पूर्वकि पस्पतिउ ।
 तमु दाइना भया रे पूर्वकि पस्पतिउ ॥
 मै हो पूर्व.....।
 तमु दाइना भया रे.....॥
 मै हो लाटा नकाफलिउ ।
 तमु दाइना भया रे लाटा नकाफलिउ ॥
 मै हो लाटा .....।
 तमु दाइना भया रे.....॥
 मै हो सिंसैमल्वाखडिउ.....।
 तमु दाइना भया रे .....॥
 मै हो कफल्ले केदार ।
 तमु दाइना भया रे कफल्ले केदार ।
 मै हो कफल्ले.....।
 तमु दाइना भया रे.....॥
 मै हो भगेश्वर देउ ।
 तमु दाइना भया रे भगेश्वर देउ ॥
 मै हो भगेश्वर.....।
 तमु दाइना भया रे ...॥
 मै हो उग्रतारा देउ ।

तमु दाइना भयारे उग्रतारा देउ ॥
 मै हो उग्रतारा...।
 तमु दाइना भया रे...॥
 मै हो शैलेश्वरी माता ।
 तमु दाइना भया रे शैलेश्वरी माता ॥
 मै हो गौणागौणी बागउ ।
 तमु दाइना भया रे गौणागौणी बागउ ॥
 मै हो गौणागौणी...।
 तमु दाइना भया रे...॥
 मै हो मसानी देउ ।
 तमु दाइना भया रे मसानी देउ
 मै हो मसानी...।
 तमु दाइना भयारे...॥
 मै हो गन्याप गयँसोरौ ।
 तमु दाइना भया रे गन्याप गयँसोरौ ॥
 मै हो गयाँ...।
 तमु दाइना भयारे...॥
 मै हो हेतालबेताल ।
 तमु दाइना भयारे हेतालबेताल ॥
 मै हो हेताल...।
 तमु दाइना भया रे ...॥
 मै हो यइ जोलाका धनिउ ।
 तमु दाइना भया रे यइ जोलाका धनिउ ॥
 मै हो यइ जोला...।
 तमु दाइना भया रे...॥
 मै हो सेल्लाइन सिमाइल ।
 तमु दाइन भया रे सेल्लाइन सिमाइल ॥
 मै हो सेल्लाइन...।
 तमु दाइन भया रे...।
 मै हो दुर्गानमटेनिउ ।
 तमु दाइन भया रे दुर्गानमटेनिउ ।
 मै हो दुर्गा...।
 तमु दाइन भया रे...॥
 मै हो नवदुर्गा भवानीउ

तमु दाइना भया रे नवदुर्गा भवानीउ
 मै हो नवदुर्गा...।
 तमु दाइना भयारे...॥
 मै हो आलिकाकालिकाउ ।
 तमु दमइना भया रे आलिका कालिकाउ ॥
 मै हो आलिका...।
 तमु दाइना भया रे...॥
 मै हो पच्छिमकि मालिकाउ ।
 तमु दाइना भया रे पच्छिमकि मालिकाउ ॥
 मै हो पच्छिम...।
 तमु दाइना भया रे...।
 राऽऽजौऽऽ चारै किनारका देउदेउता तमु दाइना भया ।
 राऽऽजौऽऽ पूर्व, पच्छिम, उत्तर, दक्खिनका देउदेउता सबै दाइना भया ।
 राऽऽजौऽऽ महतारीका बाइस नाल दुध जिजु पित्तका तमु दाइना भया ।
 राऽऽजौऽऽ जिजु न पितर मेरा साक भाइ न भतिजा तमु दाइना भया ।
 राऽऽजौऽऽ राजौ रिथि देऽला मेरा सबै तमु दाइना भया ।

स्रोत व्यक्ति : नरबहादुर नेपाली

उमेर : ५२ वर्ष

स्थान : शिखर नगरपालिका वडा नं. ६, तलकोट, डोटी

मिति र समय : २०७९ माघ १४, बिहान ९ बजे

रनी राउत (मूलपाठ)

ओ ! महाराज, ततनी बखत भन्यो महाराज, हुक्कन गया घुक्कन गया अजम्मर
 कोइन भया कोइ पैरइ धुजापस्मिना कोइ पैरइ खासा । द भन्यो महाराज एक दिन चेलाको
 जर्मनु । एक दिन मर्नु । द भन्यो महाराज चेलाका नाउ न गाउँ तिनै हुन् । आजको को
 जर्म्यो फलासना घर ? फलासनो जर्म्यो । आज को मय्यो फलासना घर ? फलासनो मय्यो ।
 द महाराज आज कैको ब्या हो ? फलासनाको ब्या हो भनिबर चेलाको तिन नाउ भन्यो ।
 तसै बखत महाराज महाराज रनिराउतकि मलाउलो त कसो ब होइजान्छ रे ।

इऽयाऽहोऽ कहाँ तपिन लागिगैथ्या चन्न राजा सुर्जे ?

इऽयाऽहोऽ कहाँ तपिन लाग्या ताउत हो

इऽयाऽहोऽ सर्ग राज तेरा तपिन लाग्या चन्नै राजा सुर्जे ।

वाऽ मै हो पाताल तपिन लाग्या रनी राउत हो

मै हो दैयाकोट जरमिगया हो छेपे साउन कोलाउलीकोट जरमिगया धनैपाल
 राउत ।

मै हो कोलाउलीकोट जरमिगया हो कोलाउलीकोट जरमिगया रनि राउत वा धनैपाल राउत ।

ओ ! महाराज, सरक राजा तपिन लाग्या । चन्नर राजा पताल तपिन लाग्या ताउत । दैयाकोट जरमिगया छियामिया साउन । कोलाउलीकोट जरमिगया भन्यो महाराज धनैपाल राउत । तिनै दुईका अङ्कुरमि लेखदिनि सार । छत्तीस करोडकि उपाइदिनि मार । तिनै दुईका पुतकर वर थेइन भन्यो महाराज । हर्द्वार, कुर्द्वार भन्यो काँशी, पन्याग, बर्द्वीकेदार कसो प नाउन पसिजान्छन् रे :

या हो मै हो हरद्वार नायो ।

.....कुरद्वारै नायो ।

कऽठऽ ! बर्द्वी जौमती नायो । केदार नायो ।

मै हो बर्द्वी जौमती नायो ।

वाऽऽ केदारै नायो साइबौ । यमोत्तरी नायो ।

मै हो जमुत्तरी नायो

मै हो या हो जमुत्तरी नाऽयो । मै हो यमोत्तरी नाऽयो ।

मै हो दूध धारा नाऽयो । पानी धारा नाऽयो ।

मै हो देवीदेउताइका नाउँले ढुङ्गै मुडो पुज्यो ।

मै हो देवीदेउताइका नाउँले या हो ढुङ्गै मुडो पुज्यो ।

मै हो तिरथैका नाउँले या हो खोलिरोडी नाऽयो ।

मै हो गयाँ जमुती नायो । केऽदारै नाऽयो ।

मै हो गयाँ जमुती नायो । केऽदारै नायो

कऽठऽ ! हरद्वार पडेडी आइ वाऽ परिष्ठा अन्यो ।

ओ ! महाराज । द भन्यो महाराज । हर्द्वार, कुर्द्वार, काशी, पन्याग, बर्द्वीकेदार, गयाँगयँसर महाराज नाइहाल्थ्यो भन्यो । दुएइ भन्यो महाराज पुतकर वर पाउनाखिलाइ दुएइको परिष्ठा हुने बखत अब भन्यो महाराज मल्लिर नाउने छियामिया साउन, तल्लिर नाउने भन्यो महाराज धनैपाल राउत । तसै बखत भन्यो महाराज छियामिया साउनले बगाया फूल अक्छेत भन्यो महाराज दुनापातला धनैपाल नाउनेइ ठौर लागिगैथ्या । मल्लिर नाउने को होलो भनिबट मल्लिर जान्थ्यो त महाराज छियामिया साउन नाउन्नाथ्या । ओ ! महाराज को हौ केहौ नाउने ? केत केइनइ म छियामिया साउन हुँ । काँ आया कैतर आया ? कित केइन भन्यो महाराज पुतकर वर पाउनाखिलाई भन्यो महाराज हर्द्वारकुर्द्वार काशीपन्याग, बर्द्वीकेदार नाउन आया हुँ रे भन्यो महाराज । तमरा दुनापातला बगिबर मेरा वाँ लागेरे को हौ मल्लिर नाउने भनिबर आया हुँ । तसोइ मल्लिर पुतकर वर पाउनाखिलाई आया हुँ रे भन्यो महाराज । तमरा घर चेली भया मेरा घर चेलो भया भन्यो महाराज तमरी चेली मेरा चेलाका । मेरा घर चेली भया तमरा चेलाका भन्यो रे महाराज गड्ढाइनो आमूलो

हालिहाल्यो रे । द भन्यो महाराज धितधरम अरिहाल्यो । द तसै बखत महाराज आब भन्यो छियामिया साउनकि बाचादान बोलिबर छयौबा छयौबा छयौबा (छिटोछिटो) भन्यो महाराज घर आइगैथ्या भन्यो । आब भन्यो महाराज तिनरी दुयइकि गौरेइ (स्वास्ती) भन्यो महाराज धनैपाल राउतकि भन्यो महाराज बुडी वैरागीशिला (धनैपालकि आमा) भन्यो महाराज । छियामिया साउनकि गौरेइ तसै मैना गर्भिणी भैगैथिन् । गर्भिणी हुने बखतमि भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज धनैपाल राउतकि गौरेइ गर्भिणी भया एक मैना भयो । छियामिया साउनकि गौरेइ पनि एक मैना भयो । द महाराज तसै बखत भन्यो महाराज । दुएइकि गौरेइ गर्भिणी भैगइछन् । एक मैना, दुई मैना, तीन मैना, चार मैना, पाँच मैना, छ मैना, सात मैना, आठ मैना, नौ मैना भयो महाराज । दसौँ मैनामि त महाराज दुयइका घर सुतक भैगैथ्यो महाराज । अब जसो महाराज कोलाउलीकोट धनैपाल राउतका भन्यो महाराज गौरइबाटा चेलो भइगैछ । बडी रनिराउत द भन्यो महाराज दैयाकोट जर्मिगैन् भन्यो महाराज बडी छियामिया साउनकि गौरेइबाटा भन्यो महाराज भिमलडाउधा जर्मिगैन् महाराज । तिनु दूइको भुलौना कालौना द भन्यो महाराज डाड हाल्लेबेला (रुने बेला) द भन्यो महाराज भुलनकालन त कसोब होइजान्छ रे :

या हो मै हो वाहल्लरी बाला, वा कल्लरी बाला (कल्लीबाला)
 मै हो दूध खुवाल्लै बाला ।
 मै हो सुबौटोइ खाल्लै बाला ।
 कऽठ ! मै हो निन लागे बाला मेरा
 मै हो गुदडी डस्याउँला ।
 मै हो भोक लाग्या बाला मेरा
 मै हो भुदुडी भात ख्वाउँला ।
 मै हो त रे बालो रनि मेरो
 मै हो क्याउ रे दुःख रुन्छइ ।
 मै हो वा नरो बाला तेरी खाट
 मै हो वा नरो बाला तेरी खाट
 बाब पड्या तेरी खाट ।
 कऽठ ! मै हो वा नरो बाला तेरी खाट
 मै हो उपाइँ पड्या ।
 कऽठ ! त रे बालो रनि मेरो
 क्याउ रे दुःख रुन्छइ ।
 मै हो वा हलहरी बाला मेरा
 वा कलहरी बाला (सुन्दर कलकलाउँदो)
 मै हो त रे बाला बडी रनिराउतका
 वा भिमलडै बियइ दिउँला ।

वा त रे बाला रनिराउतका
भिमलडै बियइ दिउँला ।

ओ ! महाराज धँ तसै बखत भन्यो महाराज । बुढी बैरागीशिला आफ्ना चेला भन्यो महाराज बडी रनिराउत भुल्याउन कल्याउन पसिगैथिन् । द भन्यो महाराज । हलहरी बाला मेरा, कलहरी बाला, दूध खाल्लै बाला मेरो सुबौट खाल्लै । बालो मेरो रनि राउत क्याउरे दुःख रुन्छइ । निन लाग्या बाला मेरो रुवाकाथडी डस्याउँला । भोग लाग्या बाला मेरा भोरजन ख्वाउँला । दूधभात ख्वाउँला । नइ रे बाला तेरी खाट कलैँटी भइछ । नइ रे बाला तेरी खाट उपाइँ जति पड्या । द भन्यो महाराज । तु वा रनिराउत क्याउरे दुःख रुन्छइ । महाराज तोइ रे बाला रनियैका महाराज भिमलडै ब्याउँला भन्यो रे चुपुक्कै लागिगैथ्यो रनि राउत । उसै बखत तसे घडी तसै लगन तसै मौरत भन्यो महाराज दैयाकोट भन्यो महाराज भिमलडउधा रुनलाथिन् रे महाराज तसै बखत छियामिया साउनकि गौरेइ भुल्याउन कल्याउन त कसो व पसिजान्छन् रे :

या हो मै हो हलहरी बाली कलहरी बाली
मै हो दूध खाल्ली बाली सुबौटो खाल्ली बाली
मै हो निन लाग्या बाली मेरी रुवा थाकडी डस्यौँला
मै हो सिरल्ली बाली तेरी खाट उपाइँ जति पड्या
मै हो नइरे तेरी खाट बाली कलौटी भइछ
मै हो नइरे तेरी खाट बाली पलौटी भइछ
मै हो तइरे भिमलड क्याउरे दुःख रुन्छइ बाली
मै हो त रे भिमलड जति रनियइका दिउँला ॥
राऽजौऽ ! सेइरेरल्ली बाली मेरी सेइरेरल्ली बाली

ओ ! महाराज द भन्यो महाराज । छियामिया साउनकि गौरेइ भन्यो महाराज आफ्नी बाली भिमलडउधा भुल्याउन कल्याउन पसिजान्छिन् । द भन्यो महाराज तिनु दुयइ भन्यो महाराज । रनिराउत रुएका बेला । भिमलड उइतर रुन्थिन् भन्यो महाराज । खाया बेला भिमलडउधा खान्यै । द भन्यो महाराज भिमलडउधाले रोया बखत रनिराउत रुन्या । रनि राउतले खाया बखत भिमलडउधा खानेइ द भन्यो महाराज । तसै बखत भन्यो महाराज तिनु दुयइको एकै लगन पडिगैथ्यो । द भन्यो महाराज । एक दिनकि दुयइदिनका जसी, दुई दिनकि चार दिनका जसी, चार दिनकि पाँच दिनका जसी भन्यो महाराज चार दिनका पाँच दिनका जसा, एक मैनाका दुई मैनाका जसा भन्यो महाराज । दुई मैनाका चार मैनाका जसा भन्यो महाराज । चार मैनाका छ मैनाका जसा भन्यो महाराज । छ मैनाका आठ मैनाका जसा भन्यो महाराज । दिउँस विउँस दिउँस विउँस भन्यो महाराज । एक वर्ष, दुई वर्ष, तीन वर्ष, चार वर्ष, पाँच वर्ष पुगिगैथ्या । द भन्यो दिन दुगुना रात चौगुना । महाराज रनिराउत धनैपाल राउतकि गौरेइ बैरागीशिलासड भन्यो महाराज हामरो कबजाइँ बुडेसकाल कुयमुडा

दाबो हाल्यो । बुडाबुडी ऐल हूँ कि कैल द भन्यो महाराज साटी पुगी सत्तरीको पयडो लागिग्यो । द भन्यो महाराज हामु कति बाचुँला । द तसै बखत भन्यो महाराज यै मुलेको गोडो रोक्नु पड्यो । काइँ मागनी जुगनी अट्टुपड्यो । जै बेला भन्यो महाराज हर्दार कुर्दार काँशीपन्याग, बद्रीकेदार, यमुत्तरी, जमुत्तरी नाउन गैथ्या तै बेला भन्यो मागनी भया हो । द छियामिया साउनका घर भन्यो महाराज बडी भिमलडउधा जरमिरैछ भन्यो । मेरा घर छोरा जर्म्या उसैबेला धित कसम अरिबर गड्डाइनो आमुलो हालिबर बाचा बोलिबर आया हूँ । तेरो भन्यालइ ठिक्कै हो । एकबर उनरा घर त हामुले देऽलो खुणुइ हो भन्यो रे महाराज । दोसरा दिन भन्यो महाराज । बरौनी गैगैथ्या भन्यो महाराज । धनैपाल राउत छ्यौबा छ्यौबा भन्यो महाराज छियामिया साउनका कोट पुगिबर द भन्यो महाराज स्यवालाको भन्यो । धुन्ज्यूका भणार उनरा भितरबाटा छियामिया साउन आइगैथ्या । सेवा पर्मेसरको सेवा, भगवानको सेवा, ईश्वरको सेवा, देउदउताको सेवा हजुर्को भन्यो रे सेवा फर्काइ हाल्यो । सेवा फर्काउने बखतमि भन्यो महाराज द भन्यो महाराज एक कसिणु पानी दिइहाल्यो । पाउछाली छत्तीस कुल्याँ अरिबट भितर दनदुलैँचा विछ्याइ हाल्यो भन्यो महाराज । भितर मैनपुरे तमाखु कलउँगेडे आगो, भिभरकाणे पातो, बाइस कुड्के देवलाको नली द भन्यो महाराज तमाखु भरिहाल्यो । भन्यो महाराज धनैपाल राउतका मुखि टक्याइ हाल्यो भन्यो महाराज । धनैपाल राउत भन्यो महाराज गुड गुड गुड गुड चिलममि तमाखु खान पसिजान्छन् । चिलममि तमाखु खाना छन् सररर धुकाल फाल्लाछन् । भन्यो महाराज एक कुरा अट्टाछन् । काँ आइथ्या कैतर आइथ्या ? के त केइनइ हजुर द भन्यो जब तमरोइ रे मेरोइ बाचा भयाथ्यो तमरा घर भन्यो महाराज कन्या जर्मी मेरा घर भन्यो महाराज छोरा जर्म्यो । हामु पनि बुढियकाल भयो तमु पनि बुढियकाल भयो । भन्यो रे महाराज भनिहाल्यो । हाम पनि नइ काँ कैतर भनुला रे । द भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज । ऐल खानुपिनु खाय भन्यो महाराज भोल कुरडी अरला । मुलाइखि चिठा लैजाइबर जाल्ला । उपरवाला भगवानै हुन् । तै जुडाउने उनै हुन् भन्यो रे महाराज तसै बखत सि गैथे । दनदलैँचामि खाइबर पडिगैथे । रात बेइ रात गई रातका प्रहर विताया । शुद्धिकि सफाइ जुडी । पडिखका छाउनाले प्वाँख कुलमुलायो । घाम फुल्मुलायो । टुलुक्कै ओसी फाटी । बखतै उठिगैथ्या धनैपाल राउत द भन्यो महाराज बुडि बैरागीशिला एकली छ । भन्यो महाराज मैले घर जानु पड्डे हो । द भन्यो महाराज चिटा पायहालु भनिबर आँज भनिहाल्यो । द भन्यो महाराज छकालै उठिबर भन्यो महाराज चाहापानी बनाइहाल्यो । चाहापानी खाइबट द भन्यो महाराज धनैपाल राउतका गोजेलाइनो चिठा हालिहाल्यो भन्यो महाराज छियामिया साउनले । हाल्ले बखतमि भन्यो महाराज जसै चिठा पाइहाल्यो भन्यो महाराज । हाँतोहाँतो भन्यो महाराज नातोनातो भन्यो महाराज खुसी खुसीले घर आइगैथ्यो कोलाउलीकोट । धनैपाल राउत आउने बखतमि भन्यो महाराज तिनै दुईको अब भन्यो महाराज घर पुगिगैथ्यो भन्यो महाराज बड्डी खानु अरिबर बसिरैथि भन्यो महाराज ए बड्डी पानी दे । पाउ पखाली भितर गैगैथ्या धनैपाल राउत भितर गैगेथे भन्यो महाराज ।

भितर जाने बखतमि के भयो कसो भयो सोधिहाल्यो । तिह बुडी चिठा लेइबर आया हूँ । भोल परभात्तिकै द भन्यो महाराज मैले बोडेभाट जैसीका वाँ जानु हो । हेराउनीकोराउनी अद् चामलो मानु एलइ बादिदे । द भन्यो महाराज रातका प्रहर मेटाया । गाइभैसीका बन्धन खुल्या । पड्यो शुद्धिसफाइ जुडी । भुलुककै घाम पड्यो । टुलुककै ओसी फाटी घर तसै बखत भन्यो महाराज धनैपाल राउत द भन्यो महाराज भुडुककै उठिगैथ्या । द भन्यो महाराज आफ्नी बुडीसड द भनयो महाराज आफ्ना कानिनो भोला हालिबट । हातमुडि लठ्ठी समाबट । द कसो ब लागिजान पसिजान्छन् रे । द भन्यो महाराज तसै बखत महाराज धनैपाल राउत बोडेभाट जैसीका घर गैगैथ्या भन्यो महाराज । स्वस्तैसेवा अरिहाल्यो । स्वस्तैसेवा फर्काहाल्यो । बडभाट जैसी भन्यो महाराज आब धनैपाल राउतखि काँ आइथ्या कैतर आइथ्या जजमानौ सोधिहाल्यो महाराज । के त केइनइ रे हजुर एक मुलाइ कन्याको नाउबार लेयाछु कबजाइँ क्युमुडा दाबो फुट्याथ्यो । नानु बालख जर्म्या थ्यो रे उइको नानु भाँकरो भितर हाल्लुथ्यो लगन हेराइदिय । तसै बखत भन्यो महाराज नाउँबार हेराहाल्यो । पैलो दुबो पोतिपातडो हाल्लतिक भन्यो गड्डाजमुना आइग्या । दोसरो पोतिपातडो हाल्ला महाराज फूलको बगैचा आइगैथ्यो । तेसरो पोतिपातडो हाल्ला भन्यो महाराज जोलो कन्या जोलो बामन आइगैथ्यो भन्यो महाराज। यो त रामडैरामडो भयो भन्यो महाराज । कुरामडो केइ पनि भएइन भन्यो महाराज । बिचमि खड्गास्ट पड्डे हो रे त्यो पनि क्वै बात छैन । लौ भन्यो रे महाराज लगन हेराहाल्यो । अब म हाँ आउँलो कैतक आउँलो तसै बखत भन्यो महाराज लगनलगै हेराइदिय ।

धनैपाल राउतले भनिहाल्यो महाराज अब म काँ आउँलो भन्यो महाराज इसै बखत ब्या अद्दे लगन लगै हेरिदिय । तसै बखत भन्यो महाराज पाँच गते माघ तेरा चेलाकि भन्यो महाराज धरमपात अरेइ । कोलपात अच्यै (कोल पेल्ले काम), छ गते महाराज अरमधो लायै, सात गते महाराज कथा सक्यै भन्यो महाराज । आठ गते माघ ताइबस्तर अच्यै, दश गते माघ तेरा चेलाकि डोली उठायै भन्यो महाराज । तसै बखत लगन पनि हेराइदियो । लगन हेराइबर तसै बखतमि धनैपाल राउत घर हाँत्तोहाँत्तो नात्तोनात्तो आइगैथ्यो । धनैपाल राउत आउने बखतमि भन्यो महाराज आब लगन पनि छोटो आइगयो । तीन गते हेराउन गएको पाँच गते बाटाहै काम सुरु भैगयो । दुई दिन गए, तीन दिन, चार दिन, पाँच दिन, छ दिन, सात दिन, आठ दिन, द भन्यो महाराज तसै बखत लगनकि तयारी भैगैछ । बच्यात दश दिना दिन बाटा कसो लागन पसिजान्छ रे :

इऽ याऽ होऽ मै हो टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँदमाउँ बज्यो
 टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँ दमाउँ बज्यो ।
 मै हो गुर्घाउँ धडी धऽडी नऽडारो बज्यो
 मै हो तक भ्याउँ भ्याउँ काँसे थाल बज्यो
 मै हो रुडितुडी राऽज वासुरी बज्यो

मै हो तिरीधिरी राऽज नरसिंहा बज्यो
 मै हो मनो राखतकि सुऽनाइ बजी
 मै हो तुकिदाउँ दाउँ हुङ्केली बजी व
 तुकिदाउँ दाउँ हुङ्केली बजी
 मै हो भ्याली बजी राऽज मिजुरा बज्या व
 भ्याली बजी ...।
 मै हो छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो व
 छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो व ।
 छत्तीस बाजाइको...।
 मै हो गात पैरिलिन्छ भिलमिल्या ...।
 मै हो जाड पैरिऽलिन्छ राइगेड्या सुर्वाल व
 जाड पैरिलिन्छ ...।
 मै हो पैइयाँ पैरिलिन्छ अमलेसी बुट व ।
 पैइयाँ पैरिलिन्छ...।
 मै हो शिर पैरिलिन्छ सिरुपाटे फेटा व ।
 शिर पैरिलिन्छ...।
 मै हो कम्म भेडिलिन्छ लटपटे फेटा व
 कम्म भेडिलिन्छ...।
 मै हो पिठी छापिलिन्छ चन्द्रवाली ढाल व
 पिठी छापिलिन्छ...।
 मै हो एका कान लिन्छ सुनमिठा तलवार व
 एका कान लिन्छ ...।
 मै हो एका कान लिन्छ दोनाल्या बन्दुक व
 एका कान लिन्छ ...।
 मै हो हत्यारैको पुरो जहानैको सुरो व
 हत्यारैको पुरो...।
 मै हो छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो व
 छत्तीस बाजाइको...।
 मै हो घोडी कुरधाउनो .....
 मै हो जमी परसाउनो बाटुली लाग्यो व (बाटो खाली गर्नु)
 जमी परसाउनो .....।
 मै हो आँखी किटकाउनो बाटुली लाग्यो व (हेर्न थाल्यो)
 आँखी किटकाउनो.....।
 मै हो बाउली लुल्लाउनो बाटुली लाग्यो व(हात हल्लाएर हिङ्गन थाल्यो)

राऽऽजौ ! छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो ।

राऽऽजौ ! रनिराउतकि बऱ्याँत कोलाउलीकोट बाटा लागिगैछ ।

ओ महाराज ! रनी राउतका बऱ्याँतका बाजा बोल्लपसिगैथ्या । टिटिट्याउँ ट्याउँ, बाउँ दमाउँ बजिगैथ्यो । धडी धाउँधाउँ तुका धाउँधाउँ नडारो बजिगैथ्यो । तुक्का भ्याउँ भ्याउँ काँसे थाल बजिगैथी, द भन्यो महाराज तिरीधिरी राजौ नरसिंह बजिगैथी, द भन्यो महाराज रुडितुडी बासुलडी बजिगैथी । द भन्यो महाराज सुनाइ बजिगैथी द भन्यो महाराज छत्तीसै बाजाको भनकारो लाइहाल्थ्यो । भितर बेउलो लगै सिँगासिन पसिगैथ्यो । द भन्यो महाराज गात पैरिदिन्छ भिलमिले पागो, जाड पैरिलिन्छ भन्यो महाराज राइगेडे सुर्वाल, कमर भेडिलिन्छ लटपटे फेटा, पैइयाँ पैरिलिन्छ अमलेसी बुट, पिठी छापिलिन्छ चन्द्रवाली ढाल, एका कान लिन्छ दोनाले बन्दुक, एका कान लिन्छ सुनमिठा तल्वार, द भन्यो महाराज जसै बाटा लागिगैथ्यो, दन्त भलकाउनो, घोडी कुरधाउनो, बाटा लागिगैथ्यो । रनि राउतकि बऱ्याँत बाटा लागिगैथी । गुर्धाउँ छ्यौबा छ्यौबा (छिटोछिटो) भन्यो महाराज दैयाकोट पुग्न्या बखतमि महाराज ग्वाला गोठाला रनि राउतकि बऱ्यातकि राम हेरला भनिबर कसो भन्न पसिजान्छन् रे

ओ ! हिट हिट ग्वालाउ गोर घर लैजाउँ

गोर घर लैजाउँ गोर्घर लैजाउँ

गोर घर लैजाउँ गोर गोठी खाउँला

बऱ्याँतकि राम हेरूला

हिट हिट ग्वालाउ गोर घर लैजाउँ

गोर घर लैजाउँ गोर घर लैजाउँ

दरवाँको छेडो नई

पानीको फिको नई

हिट हिट ग्वालाउ गोरघर लैजाउँ

द भन्यो महाराज ग्वाला गोठाला भन्यो महाराज गोरु भन्यो महाराज जठेइबर भन्यो महाराज रनिराउतकि बऱ्याँत आउन्ना छ रे भन्यो महाराज रनिराउतकि बऱ्याँत दैयाकोट पुगिगैथि । पुगदे बखतमि भन्यो महाराज आव भन्यो महाराज दैयाकोट पुगदे बखतमि छत्तिस बाजाको भनकारो लागिबट बऱ्यत पुगिगैथि रे भन्यो महाराज दुइजनि मड्डलारु चेली बऱ्यात पुगन्तक कसोप फाग गाउन लागिजान्छन् रे :

काँ रे हैत हिँडीआया काँ रे पडी रात

तेरी आइछ लगनइकि बार

काँ रे तुमि बऱ्याँतीकि हिटिडरली आया

काँ रे तुमि पडिगैछ रात

कुमाउ हैत बऱ्याँतिकि हिटिडुली आए

बासुधारा पडिगैछ रात
 मथुरा नडरी जति डुलि आया
 बासुधारा पडिगैछ रात, बासुधारा पडिगैछ रात
 आस तुम बय्याँतीकि बस कुसुमैकि स्वाडी
 कुसुमैको हाडो जति जन भाँच्या
 बस बस बय्याती.....।
 सयसाटी बय्याँतिमि कौन बालो जेठो
 कोइरेबठि तिलख पैहाउँ
 सयसाटी बय्याँतिमि दुलैगेडो जेठो
 उसैबठि तिलख पैहाय ।

ओ ! महाराज मड्डलारी चेली पसिगैथिन बय्याँतीखि काँ रे पडी रात । द भन्यो महाराज कुमाउँ है त हामु जन्ती आया महाराज । बासुधारा पडिगैछ रात द भनयो महाराज सयसाटी बय्याँतीको हो रे होलो जेठो द भन्यो महाराज सयसाटी बय्याँतीको दुलैगेडो जेठो हुन्छ जेठो उसैबठि तिलख पैहा भन्यो रे मड्डलारी भन्यो महाराज बामनलाई गडबडी पडिरैथि रे । द भन्यो महाराज बामनको चेलो वेद पड्ड लागिगैथ्यो । धुलेरक हुन्नाथ्यो ।

वालाको गेडो चाइयाथ्यो तत्र कन्यार्थी ततौ स्वाहा । तामाको पैसा चाइयो तत्र कन्यार्थी ततौ वाचौ स्वाहा । फल चाइयो तत्र कन्यार्थी तितौ वाचौ स्वाहा । बामनका चेलो वेद पड्डलाथे तसै बखत भन्यो महाराज अब धुलेरग भइगयो भन्यो । अब आनापिना खाइबर भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज एक भाटको चेलो भटाइ पड्ड महाराज कसो व पसिजान्छ रे :

सुन हो गखाइका मान्छउ मै क्या कुरा भन्छु
 एकैबर बाँकावीरको सवाइ कहन्छु ।
 वारि डडसल पारि डडसल बिचैमा सिमारो
 पैइली पर्थम बाँकावीरलाई के भयो बिराम
 पसपतिका देवताइको गुधर्कन्या दाइना
 पैइली पर्थम बाँकावीरको मुन्टोइबठि खाइन्या
 कइल गइथि मत्यासर कइल आइथि घर
 तसै बेला बाँकावीर घन्किआयो जःर
 उकालीको ठण्ण पानी खुचुडीले पिय
 बाँकावीरको एकै चेलो घर बोलाइ दिय
 वारि डडसल पारि डडसल बिचैमा सिमार
 पइली पर्थम बाँकावीरलाई ताइँ उठ्यो बिमार
 भिकोइलो बासन लाग्यो धुतेइला खिरामि

घरै आ बाँकाइका छोरा तेरो बा बिरामी
 घाम पनि ओछाउन लाग्यो काँ है डाणीकाणी
 घरै आइ बाँकैको छोरा समाउन लाग्यो नाडी
 कफल्ले केदार माता के भइ हुनु रुठी
 कठैबरि मेरा ब्वाखि नाडीबठि टुटी
 नाडी हेर्न्या जैसी हेर्न्या देवता गाडाउन्या
 बाँकावीर बाँचलो भनी कोइन ठहराउन्या
 कण्ठे बान्यो खुकुरी तर्बारइ खिसा
 मुखैलाइ बसिजापन पर्तापइकि इजा
 यिनुलाई दुःख भयो छोरालाई रिन भयो ।
 कठैबरी मै बाँकाइको इत्तनुइ दिन भयो
 सोसनीलाई चुल्ठो छैन मर्दलाई जुँडी नइ
 पइल जान्छै नान्का बालक बत्थीछइ बुडी नइ
 गोठमुडो मइ बाँकाइको भरदुःनो गाई छ
 कठैबरी मै बाकाइको लटिङ्गडो भाइ छ
 वारिडाणा पारि डाणा बिचैमि गाड पड्यो
 बाँकावीरकि दुई बैनीको विचैमा बाड पड्यो
 बाह्र हात गजनकि बनाइहाल्यो बाट
 बाँकावीरलाई पाँचाइहाल्यो सतनया घाट
 ऐल पञ्च बसिरइछन् अद् छु सलामी
 बाँकावीर मरेका दिन पान्सय मलामी

ओ महाराज ! भाटका चेलाले भटाइ पडिहाल्यो । आफनु पैसा कमाउनेइ बुद्धी
 अरिहालथ्यो । जस्तै रात बेइ रात बेइ गाइभैसीका बन्धन खुल्या । शुद्धिविशुद्धि सफाइ खुली
 द भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज भलुककै घामले टुसुककै
 उठिगइथ्या रे द भन्यो महाराज खानिपिनी भन्यो महाराज भिनुवा खानेइलाई भिनुवा,
 जबदी खानेइलाइ जबदी, बासमती खानेइलाई बासमती द भन्यो महाराज ब्याइ सकिबर घर
 आइगैथ्या । आब भन्यो महाराज रनि राउत त आफनी इजा वैरागी शिला सड भन्न पस्यो
 कि राजा गुर्ग्यानी चन्नका दरबार जाइबट केइ का सेवाचाकरी माग्दु पड्यो भनी महाराज
 घर हैत कसो हिटिगैथ्यो महाराज । राजाका कोट पुगिबर कस्तो भन्न लागिजान्छ :

ए जदौ राजा मेरा गुर्ग्यानी चन्न
 ए मेरी ढोग पछिहाल राजा गुर्ग्यानी चन्न
 ए ताजोइ छइकि बुवा बाग रनि राउत
 ए मैरै जति क्याको निको चाइयो हजुरैको गात हो

ए रानी रनिया हजुरैको निको चाइयो
ए हात्ती न हल्कारो हजुरैको निको चाइयो ।
ए घोडो न कलडो हजुरैको निको चाइयो
ए मु रे जति क्याको निको राजा ताको मानस हो ।

ओ महाराज ! रनी राउत त सेवाचाकरी पाउँ भनी राजा गुर्गानी चन्नसड त कसो ब बिन्ती लाहालथ्यो भन्यो महाराज । तसै बखत भन्यो महाराज राजाले मालको सेरो, मालको राखनढाकन, मालकि जिम्दारी तसै रनी राउत दि हाल्यो भन्यो महाराज । रनी राउत त मालकि जिम्दारी समाल्ल माल गैगैथयो भन्यो महाराज । बाह्र वर्ष सम्म भन्यो महाराज रनी राउतकि हरिखवरी क्यान भन्यो । आँखा फुटेकि इजा बैरागीशिला भन्यो महाराज घर बढुवाकनौनी त डेरा हाल्ल पसिग्यो भन्यो महाराज । घर पालेको रनी राउतको सुवा थ्यो रे ते सुवोसड बुडी बैरागीशिला त भन्न पसिजान्छन् । मेरा रनी राउत धेकिर्किथि कि काँइ भनिबर सोद पसिजान्छन् । सुवा त भन्न पसिजान्छ मैले धेकाको छ । मुई खबर अरिआउँलो चिठिपत्र लेख । तसैबखत महाराज बुडी बैरागीशिलाले कागजपत्र लेखिहाल्यो :

ए वेगी आइजा रनि बुवा वेगी आइजा घरै
ए माल रे बासिजाली रनी मौरन मोरेली
ए पर्वत बासिजाली रना हौराइ
ए छ मास वर्षदिन जन बसेइ मालइ
ए मेरा रनी राउतखि लागी जाली सौराइ
ए पर्वत पाकिजान्ना दाख न दाडिम
ए माल पाकिजान्ना बुवा आमइ
ए तेरी जिया बुवा मेरा दुःख मैका दुःख
ए बोदलेकि लाउनी लाउन्छु दुःख मैका दुःख
ए तेरा सिने बिछ्यानमि लमडुवा सिन्छ ।
ए तेरी खान्यै थालमि जति बुवा लमडुवा खान्छ ।
ए तेरा चड्ने घोडामि लमडुवा चडन्छ ।
ए वेगी आइजा बुवा रनी वेगी आइजा घरै ।

ओ महाराज ! ततनी बखत महाराज सुवा त निसिग्यो खबर दिनाखि । जाइवट भन्यो महाराज रुखका आँखलामि बसिबर बोल्ल पस्यो । रनिराउतले सुवा धेक्यो रे कसो भन्न पसिजान्छ :

मेरो पाल्यो सवा छइत बुवा तल्ली हाडी आइजा
वनखण्णी सुवा छइत बुवा देश उर्डा बाइजा
मेरो पाल्यो सुवा छैत पाखुडामि बस्यै
वनखण्णी सवा छइत देश उडिगएइ

तसै बखत महाराज रुखमिहै भुरर उड्यो रे पाखुडामि बसैगैथ्यो महाराज । उइका पंखइनो बादेको पत्रर धेक्यो महाराज । तसै बखत महाराज सामलतमल हालिबट भण्यो महाराज घर हिट्ट पसिजान्छ । घर पुग्या बखतमि महाराज भिमलड त खुट्टा धुनाखि पानी लेइबट आइथि त छाँच रैछ भन्यो महाराज । आफनी जिया ढोग सलाम अरिहाल्यो महाराज । रनी राउत आयाका खुसीमि भोजभतेर भन्नथ्या खसी बोक्या काटिबर अरिहाल्यो । तसै बखत भिमलड त भन्न लागी भोल भेट्टाखि मान्सतुन्स आउन्न घर । उनरा लागी लै राखि हाल कसो भन्न पसिजान्छ । रनि राउत ले साच्चि हो पइ भनिबर मासुभात राखिहाल्यो । रनी राउत आफनी जियासड दानदछिना अदुपड्यो भनिबर दिनबार हेराउ बामनमा घर जानु पड्यो भन्ने कुरा महाराज डुराइनो लुकिबट बसेको बलुवकलौललि सुन्यो महाराज । तसैबखत बामनकि भेष चौतारामि बस्या बखत रनिरनउले लायाका मान्स तसै बाटा आया । को हौ काँ जान्या हौ ? भनिबट सोध्यो भन्यो महाराज बलुव कलौनीले । हामु त बामन खोजिबट लेइया भनी लाया हो रनी राउतले । बामन खोइ ला: छु । तबैले आया हुँ । तमु मिलिग्या ठिक्क भयो । हिट जाउँ भनिबट महाराज सड ल्या हाल्यो । सड बामन लैजाइबट भन्यो महाराज रनी राउत चिनापुरी घाट गैथ्या । पूजा परिस्टा अट्टाखि समान केके चाइने हो भनिबर सोदिहाल्यो महाराज रनी राउतले तसै बखत बलुव कलौनी भन्न छ महाराज वालाको पातको दुनुइ रे बिच घाटको बलुव लेइबट आस पइ हुन्छ औरवात भनिबट रनी राउत त कसो घाट पसिजान्छ :

ए घुणी जोलो पानी प आयो कथ जाउँ बामनउँ
 ए कम्मर जोलो पानी प आयो कथ जाउँ बामनउँ
 ए कोठी जोलो पानी प आयो कथ जाउँ बामनउँ ।

तसै बखत महाराज बिच घाटइनो हे बलुव लेयो । रनी राउत मुनटो कतन्ने बखत भन्यो महाराज गोजाइनो है सिरपाते छुरो निकाल्यो रे भन्यो महाराज छ्याइँए छिनालिदियो मुन्टो । रनी राउत आफ्ना भाइखि त कसो अर्ती भन्न पसिजान्छ :

ए दुदै रे भातको क्याको निखलो
 ए सड् भाइ भया क्याको एकलो

भन्यो महाराज रनी राउत आफ्ना भाइकि अर्तिपूर्ति दिन लागिग्यो । तसै बखत महाराज रनी राउतका भाइखि रे बलुव कलौनीकि हाँक हुन कसि प पसिजान्छ :

ए घोडो खिलकन्या जसो पाइक खिलकनो
 ए माछो भडकनो जसो पाइक भडकनो
 ए जाँत्या मिलकनी मिलकन्छ पाइक जाँत्या मिलकनी
 ए पानी सडकन सडकन्छ पाइक पानी सडकनी
 ए घुइतारो मार दियो घुइतारो मार

ए कटारकि साँट दियो कटारिकि साँट
ए बासाकि जुज छकाल, छकालइ जुज बासा

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज बलुव कलौनीले त रनी राउतका भाइ मारिबट भन्यो उन्ने लेयाको धनदौलत घोडो सबै लुटिबर लैगयो भन्यो महाराज बलुव कलौनीले त । आव भनयो महाराज राउतको बालख जर्मिगैथ्यो भन्यो महाराज । तसै बखत बलुव कलौनीले त तै बालख सुप्पामि राखिबट तौडेखाता फालिआइछ । भिमलडा त आफ्ना घर लैजाहाल्यो भन्यो महाराज । वन बालख त उकलोइ तौडेखाता रुन लागिछ । को हो रुने भनिबट गोरु चराउन्थै बड्डी हेद् गैथिन् त बड्डीले धेकिहाल्यो । तसैबखत महाराज बड्डी त कसो भन्न पसिजान्छन् :

ए एइ रनवनको बालख रुन्या को है ?
ए मुटु कटकाउन्छै कलेजी चिरन्छै ।
ए तेरी बलाइ मरिजाउँलो रनिएइका जसो
ए कानका जोली धेकूँ रनिएइका जसो
ए नाकका जोली धेकूँ रनिएइका जसो
ए चिउणी धेकूँ बवा रनिएइका जसो
ए हात जोली धेकूँ रनिएइका जसो
ए मेरा रनिएको चेलो होल्लै त मेरा हात आल्लै ।

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज बालख त चुप्प लागिगयो । बुडीका हातमि आइगयो । तै बालख लेइबर आफ्ना घर भन्यो महाराज आलनपालन अद् पसिगै । जसै ठुलो भयो ग्वाला गोठाला जानलागयो भजयो महाराज । एक दिन त भनयो महाराज मेरम बुवा काँ छन् कैतर छन्, म कैको चेलो हुँ भनिबट सोद् पसिगयो भन्यो महाराज । मेरी इजा काँ छन् ? मेरा बुवा काँ छन् ? भनिबट म अगासै आया हुँ कि पताल है आया हुँ भनिबट कसो भन्न पसिजान्छ :

ए बिन्न बादलको मेध जन कैसी
ए बिन्न बियारैकि खेताली कैसी
ए बिन्न पुरुखैकि तमु रानी कैसी
ए बिन्न माबापैको मुइँ रे चेलो कैसो

आब भण्यो महाराज एक दिन फुपुका घर गयो । उइकि फुपुले चिनेइन भन्यो महाराज ततनी बखत फुपु त कसो भन्न लागिजान्छ :

ए आँखा तेरा धेकू ददा रनिएइका जसा
ए मुख तेरो धेकू ददा रनिएइका जसा
ए नाक जोलो धेकू ददा रनिएइका जसा

ए हात जोलो धेकू ददा रनिएइका जसो
ए चिउणो जति धेकू ददा रनिएइका जसो
ए काँ है आइछइ पाइक तेरो काँहो भन्छइ घर ?

ओ महाराज ! ततनी बखत महाराज मेरा इजा बुवा काँ छन् मैलाई पत्तो छैन् ।
बुवा चिनापुरी घाट मारिबट फाल्यो भन्ना छन् । म सुप्पामि जर्मको भन्ना छन् । इजा मुइले
धेकेइन । तत मेरै भदु रैछइ भनिबट महाराज आफ्ना भदु त ख्वायो पेयो रे सुतायो । आव
भण्यो महाराज रात त उइखि त कसो ब सुइनु होइव जान्छ, भनयो महाराज तेरा पुसाइँले
माल है मुखि मागिबट एक फोलो सुन लैग्या हो त्यो मागिबर लैगेइ । तसै बखत भन्यो
महाराज फुपु सड मेरा बाले दिएको सुनको फुँलो काँ छ भनिबर माग्यो भन्यो । फुपु भन्न
लागी त्यो त तेरा मुमा काली साउनले चोरीबट लैग्या हो । तसै बखत महाराज शोभा
राउत त आफ्नो फँलो माग्द भनिबर आफ्ना मुमा काली साउनका घर गैगैथ्यो । खानुपिनु
भइगैथ्यो । भोल छकाल कुरा अरुला भनिबर बिस्तरा लाहाल्यो भन्यो महाराज । ततनी
बखत खाल्टो खणिबछ राख्याथ्यो रे शोभा राउत त खाल्डाइनो पड्यो भन्यो महाराज ।
साउनका सातै भाइ लागिबर खाल्टामि ठुलो ढुङ्गो राखिदियो । तसै बखत महाराज शोभा
राउत त कसो भन्न पसिजान्छ :

ए खाउँलो पिउँलो भनी मुमा घर आइथ्याँ, मुमाले पैरायो नेल
जियाका दशधारा दूध तमु दाइना भया
ए बावु जति रनि राउत तमु दाइना भया
कालिका मालिका देवी तमु दाइना भया

आव भण्यो महाराज आफ्ना देउपितरीकि लोलतीबिनती अन्यो रे उत खालटानो है
उफडिबर आयो । तसै बखत महाराज भदौका काकडा चपायजन अद् लाग्यो । काली
साउनका घर आगोलाइबट आफ्ना सुनका फुँला लेइबट आइग्यो भन्यो महाराज । आव
भण्यो महाराज शोभा राउत त ल्वारसड पनपाते छुरी बनाइ मागिबट आफ्ना बवा को
बदेलो लिनाखि गौणा ढुक्त लाग्यो । आफ्ना बुवले बनायाका चौतारामि बसिबट भन्यो घात
लाउन पस्यो । तलिम्धा है छपुवा तपुवा हुडेके आया रे कसो भन्न लागिगैथ्या :

ए ओडी स्वाडी उमरी गैछ पालडी
ए भिणा स्वाँडी उमरीगै छ हो काँजी
ए कठ ! सबकि चौपाती धेकूँ उजली पाँजली
ए रनी कि चौपाती धेकूँ बाँजी
ए पोटली मिलिबरी ओ बाणाचुणी अरि खान्थ्याँ
ए मेरा गुसाइँका चौपातामि तु को है आगो तापी बस्न्याँ
तसै बखत महाराज शोभा राउत भन्न छ :
ए बाघ रे पुछ तेरी ठनकना घाँट हो

ए पितल्या हुड्को तेरो रुपा बान्याको हो
ए डालाकि पगडी तुरी सुन बान्याकै हो
ए फेराइलो भकुलो तेरो बेत दाइना कै हो
ए कसु रे कइरे दियाकै हो ?

ओ महाराज ! ततनी बखत महाराज छपुवा तपुवा हुड्केले भन्यो महाराज मेरा गुसाइँ राजा रनी राउतले दियाको हो । अब तु मेरा पाछा लाग म तेरा इजा बो मान्या मान्स धमाइ दिनछु भनिबर महाराज छपुवा तपुवा हुड्केका पाछा लागिग्या भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज भीमलड लगै जाँत रामहउस अन्न भन्यो महाराज जाउँ भन्न पसिगैथिन् । बलुव कलौनी भन्न पसिजान्छु क्या जानी अब एक पाइक आयो भन्ना छन् मुमाको घर पोली आयो भन्ना छन् । धनभरि लुटिलेयो भन्ना छन् । पैकेलो होलो भनी जान्थ्या त उइलै मारिदिन्थ्याँ । तसै बखत महाराज भिमलड त कसो भन्न पसिजान्छिन् :

ए सोपी कोलाउल त बाचनैन बाँच्यो हो
ए बाचि जति गयो भने आइजाला चेला
ए कोखेलामि बसिजा भनुलो राजा मेरा
ए तौडी खाता फालेको बाचनैन बाँच्यो हो
ए बाचि जति गया भन्या आइजा चेला
ए कोखेलामि बसिजा भनुलो राजा मेरा
ए थन कुटी विष लाइ प मारुलो हो ।

ओ महाराज ! ततनी बखत महाराज भिमलड नैमान्न लागी रे राम हेन्न भनिबर कसो जान पसिगैथ्या । छपुवा तपुवाले सोपी राउतसड भण्यो महाराज बलुवा कलौनीले हुड्केली ला भनेबछि म हुड्केली लाउँलो आधारात भयाबछि म हुड्कामि हानुलो रे तु आएइ भन्यो महाराज । भिमलडै रे बलुवा कलोनी बस्याका थ्या तसै बखत महाराज छपुवा तपुवा हुड्के त कसो हुड्केली लाउन पसिजान्छन् :

ए भुरुभुरु रात शोभा बियान लागी हो
ए कठ ! पहरी कुकुडो शोभा बासन लाग्यो हो
ए कठ ! चलन घरकी नारी व्युजन लागी हो
ए मल्ली न बजार छैकि डन्डोली शोधा हो
ए तल्ली न बजार छै कि डन्डोली शोभा हो
ए हुड्केलीका नाच छैकि डन्डोली शोभा हो
ए पातरैका नाच छैकि डन्डोली शोभा हो
ए तेरी बेला आइछ शोभा चुकन लागी हो

ओ महाराज ! ततनी बखत महाराज शोभा राउत त आइगयो भन्यो महाराज । हुङ्के त आव कसो भन्न पसिजान्छ :

ए सुर्ती खायाजन उइका दन्त हुन्ना हो
ए एइ हो तेरा ब्वाको मुन्टो काटन्या हो
ए तमाखु खाया जसा जुमा हुन्ना हो
ए एइ हो तेरा ब्वाको दोसी हो
ए बोजो बोक्र्याजन पिठी होली
ए एइ हो तेरा ब्वाको दोसी हो

ओ महाराज ! आव भण्यो महाराज शोभा राउत त समायो पनपाते छुरी रे बलुवा कलौनी काटिबर जियालइ काटु भन्ने बखत भन्यो महाराज ए बुवा बरु म तेरी सेवा चाकरी अरुलो म जन मारै भण्यो महाराज । घर आउन्या बखतमि भण्यो महाराज कालु साउनका सात भाय गौणो बुरिबट बसिरैथ्या रे जाँत्याकि जसी जुज हुन पसिगैथि । तसै बखत महाराज सोपी राउत त सात भाइ साउनका मारिबट आफ्ना कोट जाइबट राज अन्न लाग्या ।

स्रोत व्यक्ति : नरबहादुर नेपाली

वर्ष : ५२

स्थान : शिखर नगरपालिका वडा नं. ६ तलकोट, डोटी

मिति र समय : २०७९ माघ १४, बिहान ९ बजे

२. सकराम कार्की

कोइरे फूल फुलन लागि गइछ
सब फूल फुलनलागि हो जाइ
कठ ! तिरमली चन्नको लेखिदियो कागलपाती
कोट पउँच्यो जाइ

ओ महाराज ! राजा तिरमली चन्नको रौतेलो तप्यो भनी कोटमि हर्षबडाइ कसो अरिहाल्थ्यो महाराज । हर्षबडाइ अन्न बाइसपाट कुमाउ, चौद्धसय डोटी सबै आइबर हर्षबडाइ अद् कसो प लागिगैथ्या ।

तल्ली स्वर आइछ, मल्ली स्वर आइछ हो
बाँकी र वनगडो कुमाउँ आइछ हो
बाँकी वनगडो कुमाउँ आइछ । एकलाख देउगड हो ।
सोर कुमाउँ आइछ, डोर कुमाउँ आइछ ।
आइछ चौद्धसय डोटी ।

ओ महाराज ! राजा तिरमली चन्नका कोटमि सबै आइगैछ्या । बाजाबजित्तर गाउन बजाउन पसिगैछ्या । राम रमौल हुन पसिगइछि । किमुल्ला हिटेजन मान्स कि खजित कसि प भइगइछि । छत्तिस बाजाको भनकारो कसोप लागिजान्छ रे :

इऽ याऽ होऽ मै हो टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँदमाउँ बज्यो ।
टिटिट्याउँ ट्याउँ बाउँ दमाउँ बज्यो ।
मै हो गुर्धाउँ धडी धऽडी नऽडारो बज्यो ।
मै हो तक भ्याउँ भ्याउँ काँसे थाल बज्यो ।
मै हो रुडितुडी राऽज बासुरी बज्यो ।
मै हो तिरीधिरी राऽज नरसिंहा बज्यो ।
मै हो मनो राखतकि सुऽनाइ बजी ।
मै हो तुकिदाउँ दाउँ हुड्केली बजी व
तुकिदाउँ दाउँ हुड्केली बजी
मै हो भ्याली बजी राऽज मिजुरा बज्या व
भ्याली बजी ..... ।
मै हो छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो व
छत्तीस बाजाइको भनकारो लाग्यो व ।
छत्तीस बाजाइको..... ।

ओ महाराज ! तसैबखत महाराज राजा तिरमली चन्नले भन्यो महाराज एइतर उइतर नजर डुलायो महाराज कति आयाका छन् । सबै आया धेक्यो महाराज एक मात्र

धेकेइन भन्यो महाराज । आफ्ना भाइभलादमि बोलाहाल्यो भन्यो महाराज । सब आयाका छन् भन्यो महाराज सादवा मात्तरै धेकिएइन । केलाइ आएइन भनिबट कारन खोज्ज पसिग्या भन्यो महाराज । राजा तिरमलि चन्नका कोटमि कुरडीकानी सरसल्लाह हुन पस्या भन्यो महाराज । भन्यो महाराज त्यो सदवा कारकी मात्तर केलाइ आएइन भनिबट पैकेला सदवा कारकीका घर लाहाल्यो भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज सदुवाले राजा तिरमली चन्नमा खुट्टामि मुन्टो राखिबट जदौ महाराज भनी कसोप ढोग दिहाल्ल्यो । तसै बखत महाराज राजा तिरमली चन्न भन्न पसिगैछ्या वाइसपाट कुमाउँ आयो, आयो चौद्ध सय डोटी, हर्षबडाइ भै तु मात्तरै केलाइ आइन । राजाको रौतेलो जर्म्यो भनिबट हर्ष भएइनकि ? तसै बखत महाराज सदुवा कारकी भन्न पसिगैथ्यो महाराज याँ राजाको रौतेलो तप्यो वा मेरो चेलो जर्म्यो । आफ्ना चेलाकि हर्षबडाइ अद् पस्या रे आएइन भन्यो महाराज । चेला सबका एकै हुन के तमरो के मेरो भन्यो महाराज । राजा तिरमली चन्न रिसाइबट महाराज कि तेरा चेला माइछु कि डण्ण तिर भन्न पसिगैछ्या । तसैबखत महाराज सदवा कारकी कसोप भन्न पसिजान्छु :

कठ ! कारकीका कोट सुनतलीका बोट
 कसो व जर्मनु भयो चम्पावती कुमाउँ
 कठ ! मरनु भयो गणकोट कारकीजिउ
 कठ ! कारका पिठिना जोलजोल काण
 कठ ! राजा तिरमली चन्नको रौतेलो क्या ओ तप्यो
 कठ ! सदुवा कारकी तोइरे तोक्यो डाण ।

ओ महाराज ! तसैबखत महाराज राजा तिरमली चन्न धेकि डराइबट अनारो मुख लाइबट कसो प घर पुगिगइछ्यो । उइको मुख धेकिवा बड्डी सोद् लागी ओ बड्डाउ ! चैतका अठ्ठाले चुटे जसा कावाटा तसरी ? के भयो कसो भयो? राजाका कोटमि कसी बात भै के भै भन्यो महाराज । सदुवा कारकी भन्नपस्यो महाराज आव कया भनरु कसो भनू भूलचूक होइगइ । राजा रिसाइग्यो एकलै चेलो जर्मिथ्यो रे राजा घात अद् पस्यो । कि चार लाख डण्ण तिर कि तेरा चेला शुली हाल्ल दे भन्न पस्यो । चार लाख काँवाटि तिरु । तसै बखत बड्डी सम्भाउन लागी महाराज । चेलाकि न्वारनी अद्पड्यो भनिबर दिनबार हेराइबर चेलाको नाउँ सकराम रखिहालथ्यो महाराज । सकराम दुई दिनको चारदिनका जसो चारदिनको आठ दिनका जसो दिउँसविउँस हुन कसोप पसिगैथ्यो महाराज । जसै बड्ड लाग्यो महाराज भैसीका गोठ्यान भैसा हेद् पस्यो । तसै बखत महाराज राजाका पैकेला सदुवाका घर कसोप पुगिगैथ्या । सदुवाले आफ्ना चेला सकराम भैसीका गोठान खबर अरिहाल्ल्यो । तसै बखत महाराज सकराम कसो प भन्न पसिजान्छु कि :

निचि जन चरेइ उचा जन चरेइ
 वेडे करनाउली खाएइ पानी

रन जति जितिआउँला त तु राडाको
सुनले सिडारी दिउँलो वाली
निचि जन चरी खाएइ मेरी कालु, बेलु तारु
बेडे करनाउली खाएइ पानी
रन जति जितिआउँलो त बगाल भैंसाको
सिडउडो सुनको पैराइ दिउँलो वाली ।

ओ महाराज ! सकराम जाना धेकिबर भैंसा पाछा लाउत पसिगैथ्या । तसै बखत भन्यो महाराज । निचि जन चयै, उचि जन चरेइ, बेडे करनाउली खाएइ पानी भनिबट भैंसा मुसाइ पस्यो महाराज । आफना भैंसा सम्जाउन लाग्यो । घर आइबट महाराज बुबा जदौ ! भनिबट डोग सलाम दि हाल्छ्यो । जि: रेइ व्वा बाँ: चिरेई । पुणाइनी भाल जसो होइरेइ । तसैबखत महाराज सकराम त सोइ पसिजान्छ । केलाई बोलाया कसेरी बोलाया ? सदुवा भन्न पस्यो महाराज तिरमली चन्नका कुरा, कि तोलाई शूली चडाउने हूँ कि डण्ण तिर भन्यो आफना मान्स लाहाल्यो । तवै बोलाया हूँ भन्यो महाराज । चेलो भन्न पसिगइथ्यो महाराज अब छ छनाइ क्याकि चिन्ता, क्याकि सुर्ता । आफना कानैनो धनु, काण, हालिबट भन्यो महाराज बाइसपलाकि ढाल, बाउली सुनमुठे गुलेलो, सुनहारा पैरी, कलखाउवा घोडामि सवार भैबट महाराज गुरुरुरु सरक गड्केजन राजाका कोट कसोप जान पसिगैथ्यो महाराज । पस्यो बखतमि कसो प होइजान्छ रे :

कालखौवा घोडो सुरताल लाउन्छ, कालखौवा घोडो
एक मानु आँकर खमरकन लागि हो एकमानु खाकर
बाइस हाह जमिन कुदरकन्छ, बाइस हात जमिन
बाइस हात जमि दरकन्छ, बाइस हात जमिन

ओ महाराज ! जसै महाराज कोटमि पुगिबट घोडामि है ओल्यो । कोटमि सभा कचरी लाग्याकि थि । भाइभलादमि बस्याका थ्या भन्यो महाराज कचरीमि तसै बखत महाराज राजा तिरमलि चन्न त कसो प ढोग दि हाल्छ्यो महाराज । सकराम कार्की त कसो प भन्न पसिजान्छ रे

जदौ राजा मेरा तिरमली चन्नउँ
मेरा किमु मेरी ढोग परछिहाल, राजा मेरा तिरमलि चन्नउँ

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज राजा तिरमलि चन्न त कसो प भन्न पसिजान्छ रे :

तेरी मु तेरी ढोग कसेरी परछु
भलौरे ओल्को, असोज सिरौला, दशैका जमरा ल्याइछै
तेरी ढोग, कसेरी परछु ।

ओ महाराज ! राजा तिरमली चन्न ढोग दिन्त्या बखतमि भन्यो महाराज तिरमली चन्नले भदौरे आल्को ल्याइछिक्कि, असौजे सिरौला ल्याइछि कि, दशैंका जमरा लयाइछि । तेरी ढोग कसेरी परछु । रौतले जर्म्यो, हर्षबडाइ भै दुनियाँ सनिसार आयो, आयो बाइसपाट कुमाउँ,, तेरा ब्वाले खिट अच्यो भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज सकराम काकी त कसो प भन्न पसिजान्छ रे :

कारकीका बोट सुन्तलीका बोट
जरमनु भयो मुइँ कारकीको चम्पावती कुमाउँ
भागी लडी मरनु भयो गडकोट कारकी जिउ लडी मरनुभयो ।
कारकी पिठिना जोलजोल काँण ए जोलजोल काण
तोइरे तोक्यो चारै लाख डाँण कारकी जिउ, तोइरे तोक्यो
डाण त के चारै दाना मडुवाइ न दिउँ राजा तिरमली चन्न ।

ओ महाराज ! तसैबखत महाज राजा तिरमली चन्न त कसो प भन्न पसिजान्छ :

ऐ तइरे भागी जा हो सकराम तइ रे भागी जा

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज सकराम कार्की भन्न पस्यो महाराज चेलो जर्म्यो रन, भैसी जर्म्यो वन भन्ना छन् । काट्न्त्या भया काट, मान्या भया मार म भार्गैन भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज राजा बिकानीका कोट जाइबट जदौ महाराज भनिबट मदत माग्द पसिजान्छ । तसै बखत महाराज राजा बिकानी चन्नले आफ्ना सेना फौज दि हाल्छ्यो । लैजा भन्यो महाराज । राजा तिरमली चन्न त सदुवा कार्की भुल्याउनकल्याउन पसिजान्छ । तेरा चेलो फौज लि: बट बसिरैछ । तइ सम्भा हाल । आफ्ना चेलासड भन ल्यायाका फौज पल्टन काटि दे तैपाछा म पैकेलोइ रइछ भनि मान्ना छु । तसै बखत महाराज सकराम त पल्टन फौज लि: बट दुरहै भन्न लागि गैछ :

या हो कोरे बाटो जान लाग्यो मेरी गुजराउँती
को रे बाटो जान लाग्यो गाऽऽँ कारकीज्यू, को रे बाटो जान लाग्यो गाऽऽँ
ए दाइन बाटो नेडो होलो बाउँ बाटो टेडो
सो रे बाटो जान लाग्यो गाऽऽँ
याँ बाटो सोहे पैकेलो कउन रे तु होऽइ
ए नाउँ सोधी क्या अरि देल्लै कारकी जिउ
गातको सुनाइ दे नाउँ
ए म रे बाटा जान लागे बाउँ बाटा टेडाउ कारकी जिउ
ए मेरो सकराम कारकी नाउँ कारकी ज्यू, सगराम कारकी जिउ

तसै बखत महाराज सदुवा कार्काले आफ्ना चेला नजिक बोलायो भन्यो महाराज । तै राजा तिरमलीसड घात जनअर । राजा हो ऐललइ पिडाने, पछि लै पिडाने । तै राजा

बिर्खानीका पाछा जनलाग चन्यो महाराज । को राजा कसा हुन्ना सब तसाइ त हुन् भनिबट सम्जाउन पसिगैथ्यो महाराज आफ्ना चेला सकराम कार्की । द भन्यो महाराज धनदौलत दिउँलो तिनु पल्टन काटिबट आस भन्या छ भनिबट सम्जाउन पस्यो । तसै बखत महाराज सकराम त बल्लकि जुज जन गडागड अद् लाग्यो काटिकाटि माद् लाग्यो । सकराम सब फौज काटिबट तिरमली चन्का कोट आयो, भन्यो महाराज । तैपाछा महाराज त आफ्नाइ फौज काट्ट्या के पैकेलो भन्नु साच्चिको पैकेलो छइ त भागरथी चन्नका कोटको घाणु साडलो ल्यालो । तसैबखत महाराज सकराम कार्की त आफ्ना भैसोली गोठ्यान जाइबट भन्यो महाराज हारुतारु हेन्न पसिजान्छ । द भन्यो महाराज हेन्यना बखतमि महाराज सदुवा कार्की आफ्ना चेलाखि ठउर जाइबट राजा तिरमली चन्नले बोलायो भन्न कसो पसिजान्छ । तसै बखत महाराज सदुवा कार्की रे सकराम फर्किआया घर रे भन्यो महाराज आब चम्पावती कुमाउँ राजा भागरती चन्नको घाणु साडलो ल्याउनु पड्यो । आब सकराम त भन्यो महाराज बाइर भितर अद् पस्यो । चालामाला ठिक भएइन उइकि जिया भन्न पसिजान्छ :

आजकरी साँइत बुवा तेरी अनकसी चाल छ
 भन रे बुवा मेरा मुइखि भनिहाल
 तसैबखत महाराज सकराम भन्न पसिजान्छ :
 ऐथल्याकि साँइत जिया मेरी रामरस्या हुन्थी
 ऐथल्याकि साँइत जिया मेरी कोट डेउडी हुन्थी
 आजकर साँइत जिया मेरी चम्पावती कुमाउँ
 चेलो जर्म्यो रन जिया भैसी जर्म्यो वन ।

मैले त जानुइ पड्यो भनयो महाराज सकरामले । तसै बखत महाराज सकरामकि जिया भन्न पसिगैछिन :

दाइना कान भिरि लै:जा सुनमिठा तल्वार, कान भिरि लै:जा
 बाउकान लै:जा भिरि राइफल बन्दुक, बाउकान भिरि लै:जा
 पिठी पैरि लै:जा चन्द्रवाली ढाल, पिठी पैरि लै:जा
 कण्ण पैरि लै:जा रगरुइन्या छुरी, कण्ण पैरि लै:जा
 माथ लै:जा बवा मेरा बगम्बरी पाग माथ, पैरि लै:जा
 पाउ पैरि लै:जा बुवा अमलेसी बुट, पाउ पैरि लै:जा

ओ महाराज ! तसै बखत जियाले चेलाखि सामलतुमल बादिहाल्यथ्यो । अक्छेत पिठायो अरिहाल्यथ्यो । सड चाकर भाट पठाहाल्यथ्यो । तसै बखत महाराज सकराम त पिठिनि ढालइ रे सुनमिठा तल्वार, घाँटानि कण्ठहार लाइबट, बाउली गुलेलो समाइ कलखौवा घोडामि बसिबट भन्यो महाराज चम्पावती कुमाउँकोट कसो लागिगैथ्या भन्यो महाराज । हिट्टा हिट्टा रातदिनगैग्या भन्यो महाराज सुर्नाया सेरा पुगिगैथ्या भ्रमभ्रम रातपडी भनयो

महाराज रातभरि आगो तापिबट बस्या । तसै बखत महाराज राजा भागिरती चन्नले दुरहइ आगो बलेको धेक्यो । आगो बालि बस्याका को हुन भनिबट दुई लाइ हाल्थ्यो पैकेला सुनौली सेरा महाराज । तसै बखतमि भन्यो महाराज । तमु काँका हौ केहौ ? भनिबछ भागिरती चन्नका पैकेला सोद् के पसिगैथ्या । सकराम कार्की भन पस्यो जाँका भया के होलो बस्ने भए बसिजाय । आगो तापिहाल, पइ भुला काँका हुँ । बसिबट तमाखु खायो बाचित अद् लाग्या । सकरामले थभागरथी चन्नका मानस हुन् चनी था पाहाल्यो महाराज । उसै बखत बाँसको भुक्को तान्यो रे दुएइ पैकेला त अगास टाडिहाल्यो । तिरमली चन्नको पैकेलो आयाको छ भनिबर हल्लिखल्लि भैगैछ । राजा भागरती चन्नका दरबारमि । पैकेला पठाहाल्यो राजा भागरती चन्नले । हातहत्यार लैजाइबट गौणा कुद् लाग्या भन्यो महाराज । पर्भात भुल्क्या घाम टुल्क्या ओस, पन्छी कुर्मुराया, सकराम कार्की राजाका कोटतिर लाग्या । बाटाइनो पन्यारी पानी भद् लाथि रे पानी दिहाल भन्यो महाराज सकरामले त । पानीको हुण्णे भरिबर दियो रे तै घटटटट खायो रे महाराज रोटो पिथारे जन बनाइदियो । पन्यारी रुनी रुनी घर गइ भन्यो महाराज । बैकानसड सबै भन्यो इसिइसि बात भै । बैकान रिसाइबट आयो महाराज भन्न पस्यो तु कोहै ? काँको हइ ? मेरो हुण्णो पिथारी दि । तसैबखत महाराज सकराम त के भन्न पसिजान्छ कि :

या हो भागरती चन्नइका कोट भलके लाग्यो घाम ।
 भुल्के लाग्यो घाम
 या हो जब राजाका कोट पुगुलो धेकल्लै मेरी राम
 धेकल्लै धेकल्लै राम

ओ महाराज ! सकराम कि खोज ठुलाठुला पैकेला आया, तली है सकराम आयो मथि है भागरती चन्नको पैकेलो आयो दुएइकि कसी हाँक भइगैथि सकराम कार्की त कसो भन्न पसिगैछ :

ए या हो तइरे भागी जा गडवाल, तइरे भागी जा हो
 ए लडकन्छ बगपुछ मेरी ठनकनछ घाँट
 ए तेरा हाँक्या मइ भागिजाउँ त सकराम कार्की मेरो नाउँ
 ए तइरे भागी जा हो गडवाल तइरे भागी जा
 ए बाटो छाड्या पाइक नइ म छाडुइन बाटो
 ए वेद छाड्या बरामण होलो कैसो
 ए खाणो छाड्या छत्तरी जात होलो कैसो
 ए हलो छाड्या वैस्से जात होलो कैसो
 ए तैरै भागि जा गडवाल

ओ महाराज ! दुएइकि हाँक होइव गैथी । दुएइ पाइक त लडपसिगैथ्या । राडाकि जुज जन छकाल है बासा भन्यो महाराज सकरामले तल्वार निकाली प हाल्थ्यो छयाइँ

पैकेलाको मुन्टो त उडाइ दियो महाराज सकरामले । तसै बखत महाराज भागरती चन्नका पैकेला गुरुरुरु आउन लाग्या भन्यो महाराज । सकरामकि रे तिनरी लडाई हुन त कस्ती पसिजान्छ :

अब मियो घुँइतारकि मार कारकी जिउ, अब दियो
अब दियो कटारीका खाण कारकी जिउ, अब दियो
अब दियो गौलडाँइकि मार कारकी जिउ, अब दियो
जुजुन पस्यो कारकी जिउ, जुजुन पस्यो
जुजुन पस्यो असवार कारकी जिउ, जुजुन पस्यो
ए कठ ९९ तुइले खाइछै दश धारा दूध कारकी जिउ, तुइले खाइछै
ए तुइरे जर्मिगइछै सबुदको पूत, तइरे जर्मिगइछै

ओ महाराज ! आब भन्यो महाराज पल्टन छल्ला छल्ला सकराम कोट पुग्या बखतमि भन्यो महाराज सकरामको चाकर भन्यो महाराज हुडो लोटिबर गुरुरुरु आयो रे महाराज तइका कन्चटमि बजारिग्यो महाराज । बजारिन्या बखतमि महाराज सकराम त कसो भुरनकारन अद् पसिजान्छ :

ए खाना क्यान खान्छी बुवा मेरम कलुवा चाकर
ए कैलइ केलइ लिन्छी बुवा चडनाखि कलखौवा घोडो
ए मेरा कलुवा चाकरकि अलहरी बलहरी
ए मुइँ मरिजाउँलो तेरा कन्चटमि बर्सिगयो लोडो

ओ महाराज ! आब सकराम भन्न पसिगैथ्यो महाराज । राजाउ तमरा खुट्टाखि सलाम छ । ढोग दिन्छु । माफ अरिदिय । तसै बखत महाराज भागरती चन्नले जन मार भनी आफ्ना फौज बिसा हाल्थ्यो भनयो महाराज । सकराम त राजाखि भन्न पस्षे तमु वर्ता बोल्लाछौ राजाउ तमरो खापडो कसो रइछ, हेदथे । तसैबखत महाराज राजाले मुख बाउने बखतमि महाराज आफ्नो सिरुपाते छुरी निकाल्यो रे महाराज राजाका मुख छिराहाल्यो भन्यो महाराज राजा त मारी दियो । आब भन्यो महाराज सकराम त राजाको घाणो साडलो समाइबट राजा तिरमली चन्नका दरबारजाने बखतमि त भागरती चन्नो पैकेलो लुकिरइथ्यो पाछावाटा सकरामका त गिर्तनमि हाणी हाल्यो छुरी भन्यो महाराज । मुन्टो त छिनाइ दियो । सड आयाको भाट भन्न पस्यो महाराज तमुले त कयब माच्या । सकराम त यो हइन भन्यो महाराज । तसै बखत माहाराज चार जना वेद बरामन बोलाइबट यो हाकि हइन भनिबट वेद पड्ड लाग्या महाराज । सकरामका मुखइनो सुनमिठा तल्बार राखिबट महाराज मुन्टामि बत्ती बाल्यो रे मुन्टो त हल्लिन पसिग्यो । धरती डगाउन लाग्यो । तसैबखत महाराज भाट कस्तो भन्न पसिजान्छ :

कति रे बरसैको तुइ रनजोधाइ सकराम कारकी

कति रे बरसैको तेरो सिरुपाते छुरो
जुगजुगैको तुइ रनजोधाइ जुगजुगैको तेरो छुरो
मन्यो भनी कारकीको रइग्यो समाचार
जिउनु कारकी हुनो हइ त हल्लिनो हो सनिसार

ओ महाराज, भाटले मुन्टो साडला बादिबर तिरमली चन्नका कोट लैग्यो रे ।
राजावाटा स्याबासी इनाम पायो महाराज । जेठो चेलो सकराम, कान्छो तुइभएइ भन्यो ।

स्रोत व्यक्ति : सोपान दमाई

उमेर : ७० वर्ष

स्थान : दिपायलसिलगढी नगरपालिका घटाली गाउँ

मिति : २०७९ माघ २२ गते

३. लाली साउन

ऐ...या आदिनाथ तेरा गोरुखि धपाउन लागिगैन् वो ला भाइ हो छ्याइँछ्याइँकारउ
मै हो धपाउँला भारी हो छ्याइँछ्याइँकार हो
मै हो टुणीगडा जर्मिगया दुनासादु ऐर
डाणाकोट जर्मिगया वा लाली साउन
मै हो गडी दिपाइलकोट जर्मिगया राजा पहाडी साइ
मै हो कि त साउन तुइले अधिनाक लेखिछै, कि त साउन वा विधिनाक लेखिछै ।
वा.. साउनजिउका अङ्कुरमि(भाग्य) लेखिदि सार
मै हो चार राठ छत्तिस करोडकि वा उपाइदि (उपाधि) माऽर हो

ओ ! महाराज द भन्यो महाराज आदिनाथ तेरा गरदबुदे गामनका छै(६) भोलाउला
भाइ छ्याइँछ्याइँकार । छ्याइँछ्याइँकारका बडी राजा मेरा पहाडी साइ द भन्यो महाराज
बडी राजा पहाडी साइ दिपाइल कोट जर्मिगया भन्यो महाराज साउनलाली भन्यो महाराज
टुणीगडा जर्मिगया भन्यो महाराज दुनासादु ऐर डाणाकोट जर्मिगया महाराज । कि त साउन
तइले अधिनाग लेखिछै कि त साउन तुइले विधिनाग लेखिछै । द भन्यो महाराज साउन
जिउका अङ्कुरमि लेखिदिनिसार, चार राठ छत्तिस करोडकि उपाइदिनि मार । द भन्यो
महाराज । साउन जिउले भन्यो महाराज खान्या भन्यो महाराज राजा गडी दिपाइलकोट
पहाडी साइको सिर्तोइ विर्तोइ द भन्यो महाराज साउन जिउले द भन्यो महाराज डाणाकोट
लाली साउनले खान्या भन्यो महाराज । एक दिन गडी दिपाइलकोट पाहाडी साइले भन्यो कि
महाराज । यो त मेरो धिक्कार भयो । द भन्यो महाराज मेरो सिर्तोविर्तोइ खा हात्यो । द
भन्यो महाराज आफ्नो भन्यो महाराज मनको कलौना । आफना मनको कलौला भन्यो
महाराज तसै बखत राजा पहाडी साइ द भन्यो महाराज आफना जोलिया भाइबन्धु
कूलकुटुम्ब बोलाइबट मनको कलौना त के भन्न पसिजान्छ रे :

या हो मै हो खसी मान्या पाइग वा मासु खाइदिन्थे
मै हो व खसी मान्या पाइग
मै हो ढलेउ मान्या पाइग मेरा लागि रिखिपित्त
मै हो बाग मात्रया पाइग
मै हो स्यालैजति मान्या
मै हो वा स्यालै मान्या पाइग
मै हो भदौको पापडो पाइन्थ्यो ।
मै हो असोज काकडो पाइन्थ्यो ।
मै हो दुधै रखे ठेक्या आउन्थ्यो
मै हो दही राख्या गाबु आउन्थ्यो ।
मै हो सो रे ओल्को साउन जिउले आफुइ खान लाग्यो ।

सो रे ओल्को साउन जिउले आफूइ खान लाग्यो ।

द भन्यो महाराज तसै बखत महाराज आफ्ना भाइभतिजासड भन्यो महाराज । द भन्यो महाराज सो रे ओल्को साउन जिउले आफूइ खाइदियो महाराज खसीको मुन्टो आउन्थ्यो, मस्तक आउन्थ्यो, रिखि पित्त आउन्थ्यो । मृग मारेको ओयडो आउन्थ्यो । द भनयो महाराज स्याल मारेको कलेजो आउन्थ्यो । असौजे सिरौला आउन्थ्या । असौजे कनकडो आउन्थ्यो । भदौरे पापडो आउन्थ्यो द भन्यो महाराज वैशाखका उमा आउन्थ्या । द भन्यो महाराज घियकि ठेका आउन्थी महाराज दूधभरि गाबो आउन्थी द भन्यो महाराज साउनजिउले आफूइ खाइबर द भन्यो महाराज बाँकी.....

द भन्यो महाराज तसै बखत सो रे ओल्को साउनजिउले आफूइखाइ ब दियो । तसै बखत महाराज साउनजिउकि रइ ब गैछ खिट । द भन्यो महाराज साउनजिउलाई मादे पैकेलो खोजिदिय । द भन्यो महाराज आफ्ना भाइभतिजासड भनिहाल्यो महाराज गडी दिपाइलकोटका महाराज पाहाडी साइले भन्ने बखतमि भन्यो महाराज अब जसै भन्यो महाराज राजा पाहाडी साइको खाने सित्तोइबित्तोइ डाणाकोट लाल साउनले खायथ्यो रे तसै बखत भन्यो महाराज अब राजा पाहाडी साइ तै मादे पैकेलो खोद लाग्यो । यइतिर उइतिर चिठी गैगैथिन भन्यो महाराज । अब उइको कोयपनि छैन । नातागोता औरलाई के ब सोराले सोरा काट्ट छ । अगितिउको उनरोइ ज्वाइँ उनरोइ इष्टमितुर छ भन्यो महाराज । टुणेगडा द भन्यो महाराज दुनासादु ऐर सक्दे हो । और कोइ पनि सक्दे हइन भन्यो महाराज । तसै नाउमि चिठी गैगैथी भन्यो महाराज । अब भन्यो महाराज दुनासादु ऐरका चारै भाइ भन्यो महाराज बोलाइहाल्यो । बोलाउने बखतमि राजा पहाडी साइले भन्यो महाराज लोडलोड विन्ती ठोकठोक जवाफ कसोब दिइहाल्यो रे :

याँ हो वाऽऽऽ सुनसुन पाइग मेराउ दुनासादु ऐरउ
मै हो सुनसुन पाइग मेरा दुनासादु ऐरउ
मै हो लोलन विनती सुन दुनासादु ऐर
मै हो सुरी ओल्को साउनजिउले आफूइ खायो
मै हो तइरे जति साउनजिउकि रइगैछ खिट
मे हो तइरे जति साउनजिउलाई मारी हाम दिय
मे हो चारै गर्खाको ओल्को जति साउनजिउले आफूइ खायो
मे हो सुनसुन राजा मेरा पहाडी साइ लोल्लती विनती
मै हो जतिको पियारो धागो (छोरो) कोखकर बालो (कोखको सन्तान)
मै हो उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लालीसाउन
मै हो जत्तिका पियारा धागाउ के केटो न कमारो
मै हो उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन
मै हो जत्तिकि पियारी धागेइ सेजकर रानी (स्वास्ती)

मै हो उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन
 मै हो जत्तिका पियारा धागाउ आमा जति बुबा
 मै हो उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन
 मै हो मु रे जति ससुरा लाली साउनलाइ कसो दिउँ घाउ

ओ महाराज ! द भन्यो महाराज जत्तिको प्यारो कोखकर बालो उत्तिका प्यारा ससुरा लाली साउन । जत्तिक पियारी मेरी कोखकर बाली उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन । जत्तिक पियारी मेरी सेजकर रानी उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन । जत्तिका पियारा तमरा आमा जति बुबा उत्तिका पियारा मेरा ससुरा लाली साउन । द भन्यो महाराज तति भन्ने बखतमि कुरा त भउतइ थ्या रे ससुरा लाली साउन कसु दिउँ घाउ भन्ने बखत द भन्यो महाराज जेठा भाइले भन्यो महाराज । कान्छा भाइले के भन्यो भनिबटि ससुरो होलो तसैको होलो हामरा राजाले द भन्यो महाराज उइलाइ मारिबटि ल्याएपछि मेरो आधा सम्पत्ति दिन्छु । मेरो आधा दौलत दिन्छु । सबै थोक दिन्छु भन्ना छ रे द भन्यो महाराज ससुरो होलो तसैको होलो । हामु माइ जानेइ हुँ भन्यो रे महाराज वाँ निर्णय अरिबट आइगैथ्या । जस्तै भन्यो महाराज छ्यौबा छ्यौबा द भन्यने महाराज आफ्ना भन्यो महाराज टुणीगडा महाराज पुगिगैथे । आफ्ना भाइभतिजासड सल्लाह अरिहाल्यथ्यो । अब भन्यो महाराज डाणाकोट लाली साउनलाई भन्यो महाराज मारिबट ल्याउनु पड्यो । द भन्यो महाराज गडी दिपाइल कोट राजाको घर छ । राजाइको द्वार छ । राजाइकि सम्पत्ति छ भन्यो महाराज राजा आधा समपत्रि दिन्छु भन्ना छ । द भन्यो महाराज उइको भन्या नअरी कैको भन्या अरला । उनरोइ दुस्मन छ । उनरोइ खाने सिर्तोइ विर्तोइ खाया छ । भन्यो रे सबै भाइ बटिटि गे । द बटिटिने बखतमि भन्यो महाराज सरसल्लाह अरिहाल्यथ्यो एक दिन, दुई दिन, तीन दिन, चार दिन, पाँच दिन, छ दिन, सात दिन द भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज डाणाकोट लाली साउन माइखि दुनासादु ऐरको कटक जान पसिगैथ्यो । जान्या बखतमि भनयो महाराज डाणाकोट डाणामा भन्यो महाराज तिलेली फुलेली सबैतिर भिलेली मिलेली महाराज आइगैथ्यो रे द भन्यो महाराज कोइ रे साउन देस कोइरे साउन पर्देस । एकलइ आँखा पाकेको बुडो लाली साउन भन्यो महाराज भितरै थ्यो । द बस्ने बखतमि उनरा मनैमा चिसो पसिगैथ्यो । द भन्यो महाराज ए भानुमति दिदी हामरा सुसुरा काँ छन्, कैतर छन् ? को रे साउन माल गया छन् । को रे साउन मदेश गया छन् । को रे साउन देश गया छन् । को रे साउन पर्देस गया छन् । याँ त कोइ पनि छैन । बुडा बुबा लाली साउन मात्र छन् । तसै बखत भन्यो महाराज तिनुलाई बाइर बोला ढो दिनाउँ । द भन्यो महाराज बाइर बोलाहाल्यथ्यो । पाखुडो समाइ लेइगैथी चेली । द भन्यो महाराज एकै ऐरले भन्यो तीनतीन ढोग दिइहाल्यथ्यो । द तीतीन ढोग दिने बखतमि भन्यो महाराज ए ब्वा ढोग त दिया रे तीतीन ढोग के कारणले दिया ? के त केइनइ ससुराउ भन्यो महाराज तीन मधु (मिठो कुराकानी) छन् । तीन मधु भन्यो महाराज । तमरा भन्यो महाराज दार्कुन्टा बसिबर एक मधु छ । तमरा गडाका कनास बसिबट एक मधु छ । केलाका बाग बसिबट अर्को मधु

छ । तमरा म्वाल तीनै मधु छन् । तीनू मधु अद्दुपड्डे हुनाले तै हिसाबले ढोग दिया हुँ । एक भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज गढीदिपाइलकोटको खान्या सित्तोइबित्तोइ तमले खाया हुनाले एक ढोग तसेरी दिया हुँ । तीन ढोगका प्रमाण भनेबठि महाराज एक तमुइ दिनिधि तसेरी ढोग दिया हुँ । तीन ढोगका तीन अर्थ भन्यो । तीनै ढोगका पर्माण पनि खोलिदियो । खोलने बखतमि भन्यो महाराज ब्वा अब पइ क्याहु हो ? कसो अरु क्यारु भन्यो महाराज

काँकि बात सजिली होली । ए ब्वा के कुरा अद्दु हो ? द भन्यो महाराज दारकुन्टा कुरडी अरु पइ । केला बागका कुरा पइ अरुला । नइनइ बड्डाउ भन्यो महाराज त्यो त हुनैन । द भन्यो महाराज केला बाग अरुला रे वाँपछि गडाका कनास अरला । तैपछि दारकुन्टा अरुला रे तमु भितर पसल्ला । हामु जाइ हुँला भनिहाल्यो दुनासादु ऐरले । द तसै बखत भन्यो महाराज दुनासादु ऐरै रे लाली साउनै मधु अद्दुलाई गैगैथे । द भन्यो महाराज केला बाग लैजाइहाल्यो । डाणाकोट लाली साउन लैजाने बखतमि भन्यो महाराज आब पुगिगैथे केला बाग । केला बाग पुग्दे बखतमि भन्यो महाराज ए ब्वा अद्दानपइ मधुके कस्तो हो ? के त केइनइ भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज खाने बेला खाइथि अदौटो सुबौटो । खाइछै पुरी कुराकानी अरिहाल । चडकफडक अरिहाल । दुनासादु ऐरका उमल्ल पसिगैथ्यो रगत , सुरमुखी छुरी । द भन्यो महाराज और मधु क्याको होलो । द भन्यो महाराज ततिखि निउति आया हुँ । भन्ने बखतमि महाराज डाणाकोट लाली साउन आफनु मनको कलौना त कसो व भन्न पसिजान्छ रे :

मै हो ज्वाइँखि भन बुवा मेरा बलाइ मरिजाउँ
 मै हो वडा न बालकैको सियो कैसो होलो
 मै हो टुटाजति हतयारैको घाउ कैसो होलो
 मै हो थोता जति मानिसैको फाँको कैसो होलो
 मै हो बुडाजति बाखरीको साँको कैसो होलो

ओ ! महाराज खान खाइछै अदौटो सुबौटो खानतिक खाइथि केला । जै बखत लाली साउनको दिन थ्यो तै बखत दुनासादु पड्डो हइ मेरा फेला । द भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज बुढाजत महाराज मानिसैको फाँको कैसो होलो, टुट्या हत्यारैको घाउ कैसो होलो । द भन्यो महाराज बुडा जति बाकरीको जाँतो कैसो होलो भन्यो महाराज । ए ब्वा मसड के लड्ड आइ है । द भन्यो महाराज जै बेला मेरो दिन थ्यो उइबेला आउनो है तति भन्या बखतमि महाराज भन्यो ओ ससुराउ द भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज खानेबेला खाइछै अदौटो सुबौटो, खाने बेला खाइछै पुरी । भिक्कैवेर चढफड अरिबर उमल्लगैथि रगत मुरी छुरी । भुरर भन्यो महाराज घिचिट्टिमा चढ्यो रे दुनासादु ऐर तसै बखत भन्यो महाराज आब भन्यो महाराज लाली साउनको एकतिर मस्तक, एकतिर ढड् द भन्यो महाराज अरिहाल्यो रे । लाल रुमालमि महाराज भन्यो महाराज मस्तक बादिबर द भनयो महाराज दुनासादु द भन्यो महाराज गडी दिपाइलकोटमि लैजाइहाल्यो । ओ राजा द भन्यो महाराज

तमरो ि सतौंइबितौंइ खाने लाली साउन मारिबर लेइगे । द दुनासादु ऐरले मारिबट लैजाहाल्यो भन्यो महाराज । दुनासादु ऐरले द लैजाने बखतमि भन्यो ए ! ब्वा द आफ्ना भन्यो महाराज आब दुनासादु ऐरलाइ भन्यो महाराज स्याबासी त कसो दिन पसिजान्छ रे : (राजा पहाडीसाइ दुनासादु ऐरलाई स्याबासी दिन्छन्)

याँ हो मै हो बाँचिरयै, वो दुनासादु ऐर बाँचि पलुइरयै ।
 मै हो बाँचि पलुइरयै वो दुनासादु ऐर बाँचिपलुइ रयै
 मै हो फूल फुलिरयै वो दुनासादु ऐर फरुल फुलिरयै
 मै हो दुबा चाउडी रयै वो दुनासादु ऐर दुबा चाउडी रयै
 मै हो पानी थाइरेइ वो दुनासादु ऐर हो पानी थाइ रयै
 मै हो पानी थाइरेइ वो दुनासादु ऐर हो पानी थाइ रयै
 मै हो जैरे ठाउँ गयै वो दुनासादु ऐर मारइ जिति आएइ ।
 राऽजौ ! बाँचिरयइ फूल फुलिरयै दुनासादु ऐर बाँचिपलुइ रयै

ओ ! महाराज द तसै बखत भन्यो महाराज ब्वा दुनासादु ऐर पानी जति थाइरेइ, फूलजति फुलिरयै, दुबा जति चाउडी रयै । द भन्यो महाराज तेरो एकको एककइस होइजाउ । त अब जे भन्नछै त्यो दिन्छु । द भन्यो महाराज मेरो भन्यो महाराज मान्याको मस्तिक लेइगै । द भन्यो महाराज आफ्ना भन्यो महाराज घरका भन्यो महाराज नौकर चाकर यै मन्टाखि गिनठि खेला भन्यो रे महाराज मुन्टाकि गिनठि खेलाइ दियो । खल्ले बखतमि भन्यो महाराज अब त तै मुन्टा बाँसका टाडामि अगास टाड्दियो । द भन्यो महाराज कौव खान्ना भनिबर अगास टाड्दियो । सोःलै साउनैमौ कोइ भन्यो महाराज माल थ्या, कोइ भनयो महाराज मदेस थ्या । तिनलाई सजनेलो धपनेलो भइगैथ्यो । हने बखतमि भनयो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज आब सोःलै साउनै मौलाईलाई सजना त कसो प होइजान्छ रे :

(सोह भाइ साउनलाई घरमा भएको अनिष्टबारे सपना भयो)

या हो मै हो सुनसुन भाइभतिजाउ मेरी बिन्ती सुन
 मै हो आधारत बडिगैथी माभैकि मभ्यौली रात सपनेलो
 मै हो सपनेलो भयो ददा कका हो ।
 मै हो हामरा डाणाकोट वा धौवा रोली भयो ।
 मै हो हामरा डाणाकोट अनारै भयो
 मै हो कि त मेरा बाबाज्यूको परानी नइआथि
 मै हो कि त रानी मानमतिको परानी नइआथि
 मै हो सइना सपना भया रोहिणी रात
 मै हो भात जति पकाउन लाथ्या ओदाइ ढलिगै छ
 मै हो दाल जति पकाउन लाथ्या दालै पोखिगै छ ।
 मै हो हिटहिट भाइभतिजाउ घरइ निसिजाउँ

मै हो हिटहिट दूध बुदिउ घरइ निसिजाउँ

ओ महाराज ! द भन्यो महाराज तसैबखत भन्यो महाराज । हिटहिट भाइभतिजाउ घर निसिजाउँ बेलिरातका सुइना निका छइन । कौवा रोली भइछ । धौवा रोली भइछ । सुइना भएपाछा सोः ल भाइ साउन घर आया । हामरा डाणाकोट कौवा रोली भइछ । धौवा रोली भइछ । हिट मेरा भाइभतिजाउ घरइ निसिजाउँ । (अपसगुन भयो) बेलिबासा भात पकाउन्नाथे अदाइ ढलिंगइ । बेलिबासा दात पकाउन्नाथे अदाइ ढलिंगइ । के यो विसगुनु भइगइछ रे । हिटहिट भाइभतिजाउ घु निसिजाउँ भन्यो सोः लै साउनैमौको कुरक भयो । सोःलै साउनैमौ घु आया । तैपाछा आफ्ना बुवाको खोजि अद्द पस्या । भानुमति सोध्यो रे इसेरी इसेरी मेरा बुवा लइग्या हुन् भन्यो रे महाराज सबै खोद् लाग्या । द भन्यो महाराज काँ लइग्या हुन् केला बाग । केला बाग तकन्थ्या त महाराज मुन्ठो छैन ढड मात्तर तेछर्याएको । तसैबखत भन्यो महाराज भुर्नाकार्ना त कसो प हुन्छ भन्यो महाराज :

बुवा मेरा भन्यो महाराज ए ! बुवा तमि भनी आया हुँ जगिसाउन आइरइछ, भगि साउन आइरइछ, मनि साउन आइरइछ, तेरो कका आइरइछ । उठिजा लाली साउन ।

मै हो बुवा भनी डाको लाउन्छु मुखै बोलिजाय

मै हो कका भनी डाको लाउन्छु मुखै बोलिजाय

मै हो दादिमैका बिया दन्त रगतइ सरिरइछ ।

मै हो जुमा जति वागका मर्मराना

द भन्यो महाराज तसै बखत भन्यो महाराज ओ बुवा द भन्यो महाराज दाडिमैका बियाँ दनत रगत सरिरइछ । द भन्यो महाराज आँखाका भन्यो महाराज नौ लाख तारा जसा मेरम ब्वाका आँखा भूपभूप भनयो महाराज रगत सरिरइछ । ओ बुवा । बुवा भनी डाको लाउन्छु ठाडा उठिजाय । मिठाइँ लेयाछु देसवाटा, ठाडा उठिजाय । भन्यो महाराज सबै डाडसुकरकल अद्द पसिजान्छन् । द भन्यो महाराज मुन्ठो खोद्दा सोल भाइ साउन गडी दिपाइलकोटका राजासड भनयो महाराज मेरम भायको मस्तिक दिनेहइत दे न ति तोलाइ कोल हाली, जाँती हाली दली चोतीका चापडा बनाइ दिन्छु । द भन्यो महाराज तेरो गाउँठाउँ छाड्दु त हो हामले । भन्यो रे महाराज मस्तिक मागिहाल्यो । तसै बखत महाराज भन्यो तेरा बुवाको मस्तिक पाइनइन । भन्ने बखतमि महाराज जबर्जिठ्ठ गैबट महाराज मस्तिक लेइगइथ्या भन्यो । बाँसका टाडामि टाडिरइछ । ल्याउने बखतमि तिनरने महाराज सतिगति भन्या भन्यो महाराज हर्द्वारगुर्द्वार, काँसीपन्याग, बदरीकेदार, गडोत्री, जमुत्री नाइहाल्यो । द भन्यो महाराज नाउने बखतमि भन्यो महाराज ओ बुवा ! भाइभतिजाउ और त केइन यइ राजाका देशमि रनु त बेकार हो । यो पापी राजा रइछ । पराचित्ति राजा रइछ । याँ हामरमे दुस्मुनाइ भइगयो । याँ रनु छैन भन्यो महाराज । द भनयो महाराज आफ्ना भन्यो महाराज, राजा भन्यो महाराज, कुमाउ राजा भारत चन्नकि पालो मागी खाउँ । द आफ्नी भन्यो महाराज सोइनीमौसड भोल निसिजाउँ भन्यो :

या हो आज भोल साउनाउकि मउजउ जाना छु
 या हो कुमाउ जाना छु
 मै हो सुन सुन साउनानिउ सामल पाँज
 मै हो तमु जति साउन जति व काँ रे जाना हौ,
 मै हो कुमाउ जति राजा भारत चन्नकि पालो मागी खाउँ ।
 मे हो राजा जति पहाडी साइ रुठो भइगइछ ।
 हा हो रुठो भइगइछ ।
 मै हो राजा जति पहाडी साइको देसै छोडी जाउँ
 हाँ हो देसै छोडी जाउँ ।

ओ महाराज ! द भन्यो महाराज हिटहिट साउनानिउ भन्यो महाराज कुमाउ जाउँ
 भन्यो । महाराज हिटहिट साउनानिउ भनयो महाराज । आजभोल साउनानिउ तमु त काँ
 जान्ना छौ भन्यो महाराज लत्ताकपडा धुय भन्यो महाराज । सामल पाँज द भन्यो महाराज
 कुमाउ राजा भारत चन्न द भन्यो महाराज भारत चन्नकि पालोइ मागी खाऊँ । द भनयो
 महाराज राजाको कोट छाडी भन्यो महाराज देसै छाडी जाऊँ । द भन्ने बखतमि भन्यो
 महाराज । द भन्यो महाराज कुमाउ राजा भारत चन्नका कोटमि भन्यो महाराज
 चामलसामल पाँजिवट भन्यो महाराज लत्राकपडा धुइवट गइगइथ्या भन्यो महाराज । कुमाउ
 राजा भारत चन्नकि द भन्यो महाराज वारि डडसल पारि डडसल पारि चम्पाकोटि
 चम्पाकोटिका केके नाउँ जद्गे राजा, पट्केराजा जदौराजा भारत चन्न भनिबर ढोग
 दिइहाल्यो । ए बुबा द भनयो महाराज बाँचिरयै पलुइरयै । त काँको हइ कैतरो हइ । द
 भन्यो महाराज के त केइनइ भन्यो महाराज म भन्यो महाराज गडी दिपाइलकोटको राजा
 भन्यो महाराज पहाडी साइको कनिया हुँ । द भन्यो महाराज पहाडी साइ । हामुसड रुठो
 भइगयो । भन्यो महाराज मेरा बुबा भन्यो महाराज मारिवट मुन्टाकि गिनठि खेलाहाल्यो ।
 तसै बखत भन्यो महाराज राजा पहाडी साइको खान्या सित्तोइबित्तोइ हामुले खाया थे रे
 राजा पहाडी साइले मेरा ब्वाको मुन्टो काटिवर लैजाहाल्यो । लैजाने बखत तमुइ राजा भारत
 चन्नकि पालोइ मागी खाउँ भनिबर आया । तमरी नौकरीभाकरी अरला भनिबट आया हुँ । ए
 बुबा त्यो त निकइ अरी । महाराज निकइ हइ आफनै हइ भन्यो महाराज बस मेरम कोट
 भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज एक छेलो अरिहाल्यो राजा भारत चन्नले महाराज ।
 भन्यो महाराज एक धौलिया सिउ छ भन्यो महाराज यमुणी राइन लाइराइछरे ते मारेबछि
 सुनौलिया सेरो तेरा नाउमि अरिदिन्छु भन्यो महाराज । तसै बखत महाराज एक खसी
 माय्यो रे गजलिया सिउका ओराडभितर जाइबर महाराज पइल्ली गजलिया सिंह रिस
 चडायो । उइपाछा गजलियाका मुखैनो पिँडुलो फाल्यो महाराज । तसै बखत भन्यो महाराज
 भाँटा फाल्यो महाराज । द भन्यो महाराज मस्तिक फाल्यो रे महाराज अगासको जामलो
 अगासै य्यो पतालो जामलो पतालै य्यो । तसै बखत महाराज जाल फिज्यो रे कुमाउ राजा
 भारत चन्नका म्वालैनो बादिदियो । तसै बखत महाराज जुमा खल्लिना राखिहाल्यो महाराज ।

द भन्यो महाराज सुनौली सेराकि निउति महाराज सिउ मैले महाराज द भन्यो महाराज मैले लेया हो भन्न पसिगैथ्या । पछि सोल भाइ साउनले जुमा धेकाएपछि महाराज सुनौली सेरो पाइहाल्थ्यो । द भन्यो महाराज दुनासादु ऐरलाइ सोल भाइ साउनले खबर पठाइबर भन्यो महाराज मेरा ब्वालाई मादे दुनासादु ऐर लड्डखिलाइ आस भनिबट बोलाहाल्थ्यो महाराज । द भनयो महाराज खबर पाउनासात दुनासादु ऐर लड्ड भनिबट सोल भाइ साउन भया ठउर आइगइथ्या भन्यो महाराज ।

द्वारी गौणा ऐर जिउकि छाती हपकन्छ ।
हाण हाण ऐर जिउ तमुइबठि हाण
नइ हामु हण्णाइन तमरी औसर साउनउ तमरी मौसर

तसै बखत महाराज भागाशिलामि कालिका औतार भयो महाराज
तमरो मेरो लाउन्या पेटिकोट तमु लाय साउनउ
मेरो लाउन्या बुलौज तमु लाय साउनउ

मेरो लाउन्या तमु लाय तमरो लाउन्या म दिय भन्यो महाराज तसै बखत महाराज भागाशिलामि कालिका चडी रे महाराज दुनासादु ऐर माय्यो । द भन्यो महाराज सोल भाइ साउनले सुनौली सेरामि राज अय्यो भन्यो महाराज ।

स्रोत व्यक्ति : वाजी ढोली

उमेर : ५२ वर्ष

स्थान : शिखर नगरपालिका वडा नं २ मुडेगाउँ, डोटी

मिति : २०७९ फागुन ११ गते

४. छपलिया पिउला

ॐ श्री गणेशाय नमः विष्णु पुस्तकिक धारिणी हंस वाहन संयुक्ता जय माता जय पद्म
क्यासरि, आइमाइ जोग्यासरि देवी देहिं विद्या परमेश्वरी हे नमः

मलाउलो

पैलो दलु जाग्यो पताल बलि भोज कुर्म देवताइको दोसरो दलु जाग्यो अगास चन्न
सुर्जको तेसरो दलु जाग्यो तेतिसकोटि देवताइको । चौथो दलु जाग्यो सुर्जवंशी कपिलास
महाराजको । पचाउँ दलु जाग्यो भोटका लाडा मालकि समैजी सचे जागी जागी । कति मुआ
राकचका थिया । कति मुआ देउका छिया । दश मुआ राकचका थिया । बत्तिस मुआ देउका
थिया । तब कौन कौन दानवा थिया, कौन कौन देवता थिया । किर्सुर मिसुण माहघासुर
दानवा थिया कैकासुर दानवा थिया । कैकासुर दानवन मध्येको एक सतसाडल्या दानवा
थियो । तै सतसाडल्या दानवाको एक दाडो आगास लोक थियो । एक दाडो पताल लोक
थियो । अगासका दाडाले अगास सुर्जनारायणको पाउ छोयो । पतालका दाडाले पताल
बलिभोज कुर्म देवताइको शिरै छोयो । हे नमः तब तसु दलमि दैत्यले अवतार लियो । पूर्वकि
पशुपति, पच्छिमकि महाकाली, उत्तरका महादेव, दक्खिनकि हिंगोलादेवी उत्पन्न भया ।
सतिजुगकि शारदामाई उत्पन्न भया । तब तसु दलमि दैत्यले अवतार लियो । तब त्यो सात
भाइ दन्वा मध्येको एक भाइ सतसाडल्या दानवाको दाडो धेक्यो । एक दाडो अगासलोक एक
दाडो पताल लोक थियो । अगासको दाडो अगासै भाँच्यो । पतालको दाडो पतालै भाँच्यो ।
तब सात भाइ दन्वाँ मारी परभल कियो । हाडकि रेली बगायो । रगतकि नदी बगायो ।
आँखाका कौडा बनायो । मुन्टाकि बोदी खेलायो । गिदकु किमडेमाटी बनायो । तब तसु
दलमि दैत्यले सात भाइ दन्वाँ मारी परभल कियो । सिजो हल्लायो । सिजो चल्लायो ।

ए सात ताल धरतीका तइले उवा किन रचाइछै, सात ताल धरतीका उवा किन
रचाइछै । चौद्ध तालामि अवतार किन लिइछै छपलिया प्युरा । छ मैनाको तु मुल्या किन
भइछै । फुपु पुसाइँका घर पउँतज्यारी । जसै महाराज त फुपु पुसाइँका घर महाराज त
एकलो कोइ पनि छैन । महाराज क्या मावली फाल पुसिमा पाल भन्ना छन् महाराज
आफनी पुसीमाका घर तस्तो जाइ हुनछकि द पुइजुका घर जाने बखतमा विन्ना पछ्यानैमा
जदौ मेरी पुइजु भनी ठोक कस्तो दिइहाल्छ्योकि, जि रेइ आउने जान्या पर्देसी लोगे जियाकि
जन्ती लोगे तु विन्न पछ्यानैको मुइलाई ठोग दिने को है ? भनी महाराज बड्डी भागाशिला
बाग छपलिया पिउराकि पुइजु महाराज त को है के है भनी सोदापुछी अह कसो लागिजान्छ ।
द अनया बखतमा द तु छपलिया प्युरा त भन्नछइ भन्या तेरा जिजुबुबाको नाउँ के हो ?
तेरो शाखा गोत्र के हो ? लौ भन भनिबर महाराज भागाशिला बाग छपलिया पिउरा त
महाराजौ जवाफ दिन त कस्तो लागि जान्छकि :

कठ कसु प्युराइको छोरा छै तु

कसु प्युराइको नाति
 ए इ बोल पसु प्युरियाइको बोल पसु प्युराइ
 बोलु पसु प्युरियाइका धन पसु प्युरा धन पसु प्युरियाइका सुनपसु प्युरा
 सुन पसु प्युरियाइको पुइजु मुइँ छपलिया पिउरो
 गात कर छ मेरो नाउ छपलिया पिउरो
 कठ दैन ! छपलियाइ पिउरो मेरो नाउँ ।

मेरै भदु रइछइ । जिजुबजेको नाउँ पाडी तुइले । मेरै भदु रइछइ । मेरा भदुकि अलेवारी
 बलेवारी म मरिजाउँला भनी महाराज उइकि पुसीमा भदुकि महाराज त अलेवारी बलेवारी त
 कसो प लागिजान्छ रे : दिन दुई रइजा भदु प्युरा मेरा साली खेत खाइजा भदु प्युरा

कऽठ दिन दुईचार रइजा भदु प्युरा, दिन दुई चार
 पर्भु सम्राइ लागिरेछ, छपलिया प्युरा, सम्राइ लागिरेछ ।
 भदु मेरी साली खिर खाइजा, भदु प्युरा, मेरी साली खिर ।
 हजुर नैन्या बगिन्याको दूध दिउँला भदु, नैन्या बगिन्याको ।

दिन दुईचार रइजा भदु प्युरा, मेरी साली खिर खाइजा भदु प्युरा, मेरै भदु रइछइ
 भनी अलेवारी बलेवारी आफ्ना भदुकि महाराज अलेवारी बलेवारी त महाराज बाग छपलिया
 प्युराकि पुइजु महाराज त भागा जति शिला आफ्ना भदुको खात खान त कस्तो लागिजान्छ
 कि द लाग्ना बखतमा महाराज द आब एक दिन बस्यो । दुई दिन बस्यो । तीन दिन बस्यो
 चार दिन बस्यो के भन्छ कि कठै पुइजु अब म यसै बसिवट के खाऊँ ? एक दिनको पाउनु,
 दुई दिनको पाउनु, तेसरा दिनको धपाउनु भन्नाछन् । मुइलाई एकबली क्यै काम दिनु पड्यो
 भनी भनयो बाग छपलिया प्युरो । भदु और क्यै पनि छैन पुरे ठाँट भैसा छन् । उइँ कति
 बगिन्ने छन् कति नैन्य छन् । वइँ दूध खाल्लै भदु जा, भैसीका गोठानमा जा तु । गोठानमा
 कस्तो पठाइहाल्यो कि द गोठानमा पठायकन महाराज त आब भैसी हेच्यो । दूध खायो
 महाराज त कौसल भैसीका गोठानमा भैसा हेर्न त कस्तो लागिजान्छकि । द लाग्ने बखतमि
 वइँ गोठानमा महाराज त बाड्यो महाराज त दिनको दिन बाड्यो । दिउँस विउँस भयो ।
 भोरकि आगी भोरकि पैतली । पिठाल बाका भप्यापाताजसा जुमा भल्कायाका । पाइक त
 कस्तो बनिजान्छ । द बनिने बखतमा उइकि पुइजु महाराज ऐति नानु सामल दिन्छु रे पैतिर
 उइ ठुलो भयो । सामल नइ पुग्द लाग्यो । एक दिन महाराज त खरिखरि भोग लागी
 खरिखरि भोग लागी । बाइस पाट कुमाउँ ग्वालाखि द आफ्ना गोरुबाखरा लिइबट आइथ्या रे
 ओ नान्काउ ! हजुर के आदेश भइछ । के त केइनइ रे आज खरिखरि भोगलागिरइछ ।
 आलासुका मुडमा काट रे सल्लिसिउता टिपिबट खाऊँ भनी बाइस पाट कुमाउँका ग्वालाइ
 मौ खजित गरिकन जसै महाराज बाग छपलिया प्युरो महाराज तसै सर्क निर्घात गरिकन
 कुरर अगास उडिकन अगासवाटा सल्लाको चुथो समाइकन लुतुक्क जमिनमि निउँतायो ।
 आस नान्काउ महाराज त जसै किर्मुल्ला भुन्ड्याजन कतिले लादा खायो कतिले गादा हाल्यो ।

छटक्क छाड्यो सल्लाको भुतो बाइस पाटका खाला महाराज दर रर र कोइ काई कोइ काई उछिट्टिया । कोइ महाराज त जिब्बाका लाटा, कानका कन्काटा बनायो । बसाइतक त महाराज रुनारुना आफ्ना गोरुवाच्छा लिइवट घर घर गया । आव कसो भयो के भयो ? के त केइनइ रे एक महाराज छपलिया प्युराले इसोइसो अन्यो । आव त हामु गोरुभैसा हेद् जानाइन । ऊ हामुलाई मारिदिने हो । भन्या बखतमा वाँवछि बाइस पाट कुमाउँका महाराज त गाली दिन पसे । तै गाली छपलिया प्युराले सुन्यो । उइकि पुइजुले पनि सुन्यो । तेरीमा टोक्ने अइल भदु भनी पाल्या । अइल नडरवाटा गाली पाउन लाग्या भनी महाराज त आ भदु घर भनी महाराज त घर बोलाहाल्यो । द बोलाइसकेपछि महाराज त भागा जति शिला के भन्छ कि :

ए इनडीका गेडा अरी
 ए तोइ भदु पाल्या ।
 ए फिनडीका भेडा अरी
 ए तोइ भदु पाल्या ५उ
 ए नैन्य बगिन्यको दूध दिइ
 ए तोइ भदु पाल्या ५उ
 ए क्यान दिन्छइ भदु तु
 ए नडर हातइ गाली
 ए क्यान दिन्छै भदु तु
 ए मै हाताउँ गाली
 ए मेराइ भदु
 ए गजगिरि महल तेरो छनाइ छ ।

महाराज त भदु इनडीका भेडा अरी तोइ पिउराइ पाल्या । फिनडीका भेडा अरी तोइ पिउराइ पाल्या । आज तुइले नडरका हातवाट गाली दि भदु नडरका हातवाट तुइले गाली दी । जा भदु सिराकि स्वारमा तेरो दरबार छनाइँ छ । तेरो ठाउँ छनाइँ सिउँति मिउँति सेरो छनाइ जा भदु । आफ्ना देश जा भदु । भन्या बखत महाराज आव भन्यो जब बाबुलाई दिनुपैछ । आव बाग छपलिया भन्नोछकि :

ए इ तेराइ देश पुइजु म बाटोय भुल्लि आयाँ
 ए इ बाटोइ भुल्लि आयाँ पुइजु, दसाइ लागी आयाँ
 ए इ तेराइ देश पुइजु, एइ बाटो भुल्लि आयाँ
 कठ ५ दैन तेरा देश पुइजु दसा लागी आयाँ ।
 तेरा देश पुइजु बाटो भुल्ली आयाँ

तेरा देशमि भन्यो महाराज आउन जानेको होइन तापनि महाराज तरा देशमा मसड लडु भन्ने पैकेलो पनि छैन । अब म आफ्ना देश जान्छु भनी महाराज तसरा दिनको याममा

महाराज लहर भागी पहर भागी । गाइभैसा फुक्या । लड्का उज्याला । राजादोराजा कौवा उडनलाग्यो । डोरी बनजारो हिट्ट लाग्यो । तस याममा महाराज छत्तिस बाजाको भनकारो लगाई साइत सारिकन आफना देश जान त कस्तो लागिजान्छकि । द भन्यो महाराज कैसाल कति पुस्ताको घर दर्बार भन्यो । दर्बारका अगिपछि सिस्नु, अल्लो, धतुरो उमरेको, आव महाराज गाउँमा पस्यो । ओ भाइएउ मेरो घर सरसुसार बनाइदिनु पड्यो भनी गाउँका जान्ने सुन्ने भइभलादमी काजी मन्तरीका छोरालाई निउता गरिकन मेरा घरको सरसुसार बनाइदिनु पड्यो भनी एकै ठाउँ जान्ने सुन्ने मान्सले भन्यो ठिक छ भाइ आव आफना गाउँको आउनु होलो दोसरा गाउँको जानु । हिट सबै गाउँरे तैका घरको सुसार बनाइदिउँ भनी महाराज कसैका आँसी कसैका हात बन्चरा लिइबट भन्नु पड्यो घरको सरसुसार अन्न त कसो प लागिजान्छन् रे । द लाग्या बखतमा घरको सरसुसार बनाइसकेपछि एक बुडाले भन्यो कि यइका दर्बारमा हुम जग्गे अट्टुपड्यो भनी महाराज भन्या बखतमा कोइ रायाको छैन । पछ्यान छैन तब राजा तिर्मली चन्नको बाखरा चराउने मुले बाखरा चराउन उसैका घरम्मो गयो । उसैका घरमा जाने बखतमा महाराज जबर्जठ्ठी बाकरो समाइबट दरबारका पइतिर लैजाइबर काटिहाल्यो । काटिसकेपछि बाखरे मुले रुनुरुनु आफना राजाका वाँ गयो । ए केलाई फर्की मुल्या । केइनइ हजुर परे वाँखि बाखरा भराउँ भनेरे पुरे खेराकि चारमा को ब आइरइछ रे तन्ने मेरमे बाखरो जबर्जठ्ठी अरिबर काट्यो । मैले राहाले तैखि मौ अइलका नइकि कुलैवाटाका तसाइ हुन् । विद्यै हुन् भनी महाराज वाँपछि तिर्मली चन्नले भन्योकि महाराज यइ छपलिया पिउरासड लड्ने वीर खोडु पड्यो भनी महाराज त गाउँमा सब दाजुभाइ बोलाइबट ठुलो मिटिड राखी महाराज एक बर्मालाइ बोलाइबट पाटा छुट्याउनु पड्यो भनी बर्मा बोलाइकन महाराज तसै ट्याममा भन्यो महाराज :

ए आगो ताप्नु मुडाको कुडा सुन्नु बुडाको
दही मिठो गाबुको कुरा सुन्नु बाबुको
ए दही मिठो पाराले सरग रामडो ताराले
ए तिउन मिठो नुनले मान्स रामडो गुनले
ए खेती हुन्छ ओसले भगडा छिन्नु होसले ।

भाइयौ भनी महाराज त जसै महाराज सभामा महाराज बर्माले पाटा छुट्यायो । आव माना चामल राख्यो । महाराज ताईमि फूल भेटी राखिकन जस्तै महाराज त बर्मा धुलौटो पुजन्तक कसो गर्न लागिजान्छन् कि :

श्री गणेशाय नमः वीणा पुस्तकी धारणी
हंस वाहन सुनावन्ती माता जय पद्म क्या सरी
माता मालनी मालनी सामुपातिक सरस्वती विष्णु आइमाइ
क्या सरी दिक्षा देऊ भुवुर्काणी उद्बुन्त

धुलौटो पुज्यो । धुलौटौ पुजिकन आब पाटा छुट्याउन लाग्या । लौ कैका पाटामा क्या आउन्छ भनी पाटा छुट्याउना छुट्याउना कसैका पाटामि निकल्यो भैंसा हेरिखानु । कसैका पाटामि निकलयो गोरु हेरिखानु । कसैका पाटामि निकलयो दौरा भाँचिखानु । कसैका पाटामि केलुसिडे कठाइतकि लेखिगैछ बाब्वि साब्वि महाराज सरररर पाटा दियो । केलसिडे कठाइत । केलसिडे कठाइतै रे बाग छपलिया प्युला मामा पुसिका छोरा भइसकेपछि महाराज त छपलिया प्युलो त अरिडालका जसेरी हात लाउन्ज्या चिल्लो छ । उसरी लड्ने जोक्खड खोजनलाग्यो । द खोजन्या बखतमि महाराज त आब तिर्मली चन्नले दो तियाँ चार लायो केलुसिड कठाइतका घर । काँ हो केलुसिड कठाइतको घर भनी सोध्यो । जसै महाराज त आब केलुसिड कठायत त तिर्मली चन्नका दर्बारमा कस्तो पुगिजान्छ । जदौ राजाउ, जदौ राजाउ । जि रेइ ब्वा बाचिरयै । तेरी लुवाँजित होइजाउ, भुवाँजित होइजाउ, खाणाजित होइजाउ, कटारा जित होइजाउ । बस ब्वा भन्यो महाराज द खानापिना दियो । राजा तिर्मली चन्नइ रे केलुसिड कठाइतैका दुखासुखा भया । कठै क्यारु भन्नै पारे याँमि खिराका च्वारमा छपलिया प्युरो बसेको छ । तन्ने मेरो जबर्जठिठ अरिबर बाखरो काट्यो । त्यो मइधेकि बहिनलाछ । तसका पिडा खानु पड्यो वा तइले । तैसड लड्ड सकनु पड्यो । कठै ! हजुरको तप र जस भयो भन्या लड्ड सकुला । महाराज छपलिया प्युलो त बत्तिस हात गौणा छेलो थापी बसेको छ्यो । केलुसिडे कठाइत गयो । द जान्या बखतमा महाराज त इसो हेच्यो सात गौणो घेच्यो महाराज त टोपीबठि खिसग्यो । उफड्ड त नसक्दे भयो । बाटो भाँची महाराज माथि बत्तिस हात गौणामि बाग छपलिया प्युरो सुतेको छ्यो रे तै ठाउँ पुग्यो । ए यइनो पडेको को है उठ् ? केलसिडे कठाइत बाटाहइ हाँक दिन लाग्यो । ए को है तु ? हा मु केलुसिडे कठायत । केलाइ आया है ? म तोसड लड्ड भनिबर आया हुँ । कठ दैन ! अब के लडु भन्नै तोसड । तोसड लड्यो भन्या जिते पनि मेरो नाउँ हुने छैन । हाच्यो भने पनि मेरो नाउँ हुने छैन । भन्यो, महाराज जवाफ दियो, छपलिया प्युराले :

बुडा मानिसइको हातो दाँतो कइसो ।

बुडा बाखरीको पन भोल कइसो

बुडा बलतको सियो पन कइसो

बुडा मानिसइको हातो दाँतो कइसो ।

महाराज आब भन्यो महाराज तोसड के लडु भन्नइ, सइइँ अब त उत खिजकुडाइ अद् लाग्यो । समायो रे महाराज बागछपलिया प्युराले सुइइँ फालिदियो । केलुसिडे कठाइत भाग्या रे राजा तिर्मली चन्न भयाका ठाउँ गया । के कसो भयो सोधिहालथ्यो महाराज । इसोइसो भयो । अब क्यारु । अब क्यान्ने द तुइले यो अरिडालइ जोज खचक लाएजसी नकल भई । केलुसिडे कठाइतका चारपाँच चेला । सात चेला भयाकि धाउ क्याखि । सात चेला भयाकि मार क्याखि । घर जान्छु, चेलाइ मौसड सल्लाह डुल्लाह अरुला रे पछि आउँला भनी महाराज त केलसिडे कठाइत महाराज खिराकि च्वारमा कस्तो चाइँ लखनपुर दरवारमा

द जान्या बखतमा आब महाराज पाँचसात चेला बोलायो । ब्वा इसि नकल भइ । अब क्यारु कसो अरु । भनया बखतमि महाराज बाग छपलिया प्युराको वयान त इसो पैकेलो भनी बाइस गाउँ फिट्टिएको छ । उइका चेलाइ मौ के भन्न लाग्या भने ताँ त हामु लड्ड सक्दाइन । गज गजकि बाउसो बनाउँ । हातहातकि आँसी बनाउँ । लेककर धुले फाडी खाऊँ । भदौका मैनाका काकडा खाएजनि अरला छपलिया प्युरा नजिकै न जाऊँ । भन्यो रे महाराज कोइ मान्नाइन लागे भन्यो महाराज उइका नजिक जानाइ । केलसिडे कडाइतको कान्छो भाइ छ्यो रे भन्यो महाराज तन्ने म जाउँला भन्यो । द तु जाने भयाबछि ठिक छ त भन्यो महाराज केलसिडे कठाइतले । तेसरा दिन महाराज राजा तिर्मली चन्नका दर्बारमा छियाँ कठाइत पुग्यो । कठाइत पुगेबछि महाराज ऊ त आब छलो थापी बसेको थ्यो । तइ छला उइको त डिठै नपड्डे भइग्यो । वाँबछि आब मुमा पुसिमाको चेलो भयो । कठै दैन बत्तिस हात गौणामा गयो रे सिया थ्यो छपलिया पिउरो रे उठ् ताइनो पड्या को है म तोसड लड्ड आया हुँ भनिबर हाँकरा दिन लाग्यो । द दिन्या बखतमा बाग छपलिया प्युरो भन्न पस्यो अगिल्दिनि आयो बुडो मान्स उइसड के लडु । तु बच्चाछइ भन्यो महाराज । बच्चासड कसेरी लडु भन्यो महाराज । तु मेरी फुपूको चेलो हइ । आज हाटबजार लाग्या छ । बजार घुमु । ताई मिठाईसिठाई खाउँला । लौ हँट भन्यो रे महाराज मुले त खुसी होइग्यो । बजार जाइकन हाटबजार गयो रे महाराज दोकान गइकन कालिसार कपडा किन्यो महाराज । आब कालिसार कपडा लायो तसै बखत महाराज कालो मोसाको टिको लायो । कालो मोसाको टिको लाइबर तेरा राजा तिर्मली चन्न ढोग दे जा तु । तेरा इजाबवा ढोग दिथै भन्यो महाराज । उन्ने हा म कतिब साँट पाउनेइथे कतिब हाणाय पाउनेइ थे, कतिब हात खुट्टा भाँचाइ पाउनेइ थे । कपडा पाहाले भैग्यो मान्यो । आयो महाराज केलसिडे कठाइत त छिया कठाइत त महाराज जदौ राजा जदौ महाराज भन्यो । आफ्ना राजा ढोग दियो । खुट्टावाटा मुन्टासम्म मुन्टावाटा खुट्टा हेन्यो । कालीसार कपडा लाई कालो मोसो टिको लाई । मेरा सामुनेहइ नक्कले तु भाग जा घर । भागिबर घर गयो । घर गइसक्यापछि जदौ बुवा आफ्ना बुवा ढोग दियो । कालिसार कपडा लाया छ्यो । आज मेरमे महाराज त गयो दिन भयो । भन्यो रे महाराज अँज महाराज तिर्मली चन्न त बोलाउन लाग्यो । कठै दैन ! आब मु जिउनै चेलाखि भन्नु पड्यो केलसिडे कठायत एकातरका दाडी, एकातरको मुन्टने कतयो रे किरिय बस्यो । पाँच छ चेला भयकन मेरी यो गति भई भनिबर स्याट्ट किरिया बस्यो रे अज राजा तिर्मली चन्नले दो,तियाँ, चाकर लगायो । लगाइसकेपछि महाराज त आब के भन्छ कि कठ दैन ! मेरा चेलाकि मौ पुरे लेक धुले फाड्ड गया थे रे खर्सुको रुख ढलिबर पाँचै चेला उइनाइ मरिगे । म किरिया पस्या छु । भन्यो रे महाराज फुरुक्क फर्क्या रे आया । द आइसकेपछि महाराज त आब जसै मरे पनि मरुलो भन्यो रे छाउ है चोक्खि जाऊँ, म किरिया बाटाहे वलिजाऊँ । वाँपिट आउँला भन्यो बड्डा केलसिडेले । द भन्या बखतमा महाराज केलसिडे कठाइत महाराज त तसै आयो रे छपलिया प्युरो तै ठाउँ पुग्यो । हेरफेर कुरडीकानी केइनइ एकै साँट हाण्यो बाग छपलिया प्युराले । जाडडो महाराज त

टुटाइदियो केलसिडे कठाइतको । राजा तिर्मली चन्नको डाक्टरी अस्पताल छ्यो रे वाँ भर्ना अन्थो । तै पाछा ऊ पाँच छ मैना अस्पताल रयो । अस्पताल रइसकेपछि महाराज त गुर्विणी त लाग्यो मास रइछ । केलसिडे कठाइतकि आइमाइ त गुर्विणी रइछ । धन्यो रे तैदिनि जर्मियो । जर्मिसकेपछि दुईनाल बन्दुक बर्जिन । काँस्या थालकि रन्भनाट पडी । द पडन्या बखतमा महाराज आव राजा तिर्मली चन्नले भन्यो आज कइका घर रौतेलो जर्म्यो कि, डाणाखोला बाग मान्यो कि पञ्चबाजाको भनकार लाग्यो महाराज त दोनाले बन्दुक बजिन् । के हो कस्तो हो भनी सोध्यो । सोध्यो रे महाराज केलुसिडे कठाइत खुट्टो पनि बलिग्यो । कठ ! महाराज और केइ पनि छेइन मेरम घर बड्डी लाग्यो मास थ्यो रे कइलेइ मेरा घर त सुत्केरो भएइन । म जानछु हजुर भन्यो रे महाराज राजा तिर्मली चन्नसड् बिदा मागिकन महाराज आफ्ना लखनपुरका दरवार कस्तो पुगिजान्छ रे । द पुग्या बखतमि बड्डी वाँ अर्को मान्स छैन । सात दिनकि चौद्ध छकाल पडिगैन । पानीको फिको नपाइबट मिजलाडीकि मिजलाडी छ । ए बड्डी भन्यो बाइरबाटा डाको सो छाहालथ्यो कि द छाइन्या बखतमा मुर्काटे जाइँ एक गास पायो वइँ जानो । मेरा जतिविधि इसा छन् । म कुन्टाबुडी छु । तु आफै पानी सारी गोडो धुइबट आस । पानी सारिकन महाराज गाबकि मुजेली पस्यो । एक नानु सत्य बनायो । सत्य ख्वाइबर महाराज सतर्क भइसकेपछि

राजा छन् रामचन्नर और काइका भला ।

ए ! बड्डाउ सात दिन होइग्या मु एइ कुन्टाउडि रोक्किग्या, उइज्यारै एक पर्शन हेराइ लेइया । पाँच चेला भइबर त हामरो अपुतालो भयो भनी बड्डाले आनुमानु, फूल समातिकन त महाराज बर्माका घर त कस्तो पुगिजान्छ रे । द महाराज बर्माका घर पुग्या बखतमा आज काँ सवारी भया ? द भन्यो महाराज के त केइनइ रे एक सुतला जसो चेलो जर्मेको छ रे अब तइको न्वारनको दिन हेराइ ल्याऊँ भनी आएको हुँ । बर्माले पनि भितरबाटा चिन लेइबट महाराज, परालको पुलो राखिबट महाराज लौ बस जजमानौ भनी महाराज त कसो बसिजान्छकि । द बस्यो बखतमा महाराज बर्माले धुलौटौ पुज्यो महाराज, भेटी राख्यो । धुलौटो पुजिसकेपछि होरो हाल्ल छ । त्यो होरो मेट्टो छ । ऊ होरो हाल्लो छ ऊ होरो मेट्टो छ । लगन थाहा नहुने भयो । होरो त मेटिन लाग्यो केलुसिडे कठायत भन्नो छ कि :

हाल्यो जति होरो तमि जनिमेट बावनउँ

होरो मेट्टा करम मेटिइ जान्छ ।

हुनु छ त हुनुको नहुनु छ त नहुनुको भन्यो महाराज । पाँचौँ होरो थाप्ने बेला मुलेको लगन टिप्यो । द टिपिसकेपछि महाराज त यइको नाउँ उधा राख्नु भनी महाराज त हुनु त ठिकै छ इइको रुयको शबत सुन्यो भन्या तेरो मृत्यु हुने हो । तब यै ट्याममा “बाग बोल्यो बनमा भस्के मनमा मुटुइ पनि फुट्यो, घरबारमो माया टुट्यो ।” तैको रुयको सुन्या भने म महे भए त भलोलइ के चाइयो भनी महाराज त आफ्ना घरबारमा पुगिसकेपछि वाइँ

त बाटा है के भन्नो छ भने ए ! बड्डी हजुर । के त केइनइ रे तैको रुपको सबत सुनेपछि मेरो मृत्यु हुने हो । उइजार तैलाई काःख सरा । तैलाई भनी महाराज केलुसिडे कठाइतकि बैनी धिउडीमाला छि रे तै धिउडीमालाका जिम्मा दियो । द धिउडीमालाका जिम्मा दिन्या बखतमि भन्यो महाराज जाईंखि मन्थो वँइखि राखिदियै भनिबर वईमि डालो, वईमि कुटो राख्यो । तसै ट्याममा महाराज आफ्नो कलेजाको फल केलुसिडे कठाइतकि सोइनी धुरुधुरु रुन त कस्तो लागि जान्छ कि :

एऽऽऽऽऽऽ चेलनि सात कइ त तुइले लड्कोइ नइ पाइन ।

जियाकाइ काख बसी तुइले जियाइ भन्नोइ पाइन ।

बुवाकाइ काख बसी तुइले बाला, बुबाइ भन्नोइ पाइन ।

बलाइ छइ बलाइगि वो, बलाइ मरिजाउँला ।

मेरा साथ बसी तुइले दूध खान पाएइन । जिया भन्न पाएइन । अइल तुइले तयस्तो हुनुपड्यो भनी धिउडी माला कमसलजिउका गोठानमा जाईंखि मन्थो उईंखि छोडिदिएइ । धिउडीमालाले डालामि राखिकन पाँचसात दिनको बालक जसै महाराज त आब केइ घामले केइ भोकले निलो पड्यो । आब यो बालक मन्थो भनिबर धिउडीमालाले त्यै कुटो समाइकन खन्याइँ खन्याइँ डाबर कोद् लागी । डाबर कोरु रे बालक गाडु भन्ने बखतमा टुल्ल आँखा उगाड्यो । एकै न भन्ना सात डाबरवाटा वापिस भयो । वाँपछि तै कमसल भैँसीका गोठानमा लइगइ । गोठानमा लैग्यो रे महाराज वाँ पाँचसात थोरा छ्या । हातले माहु भन्ना थोरा कटाउटी मारन्ना भर्ना महाराज त थोराउडी फालिबट आफू भैँसासित धुरा गइन् । धिउडीमाला भैँसा छाडिबट घर आउन्थी त सात थोराका बिच फुतुर्का खेल्ल लागेको उदा कठाइत । भन्यो महाराज त तै कमसल भैँसीका गोठानमा बाड्ड लाग्यो । एक दिनको बाडन उदा दुई दिनका जइसो । दुई दिनको बाडन उदा तीन दिनको जइसो । चार दिनको बाडन उदा पाँच दिनको जइसो जसै दिउँसबिउँस त कस्तो हुन लागिजान्छ रे । द हुन्या बखतमा महाराज त आब सदाइँ महाराज त आब भोरभोरकि आगे ददश भोरकि आगी, भोरभोरकि पैतली, कठ्याल बाका जुडा सल्काएका जति त्यस्तो कठारिया पाइक त कस्तो बनिजान्छ । द बनिन्या बखतमा महाराज त एक दिन खरिखरि भोक लागिगइछ । गोठ्यानमा धुलो समाइछ , सब्वै खाइदिछ । कठ ! एइ मुर्कटेले त महाराज काईंखि रामहौस चुणीसुणी किनुलो मान्थे रे छाकबारा धुलो खाइदियो भनी महाराज त धिउडमाला बउली रे म एइ मुर्कटे काटिदिन्छु भन्या बखतमा महाराज लादाकि जमुर्को हालिबरमेरी छासीबासी खाई तरो काटिदिन्छु लादो । ए ! पुइजू सावधान सावधान अब मु यसो अन्ने छैन । छटक्क लादाको जुमुर्को छाड्यो । जब लाग तब जानै । जब उदा कठाइत रिस्सियो महाराज । पारि छपलिया प्युलाको जाँत्या (राँगो) छ । वारि आफ्नो जाँत्या छ । काली सर्जूका घाटमा महाराज त बाउँत हालिकन बाग छपलिया प्युलाका जाँत्याका कानका बोटी समाइकन सरररर आफ्ना घाट लेयो । लेइसकेपछि महाराज । लेइसकेपछि महाराज खर्क भितरि राख्यो ।

आफ्नो जाँत्या रे बाग छपलिया प्युलाको जाँत्या जुज बनायो । लडाइसकेपछि बड्डीका थाँकडा त नाच्या । ए ! भदु एइ जाँत्याकि जुज छुटाइ दे भनी धिउडीमाला भदु ! अब जसो तु भन्नोछइ उसो म अरुला । जात्याँका कान समाइबर छ्याट्ट जुज छुटायो रे बाग छपलिया प्युलाको जाँत्या पारि तराई दियो । तराइसकेपछि दुएइ दुखासुखा हुन पस्या । ओ ! पुइजू मेरी पुइजूकि अलेवारीबलेवारी मरिजाउँला पुइजू । मु महाराज कावाटा हूँ ? के हूँ ? कसो हूँ भनिबट सोद् लाग्यो उदा कठाइत त । कि त पुइजू मेरा बुवा छेइन, कि त पुइजू मेरी जिया छेइन । कि त मु जर्मे लुवाघाट, कित मु जर्मे डाणा, कित जर्मे मु तेरा बेलुतारे भैसी । भनिसकेपछि महाराज वाँपछि धिउडीमाला भन्छेकि भदु तेरा बुवा छनाइछन् । तेरी जिया छनाइछन् । लखनपुरका दरबारमा तेरो घर छ । उइजारेइ महाराज त मेरा ददाले तोखि निउति नमाइँ सारो जर्म्या हुनाले खर्क पाल भनी दिया हो । राजा तिमली चन्न उदा कठाइत त कमसली गोठानमा इसोइसो छ लौ तइलाइ बोला । दुई तियाँ चार चाकर पठाहाल्यो । सात दिनकि चौद्ध छकाल पडिगइ महाराज उदाकठाइत त नपाउने भया । पछि उदा कठाइतले खर्सुका रुखमि गब्यायाको बन्चरो छ्यो रे भोक लागिगइ के खाउँ अब तइ बन्चरा बेचु रे खाउँ भनिबट महाराज तै बन्चरा उक्काइ नसक्दे भया । चारै लाग्या रे तइ बन्चरा उक्कायो महाराज । अब उदा त नपाइने भयो महाराज एका रुखमि चडिबर डाको लायो । उदाका भैसाले सरु खायो भनिबर भनि डाको हाले आइजाला भनी डाको हाल्यो । ठाको हालिसकेबछि महाराज उदा आयो । उदा पुगेबछि महाराज चार ढोग दियो । ओ ! मुर्काटेउ जान छैन, पछ्यान छैन चारचार ढोग केलाइ दिया भनिबर महाराज सोदिहाल्यो उदा कठाइतले । सोदन्या बखतमि महाराज केइनइ हजुर पइल्लि तमरो बन्चरो छ्यौँ हामुले एक ढोग तेइ भइ । एक ढोग सात दिनकि चौद्ध छकाल पडी एक रोटा बुजो पाइन्छकि एक ढोग तेइ भइ । एक तुमि राजाले मान्या मान्स एक ढोग तेइ भइ । एक ढोग तेरी जानिछे चार ढोग भइ । तसइ बखत महाराज हा अब के खानाछउ मुलेउ बाह्र बगिन्ने, बाह्र नइन्ने भैसको नानु भ्राँभे रोटो छ रे भितर जा । एक जान्छ मसाद् छ रोटो त पाएइन भनी फर्कन्छ । दोसरो जानत तसेरी फर्कन्छ महाराज । द फर्कन्या बखतमि महाराज उदा कठाइत आफुइ भितर गयो । त्यो रोटो समायो रे बन्चराले तइ रोटाका पाँच टुक्रा बनायो महाराज रे उन त के खान्या बेडबाड अरिक्न आफुइ खायो । तमि घर जाऊ । मु पछि आउँला भनी महाराज त पठाइहाल्यो । केलुसिडे कठाइतले लौडीसड ब्या अरिबट दुधमाला खेटमाला रानी लेइहाथ्यो । चेलो मरिग्यो भनिबर लौडीसड ब्या अरिहाल्यो । द महाराज अब लौ म घर जान्छु फुपू भन्न त कस्तो पसिजान्छ । पस्यो बखतमा महाराज ध्यौडिमाला अब कठै ! भदु तोइ छना भदु बैरी लाग्या न तोइ छना महाराज बाग लाग्यो न, ब्वाँसो लाग्यो । आज मेरो भदु घर गइजान्छ । भदुको त खाद खान त कस्तो लागिजान्छ । द लाग्या बखतमा महाराज देश भया महाराज त लत्ताकपडा ल्याउन्या छ्या । भोट भया त महाराज नुन ल्याउन्या छ्या । अब यइ जङ्गलवाटा के लैजाउँ भन्न त कस्तो पसिजान्छ । पस्यो बखतमा महाराज अब त रिथ्या निसिजान्छकि भनिबर भैसा मुखइना आइबर रुन

लाग्या । राडो पनि रुन लाग्यो । तसइ बखत महाराज उदा कठाइत भैंसाखि अर्ति दिन कस्तो लागिजान्छ :

निचि जन चरेइ उचा जन चरेइ
बेडे करनाउली खाएइ पानी
रन जति जितिआउँला त तु राडाको
सुनले सिडारी दिउँलो बाली
निचि जन चरी खाएइ मेरी कालु, बेलु तारु
बेडे करनाउली खाएइ पानी
रन जति जितिआउँलो त बगाल भैंसाको
सिडउडो सुनको पैराइ दिउँलो बाली ।

भनी महाराज त अर्ति दिन त महाराज कस्तो लागिजान्छ । लागन्या बखतमा महाराज एक तेबसे पुणो न मान्ने भयो महाराज देश भया लत्राकपडा लैजान्थ्याँ, भोट भया नुन लैजान्थ्याँ आव के लैजाऊँ । दरुवाँको बिटो चिरिवट लैजानु पड्यो । दरुवाँका बिटा मथिमि तइ तेबसे पुणो राख्यो रे महाराज आफ्ना गवाँजमा आइग्यो । गवाँज आउन्त्या बखतमा केलुसिडे कठाइत रे बड्डी बैरागीशिलाले धेकिहाल्यो । द धेकेपछि महाराज के भन्छ कि ए ! बड्डी कसु देशको मइकासुर आयो । कसु देशको कइकासुर आयो । हिट् बड्डी गाबकि मजेली भन्न पस्यो । महतारीले आफ्ना चेला चिनिहाल्यो महाराज । दुधमाला खेटमाला रानी पानी भन्न लागकिछिन् । पइल्ली महाराज त तेबसे पुणो राख्यो । वाँबछि दरुवाँको बिटो राख्यो गधाम्म । पानी खाउँ भन्ना पानी नदिने भइन महाराज दुधमाला खेटमाला रानी । कठ ! दैन भन्यो महाराज त दुएइ जनिका पानीका फोला समायो रे कलललल पानी खायो रे दुएइ फौला पचक्क चेप्यो रे डुल्ला बनाइ दियो । मुर्काटे पानी त खाइछि खाइछि रे हामरो पानी ल्याउन्त्या फुँलो डुल्ला बना हाली भनिबर रुन लागिन् महाराज । फ्वाक्क फुयो रे महाराज उदा कठाइतले फुँलो त उसोइ बनाइदियो । दुधमाला खेटमाला रानी गोठ गइन रे पाउ छाल्लाखि दूध माग्यो महाराज । द छाल्या बखतमि महाराज ए ! मुर्काटे तु हकरमुन्टी भकरमुन्टी कोहइ ? गाइका दूधले त पाउ छालुला, भोरजन क्याले लाउँला । उसै बखत महाराज पानी ततायो । पानीले पाउ छाल्यो रे भितर गया । उदा कठाइत त भितर गइवट महाराज जहे बुबा भनी ढोग दिने बखत मुख कराई लायो महाराज केलसिडे कठाइतले । जाइँतिर मुख लायो वइँतिरइ ढोग दियो । जिया भन्यो ढोग दियो महाराज महतारी जि रेइ ब्वा । तेरी लुवाँजित, भुवाँजित, खाणाजित, कटाराजित होइजाउ । खानापिना खायो महाराज । आव केलुसिडे कठाइत भन्नपस्यो ए ! बड्डी रिठा गेडा काँ छन् ? छन् कि नइ ? छन् । टुली पाणमा रिठा फिँज । तइ रिठामथिमि महाराज त पलुडो बिसा । दुएइ बाबुचेलाको लडइँ हुनपस्यो । हुन्या बखतमा महाराज । लडइँ हुन्थ्याँ महाराज कन्थ्याँसम्म बाबुको अदर राखेकै छ्यो । हान्ना हान्ना एक हातका निडलाका छडी

मुट्काभितर रइग्या । तसै ट्याममा महाराज समायो रे गडमसान्त फलिदियो बाबुलाई । गडमसन्त फाली मुजेला पड्ने ट्याममा महाराज जिःरेइ ब्वा बाँचिरेइ भन्यो । तरी लुवाँ जित, भुवा जित हाइजाउ भर्ना महाराज त भन्या बखतमा आव दुएइ बाबुचेला लडिबर थाकेका छ्या हरुरुरुरु भन्नर पड्यो दुधमाला खेटमाला रानी एक गोड्यान बसी, एक सिरान बसी आफ्नो सत्य फुकाल्ल लागिन् ।

कलाउँतकि बडाइ सागी बेउ जति रच्या छु,
 कलाउँतकि बडाइ छन् सागी ।
 बर्माको वेद सागी बेउ जति रच्या छु,
 बर्माका वेद छन् सागी ।
 न अगास तक्यौँ हामुले न पताल तक्यौँ
 तमि उठिजाउ ।

महाराज दूधमाला खेटमाला रानी भन्नु पड्यो । साइत पल्कन लागिन् । द भन्या बखतमा महाराज उदा कठाइत उठ्या । चर्पे कुल्याँ माच्यो । सुनपाटी मगराँमा उदाकठाइत महाराज नाउनी धसनी अरिक्न आफ्ना कोटमा महाराज त कस्तो बसिजान्छ कि । बस्य्या बखतमा महाराज । तसै बखत महाराज राजा तिर्मली चन्नले उदा कठाइत बोलाउनाखि दो तियाँ चार नोकर चाकर पठाहाल्यो । द पठाउन्त्या बखतमा महाराज त उदा कठाइत त राजा तिर्मली चन्नका दरबारमा कस्तो पुगिजान्छ कि । द पुग्या बखतमा महाराज बत्तिस फुँला पानी जाने रोच्या छ्यो बामन भितरउडो एकसरा चामलको भात पकाउन्ना छ्यो । राजाले तौल तौल्यो महाराज कत्तिको रइछ, भनिबर । जदौ ! जदौ ! महाराज राजा तिर्मली चन्नउँ भनिबबट आयो । जिःरेइ ब्वा बाँचिरइ । तेरी लुवाँ जित भुवाँ जित होइजाउ, खाणा जित, कटारा जित होइजाउ । ब्वा बस् । लौ अब भातबठि खानु पड्यो भनी महाराज त बर्मा भान्सामा छ्या रे एक गास खान्छ्यो त क्याक्क घाँटी लाग्यो उदा कठाइतका महाराज । पानी खान्या भाँडो नपाउन्त्या भयो महाराज । त्यो रोचे समायो रे घललललल अच्यो रे छटाम्म छाड्यो । बर्माका लगै मुटु कामिग्या महाराज । ए ! ब्वा भइग्यो अब जिउनारी अर । जिउनारी अरिसकेपछि महाराज त उदा कठाइत खिराका च्वारमा गइग्यो । खिराका च्वारमा बागछपलिया प्युलो त छलो थापी बसेको छ्यो । लुवा बेरी बिसायाका छ्या । लुवा साबला बिसायाका छ्या । तातो तौःव विछ्याको छ्यो । उदा कठाइत गयो महाराज ताता तौःवमि नाच्यो । मान्ने बल्ल राख्या छ्या रे तिनु बल्ल खुयो रे उदा कठाइत एकतर फाल्यो महाराज । अगास उफड्यो रे प्वाच्च जाडडामि टेक्यो रे टुटाइ दियो जाडडो त महाराज । टुटाई सक्यापछि महाराज तिर्मली चन्नका अस्पताल भर्ना भयो । छपलिया प्युलाका तपले चाउथ चउथानी लाग्यो । रुपाइँघाटका माछा मुख समाइ पुछ, पुछ समाइ मुख खान पाया निको हुन्या छ्यो भन्ने उदा कठाइत भयो । छपलिया प्युराको सिउँती निउती सेरो छ्यो रे तइ सेरा भोल रुपाइँ भनिबर बट्यायाकि छि । उदा कठाइतले गाड एकतर फर्कायो र बिउ त ध्वस्त बनाइ दियो महाराज ।

जाल हानन्छौ त पन धो ब काइ
माछा मारन्छौ पन धो ब काइ

माछा मारन्छ महारान खान्छ । माछाको रटना पूरा नहुने भयो । दोहरा ब्यान त महाराज छपलिया प्युलो रुपाइँ बनाउँ भनिबट आयो । उदा कठाइतको माछाको रटना त न काटिने भयो । माछा खान रुपाइँ घाट गयो । रुपाइँ घाट जान्या बखतमा महाराज त बाटाखि हम्मानी खुट्टो हाल्लु भन्नाछन् । बाटाखि रुपाइँ गोडो हाल्लु भन्नाछन् भनिबर रुपाइँ गडा गयो महाराज । तइ धेकिबर छपलिया प्युलाले बस बुदी बस । काँ जाइबर आइ ? भनिबर भुल्यौन लाग्यो । छपलिया प्युलाले आफ्ना नोकर त विष मिसायाका लड्डु लेइया भनी घर लाइहाल्यो महाराज । उदाकठाइत त भन्न लाग्यो महाराज बस ददा म त जाइहुन्छु । भन्या बखतमि महाराज छपलिया प्युलो त के भन्नो छ भन्यो महाराज आब त रुपाइ छ ढोलीलगै आउन्ना राम हेरल्लै, पोटली खाल्लै । ददा तमुले नजान्या के छ रे तमु भन पन भन्ने बखतमि महाराज छपलिया प्युलो चइत हाल्लो छ :

ए मुमा जिउ तइ बतियाडी धैत हो मेरो बोलु रे लेइन
बतियाडी धैत हो मेरो बोलु रे लेइन
ए सिजा गड होइ ब जानो वो, छुत कटकइ
खेडी रे देइन ।

कठ ! ददा मूइले इसि चाचरी काँ सुने भन्ना । भइगयो ददा मेरो चित्त बुजिग्यो । बस ददा जाउँ । नाइ रे आब पूवीय आउन्ना पूर्वी गाना सुनिबर जा भनिबर महाराज छपलिया प्युलो कसो ब भुल्याउन्छकि :

ए नेपालकि काठ्यामान्डु बसेइ तितरी
हाइहाइ.... ।
ए नेपाल न जान्या छोराइ गर्भइ भितरी
हाइहाइ.....।
ए नेपाल दुर्पता चेली भउतइ रामडी
हाइहाइ.....।
ए दुर्पताइको लाइनो खाइनो राती कामनी
हाइहाइ.....।

कठ ! ददा मेरो चित्त बुजिग्यो । आब मु घर जान्छु भन्या बखतमि महाराज नानु पोटली खाइबर जा भन्ने बखतमि पोटली अन्नि लेइबर आइगइछ्यो । बुदी तुबठि खा । रोप्दारी बाउसे पछि खान्ना । तसै बखत उदा कठाइतले भन्यो महाराज मुइले इति मान्स कैलेइन धेक्या उजारइ लाज मान्न छु । मु पल्लिर जाइबट खान्छु । रुमालमि बाद्याको लड्डु फुकायो रे कौःवका मुखइनो फाल्यो । कौःवले त लादी फर्काहाल्यो महाराज ।

बरिखाका भ्यागुता आया । भ्यागुताका मुखैनो फाल्यो । भ्यागुताले पनि छाती फर्काहाल्यो । बैरीका घान मेरा निउति इसो अरी तुइले । डकादो डकादो गयो रे महाराज । छपलिया प्युलो खा हाली बुदी ? खाहाले । तसै बखत महाराज बाइस मार पूर्व, बाइस मार पच्छिम, बाइस मार दक्खिन जित्याको ठुलो खसी छयो रे जा बुदी घर तइ काटिबर मासुभात पकाइराख्यै भन्यो महाराज उदा कठाइत घर आयो । घर आइसकेपछि महाराज ओ सारता बउजू खसी काँ छ तइ काटिबर पकाइ राख्यै भन्या हो ददाले भनिबर कस्तो डाको लाउन पसिजान्छ । महाराज जसै तर्बाल निकालिबर देःलो उगाइयो गुडुडुडु अरिबर आइगयो मान्नलाइ त । तर्बालले महाराज भ्याइँय काटिदियो । मासुभात पकायो । खायो महाराज त बाउसे रोपदारी आउन्ज्या त पिचास ले चुचुडे जसो हाडैहाड मात्र राख्यो । तसै बखत महाराज जा बुदी पाणमि सिःर भनिबट उदा कठाइत त पाण लाइहाल्छ्यो । लाउन्ज्या बखतमि महाराज ब्यान्तल पाण जाने लिस्नु उल्टो फर्काइबट गोबरका खुर्कुटा बनायो महाराज । लोटला रे मारला भनिबट महाराज । तसै बखत महाराज बैरी हो भनिबट लिस्ना अँगाल हाल्यो छपलिया प्युलाले । बत्ती बाल्ल छ्या त लिस्नु महाराज ।

उठ् उठ् उठिजा सारता रानी
बत्ती जलाइ दिय मैले बेरी चेपेको छ ।

तसै बखत महाराज भ्यालबाटा फटक हालिबट उदा कठायत त कस्तो निसिजान्छकि । जाल टाडो समाइबट माछा माइ गइगयो उदा कठाइत त । जान्या बखतमा छपलिया प्युलो पनि गयो । छपलिया प्युलाका फौज भाइधतुरो खाइबट बस्याका छ्या उदाकठाइत भोल आउने हो भनिबट महाराज । तसै दिन पुगिग्या उदा कठाइत त । लडइँ हुन लागिगइछ । जाल हानिकन लड्ङ् पस्यो उदाकठायत त । जाल हान्ना हान्ना त मुठिभरि रइगयो जाल त । उदा कठाइत त महाराज काली सर्जुघाट बाउँत हानिकन पारि तरु भन्ने बखतमि महाराज त छपलिया प्युलो पाछा बाटा हइ तीर हानिबट भन्नु पड्यो कुकुच्चा काटि दिन्छ । कुकुच्चा काटिसक्यापछि ए ! बुदी काँ जानेहै भन्ज्या बखत महाराज छपलिया प्युरो त कस्तो भन्न पसिजान्छ :

बाग मारेको बगपुछो चाइन्छ ।
स्याल मारेको कलेजो चाइन्छ ।
मान्स मारेको हातो दाँतो चाइन्छ ।

तेरा राजाखि के ल्याया भन्नेहइ ? भन्ज्या बखतमा रुपाइँ घाटमि राजा तिर्मली चन्नइ रे राजा बिरामि देउ पुगिगइछ्या । उदाकठाइतका त महाराज कुकुच्चा काटेका छ्या । तिर्मली चन्न भन्न लागिगइछ महाराज जन मर उदा तेरो कुकुचो सुनले बादिदिउँला ।

ए ओरालीको तानी दिउँला उकालीको दिउँला घोडो
जनइ मर उदा मेरा तमरो सुनले बानिदिउँला गोडो ।

भनिसकेपछि महाराज भोलका दिन डुणो उदा भनन्ना, तै बखत मेरा सात भाँटा भाचिन्ना । तइ भन्ना त मुइले मनाखि ठिक छ । द महाराज उदा कठाइतले भन्यो महाराज साँट लागेकि छ । हातगोडा खाइना छन् । म त मइछु रे मेरा कानका गजपति सुन खुसा रे लइजा भन्यो महाराज ।

मेरा कानका गजपति सुन लइजा ददा प्युरा
बाउलीका बाउडन्न लइजा ददा मेरा

हातले सुन खुसाउन्या बखत भन्यो महाराज उदा कठाइतले । दाँतले खुसा । दाँतले खुसाउने बखत महाराज त गुरुरुरुरु धर्ती भइँचालो सर्क इन्द्रघात सरर उफड्यो रे छेइँ हाण्यो रे मान्यो । तसै बखत महाराज दुधमाला खेटमाला आइन् । राजा तिर्मली चन्नइ रे आमाबुबा आया महाराज । द आइसक्यापछि महाराज । जिवडो दाँतमुनि हालिबट आफूपनि मन्या । दुधमाला खेटमाला त भुरुनिकारनि अरिबट सत्य फुकाल्ल लागिन् :

अगि त भलक जान तेरा दन्त जति मत हारइ
पिठिउँ नाइ ब भलकिजान्ना केश ।
ए कोखी बालो हुनो हो त राजा सकभरि बालाका नाउँले बाँचन्याथिउँ
परइ नइरे मइखि कोखकर बालो
सेज लोग्ने हुनो हो त यसो के हुनो हो
परेइ मेरमइ लोग्ने मुताब रनभया ।

फिटि जा लेकका लोटन्या कुइडा धेकिजा माइतोडा कर देश । लोटन्या कुइडो फिटियो रे भलकक घाम लाग्यो । माइती देशको शर्दन अन्यो रे दुधमाला खेटमाला रानी पनि सती गइन् । दुधमाला खेटमाला रानी रे उदाकठाइतैको एकै चेडो बनाइबर एकै काजकिर्या बनाइकन महाराज मनता परान कस्तो होइजान्छ हजुर । द फुलपाती आसिका रइजाउ, किरति जुगजुग रइजाउ ।

कठ ! कसु जुग जोडेका कवितु हुन् हजुर इनु
कसु जुगइ नाउँ छ ।
सतिजुग जोडेइका कवितु इनु कलि जुगइ नाउँछ ।
कठ ! जारिमइको चर्के चुक इमिलीकोइ नेवा
कठइ मइले यो गायको भारत होमनाथ मेरा गुसाइँको सेवा ।

स्रोत व्यक्ति : गम्भीरमान दमाइँ

उमेर : ७४ वर्ष

स्थान : सायल गाउँपालिका वडा नं ४ भल्मा, डोटी

मिति : २०७९ फागुन १० गते

५. कलुवा भराँडीको हुडकेली

हे कसु कोट जर्मिकिन गइछ्या बागराजा कलुवा भराँडी
हे कसु कोट जा जर्मिकिन गइछ्या भियाभकाल वो साउन ।
हे कसु घडी जान जर्मिकिन गइछ्या नलिया भराडीको चेलो कलिया भराडी
हे कसु घर जान जर्मिकिन गइछ्या भियाभकाल साउनकि छोरी बहुरानाओधा
हे दश घडी जान जर्मिकिन गइछ्या बाग राजा कलिया भराडी
हे पाँच घडी जान जर्मिकिन गइछ्या बहुरानाओधा ।

ओ महाराज ! तसै बखत भन्यो महाराज । कसु घडी जर्मिकिन गया बागराजा कलिया भराडी । कसु घडी जर्मिकिन गया भियाभकाल साउनकि चेली बहुरानाओधा । भन्यो महाराज दश घडी जान जर्मिकिन गया बागराजा कलिया भराँडी । पाँच घडी जान जर्मिकिन भन्यो महाराज बहुरानाओधा । अब जर्मिन्या बखतमा भण्यो महाराज आजको आज भोलको भोल । राजाको चेलो तौडको बेलो थाई उठ्ठो थाई बथ्यो । दिउँसविउँस अट्टो भइयो । हुन्या बखतमि आब नलिया भराँडीनी स्वइनीसित के भन्न लाग्यो महाराज— ल्या भण्यो महाराज मानु चामल, आना पैसा, बेतकि लठ्ठी हात समाइबट कानिनो गजिको फाटो हालिबट, चेलो जर्म्या चार दिन होइग्या न्वारनी हेराउनु पड्यो भनिबट कसो प हिट्ट लागिजान्छन् । कालीकुमाउनीका डाणा भुलुककै घाम पड्यो महाराज । भुलुके घाम टुलुके ओस ब्यानको ब्यानतारो भुलुकने बखतमि नलिया भराँडी दइयाकोट बोडे भाट जैसीका घर हेराउन गइगैथ्यो भन्यो महाराज । द जान्या बखतमि ओहो ! बामनौ पाउलागी छ । बामनले आशीर्वाद फर्काहाल्यो महाराज । जजमानौ केआया कसेरी आया भण्यो महाराज । केइन मवाटा चेलो जर्मिरैथ्यो रे तइको न्वारनी हेराउँ भनिबट आया हुँ । द हेरिहालुलो के भण्यो महाराज । आफनु न्यासध्यान अरिबट, तुलसीमठ पुजिबट पोतीपातडो हातमि समाइबट एकहारो हाल्ल छ, मेटन्छ । दोसरो होरो हाल्लछ, मेटन्छ । तेसरो होरो हालिबट भण्यो महाराज तेरा चेलाको त खुबै रामडो लगन छ । न बाबुलाई धक्का छ, न आमालाई धक्का छ, न पुसिमालाई धक्का छ, न भाइबैना धक्का छ । छइ दिनकि छैँटी अच्यै । नौ दिनकि न्वारनी अच्यै । पन्नर दिनमि पानी लाग्दे बनायै भनिबर फूलपत्तर हातमि दिइबट आउँ भन्या बखतमि डाणाकोटको भियाभकाल साउन आफनी चेलीको न्वारनी हेराउँ भनिबट पुगिगयो । पुग्न्या बखतमि बामनौ पाउलागी भन्यो महाराज । आशीर्वाद छ । तसै पोस्तकमि मेरी चेलीको लगै नाउँबार हेराइ दिहाल । न्वारनी हेराउँ भनिबट आया हुँ । पोस्तकमि दुबो हालिबट न्वारनी हेराउन कसो प लागिगैथ्या । कठइ ! जजमानौ एइको त लगन खुबै रामडो छ । एइको नाउँ बहुरानाओधा राख्या । छइ दिनकि छैँटी नौ दिनकि न्वारनी अच्यै । पन्नर दिनमि पानी लाग्दे बनाया । फूलपत्तर दिइबट आब घर आउँ भन्ने बखतमि । दुएइको खुब रामयमे लगन आयो आब दुएइ सम्दमसम्दी होइजायपन भनिबट ख्यालठट्टा अच्यो महाराज दुएइ मगन भइबट कसेरी घर आइगैथ्या महाराज ।

हजुर डुल्की डुल्की पाइग बाटुली लाग्यो,
..... डुल्की डुल्की पाइग ।
हजुर बेल गेडा जति बटुलिन्छ पाइग,
..... बेल गेडा जति ।
हजुर सर्प खलगनी काँ लागन्छ पाइग,
..... सर्ग खलागनि ।

ओ महाराज, तसैबखत भण्यो महाराज आजको आज भोलको भोल राजाको चेलो तौडको बेलो थाइँ उट्ठो थाइँ बथ्यो, गोरु हेद्दे ग्वाला होइग्या । एकै पन्यारो भयो । एकै गवाँज (वन) भयो । गोरुग्वाला हुनाहुना महाराज ख्यालख्याली भण्यो महाराज गोरुग्वालाको ग्वालेजो बनाएकोछ्यो । बागराजा नलिया भराँडीले आफ्ना चेलाखि एक बासुली बनाइदियो महाराज । दिनभरि बासुली बजाउन्या गोरुखुइबट गवाँज लैजान्छ । बासुलीकि रुडितुडी अद्द पसिजान्छ । भियाभकाल साउनकि चेली बहुरानाओधा हाफ्ना बुवासड भन्नलागी एकै दिनको न्वारनी भयाको कलिया भराँडी बासुरी बजाउन लागिग्यो । मखिलइ एक विनायो बनाइ दिय । आब भण्यो महाराज एकतर कलिया भराँडी बासुली बजाउन्छ, अर्कातर बहुरानाओधा विनायो बजाउन पसिजान्छ । विनायो बजाउन्या बखतमि भन्यो महाराज पन्नर सोलको उमेर हुन लाग्यो । ग्वाला ख्यालख्याली मिलिबट भन्न लाग्या । आधा ग्वाला माइती भइदिउँ, आधा ग्वाला पयली भइदिउँ । इनु दुएइको व्या अरिदिउँ भन्यो रे महाराज ग्वालाइमौँ व्या अद्द पसिजान्छन् :

ए ला बलुवइका काला चामल बनायो,
बलुवइका काला ।
हजुर गोबरइका काला कोसेली हाल्यो,
गोबरइका काला ।
ए ला गौँतडइको काला तेल बनायो,
गौँतडइको काला ।
हजुर आधा ग्वाला तमु माइती भइ ब जाय,
आधा ग्वाला तमु ।
हजुर आधा ग्वाला तमु पइली भइ ब जाय,

भण्यो महाराज तसै बखत आधा ग्वाला माइती भइगइछन । आधा ग्वाला पयली । एक ग्वाला बामन बनायो महाराज । बामन तिनु दुएइको बया अराउन लाग्यो । पञ्चफेरा रिटाउन लाग्यो । मगल्यारी ग्वाली मागल गाउन लागिगइछिन् :

सगुनु दे: ला सगुनु बोलि दे
सगुनु सगुनु सदा सगुनु होइजाउ ।
पैर पैर दुलइ नागकि भेष

तेरी आइछ लगनैकि बार

तसेरी भन्यो महाराज मङ्गल्यारी ग्वाली मागल गाउन पसिजान्छन् । तुन्तुनानो दिन एक मात्र रया । गोरु निसिग्या । बसाइतक वैशाखका असिनाइरे ढाँडुँले ताःडे जसा बागराजा कलिया भराडी घर गया । तसेरी बहुरानाओधालगै छैटेल्लाको चल्लो रुजेजनघर गई । गोरु काँ छन् कैतर छन् । हाम त ख्यालख्यालै ब्या अद् ला थे रे गोरु त हराइग्या । तु आलाकाच्चा डबन्याउना मरल्लै तु । कैसड अरि ब्या ? मेरोइ रे बहुरानाओधाको ब्या होइग्यो । ततनी बखत नलसिडे कठायत के भन्न पसिजान्छ रे :

चेला जर्म्या दुई गया कुइ
चेला जर्म्या तीन लाग्यो रिन
चेला जर्म्या चार भया छार
चेला जर्म्या छ सात वनुवाको खात

माना मानाको खाउँ बिताउँ गाउँ बुड्याउ । महाराज, चेलो जर्म्यो रन, भैंसी जर्म्यो वन । तु त एकलइ चेलो । दुदका गिलास जसो छई । बहुरानाओधा तनौ मनको सुता, अठार मनको जकुला त्यो ठाकुरइ मौको पडेको बान हो । एकतर धन जोखुला एकातर कन्या जोखुला मनको ब्या अरिबट ल्याउँला । तइका पाछा जनलाग भन्यो महाराज । ततनी बखतमि कलिया भराँडीले भन्यो महाराज ल्याउने भया तसैलाइ ल्याइ दे नत्र जिब खाइबट मद्छु । बहुरानाओधासड लगै तसी कुरडी भई । भियाभकाल साउन लगै भन्न लाग्यो । एकली चेली मेरी बदनाम अराउन लागी

कोइ चेली जर्मी हजुर सुनको दुक्रो
कोइ चेली जर्मी हजुर नाकैनो खुर्को

तुत मेरो नाक कटाउन लागी । एकली चेली होइ मेरो नाक जनकटा ब्वा भणिहाल्यो महाराज । कलिया भराडी लगै ल्याउन दिन्या भए ल्याउन दिय नत्र जिब खाइबर मद्छु भन्न लाग्यो महाराज । त्यो त गयासर ठाकुरइमौको पड्याको बान हो तु तसो जनअरै भनिबट सम्भाहाल्यो महाराज । कलुवा भराँडीले त तइसड ब्या अद् दे नत्र बाइसे कुमाउ जाइजान्छु भनिबट कालेमोरे घोडो कसिहाल्यो । अलेबारी घाँट लाइबर बाइसे कुमाउँ खटिगैछ महाराज । जिया बैरागीशिला आफ्ना चेलाले लायाको दाख दाडिम सम्भिन लागि महाराज :

हे नारिड्या बिजरौला काला तुइले वो कैखनिउति लाइछि
हे कागती सुन्तला भाडा काला तुइले वो कैखनिउति लाइछि
दाख न दाडिम काला तुइले कैखि निउतिलाइछि
ओ केला न सुन्तला भाडी काला तुइले कैखि निउति लाइछि ।

कठदैन ! आमाबाबुको मन छोराछोरीमाथि, छोराछोरीको मन हुड्डामाथि, उइकि इजा बैरागी शिला हेडो जल्ल लाग्यो कठै ! ब्वा तेरा लाएका दाख दाडिम, सुन्तला, केला

पाकिगया बुवा । तु काँ छइ कैतर छइ ? आब भण्यो महाराज बैरागीशिला त चेलो सम्भौबट धुधुरं रुनलागी भन्यो महाराज । बहुरानाओ धालेलइ बाइसी कुमाउ खट्टिगयो भनिबट महाराज के भन्न पसिजान्छ :

हजुर तल्ला बाटा गया घाम लागिजाला

हजुर तल्ला बाटा...

हजुर मल्ला बाटा गया सरटो लागला

हजुर मल्ला बाटा...

हजुर जन जाय काला बाइसी कि माल हो

हजुर जन जाय...

ओ महाराज ! बहुरानाओधा त मलाई छाडिबट काँ जाने है भन्न पसिगैथिन् भन्यो महाराज । बैरागीशिलाले पटवारी सुवो पालेको थ्यो रे टुईं टसईं अरिबर भन्न पस्यो भन्यो महाराज । बैरागीशिला बज्यै तु केलाइ रुन्छइ ? कठै ! ब्वा भन्यो महाराज तेरा दाजीले लायाका दाख दाडिम सम्भनु आयो । तेरा दाजी गयाका नौ मैना होइग्या । तसैबखत महाराज सुवोले ल्या चिठी तेरा चेला दिबट बोलाइ ल्याउन्छु । गयासर ठाकुरइमौको बान पडेकी बहुरानाओधा ब्याउना पाँच दिन थ्या रे उन्ने त चेला बोलाउनाखि चिठी दि हाल्यो । आब भन्यो वल्ली सभाइ पल्ली सभाइ, देउबा, बोगटी, खाती, खड्का बाह्र बुडा तेह्र मन्तरी साउन भराडी, काजी कठाइत, भद्रभलादमी, छत्तिसै भन्यो महाराज सभा लागिरैथि रे । मैनुपुरे तमाखु कलौंगेडे आगो, नली नारायणको, पातो पार्वतीको, हुक्का हरिज्यूको, चिलम चतुर्भुजको । खानेका मुखउडी पन्ध्र दिनकि बास, नखानेका मुखउडी पन्ध्र दिनकि गन । मैनुपुरे तमाखु खाइबट हुक्का वरिपरि रिटाउन लागिछ्या रे पिपलका हाडामि बसिबट सुवो रिटनलाग्यो भन्यो महाराज । कोइ भण्यो महाराज गुलेली बटेउन लाग्या, कोइ भण्यो धनुकाण बटेउन लाग्या । तसै बखत महाराज आफूले पालेको सुवो पछेनी हाल्यो । पखपख भनिबर महाराज रोकिहाल्यो । आब आफना पालेका सुवोसइ भन्न पसिजान्छ :

ए मेरो जति पाल्यो सुवो छइत मेरा कुम बसी आइजा

ए वनखण्णी सुवो छइत देश उडी निसी बाइजा

ए तेरी निउति बैरीले ओ भाडो सुचिहाल्यो

ए मेरो पाल्या सुवो छइत भट्ट आइजा

ओ महाराज ! तसै बखत महाराज सुवो आयोरे कोखलामि बस्सेबखत, प्वाँख भटेभटे अदे बखत प्वाँखबुडो हइ पत्तर भडिगो, गडाका कनास जाइ हेद् पस्यो के रैछ कसो रैछ भनी हेदामा त भन्यो महाराज खाना खान्ज्याँबाउली चुठ, तइ घोडा चडन्ज्याँ याँ बेत कस । तेरी ज्या बैरागीशिलाको मर्ना बाँच्नाको ठेगान छैन् । आजका पाँच दिनभितर गयासर ठाकुरकि बान पडेइ बहुरानाओधाको ब्या आउने हो रे तुरुन्त पुग भन्यो महाराज । घर आउन्त्या बखतमि महाराज कालिमोरे घोडामि असवार भैबट घर आउन कसो प लागिगैथ्यो महाराज :

हजुर घोडामथि पाइग घोडा चढी आयो ।
हजुर अगि हिड्न्या पाइग हिलो लाइन पायो ।
हजुर पछि हिड्न्या पाइग धुलो लाइन पायो
हजुर जहानैको सुरो हत्यारैको पुरो

तसैबखत भन्यो महाराज आफ्ना कोलाउली कोटमि भण्यो महाराज खनननन घाँट
बोलाइबट घोडो भन्यो महाराज असवार पसवार भैबट घर पुगिगैछ । घर पुग्न्याँ बखतमि
पाँच दिनका दिन गयासर डाकुरैमौको बच्याँत आइग्यो भन्यो महाराज । आउन्त्या बखतमि
भन्यो महाराज गयासर ठाकुरैमौले बच्याँत त लेइहाल्यो भन्यो महाराज घर आउने बखतमि
त भन्यो महाराज बहुरानाओधा त नौ मनको सुता अठ लायाको छ्यो रे उत बेउलो भयो रे
आइग्यो आउन्त्या बखतमि त महाराज कस्तो प होइजान्छ रे :

हजुर छत्तिसे बाजाको भनकारो लाग्यो
हजुर छत्तिसे बाजाको
हजुर दाइना रे दमाउँका नडारा लाग्या हो
हजुर दाइना रे दमाउँका
हजुर बन्दुकैइकित भटप्याट भइछ हो
हजुर बन्दुकइकि त
हजुर वाजी ढोल छवाइँ अमल वाजी हो
हजुर वाजी ढोल
हजुर गुइला सबदैले सनाइ वाजी हो
हजुर गुइला सबदले
हजुर तिरी न धिरी नरसिंहा बाज्यो हो
हजुर तिरी न धिरी
हजुर कालो बाजो छवाइँ करनाल बाज्यो हो
करनाल बाज्यो
हजुर भेरी वाजी छवाइँ चौभेरी बाज्यो हो
भेरी वाजी छवाइँ
हजुर भ्याली वाजी छवाइँ भ्याली वाजी हो
भ्याली वाजी छवाइँ
हजुर जोला जोला हुड्क्या नाचन लाग्या हो
हजुर जोला जोला हुड्क्या
हजुर घाइना घाइना पात्तर नाचन लाग्या हो
हजुर घाइना घाइना पात्तर

ओ महाराज ! गयासर ठाकुरको ब्या डाणाकोट भियाभकाल साउनका घर भण्यो
महाराज बच्यात आइबर पिपलका चौतारामि बसेकि रै छ । ताईमि भण्यो महाराज भराडीको

जात अर उतपात भन्यो महाराज दशहाते धोतीलाइबर पोतीपातडो समाइबर चौतारामि त रिट्ट लाग्यो महाराज । रिट्ट्या बखतमि भन्यो महाराज ए लाउ यो ब्यात कैकि हो ? कठै पर्फु यो त गयासर ठाकुरैमौकि ब्यात हो । यै ब्यातको लगन दिने को हो ? केलाइ हो रे हजुर ? हत्रेरिकि जुडाइहाल्यो भैग्यो । तमि को हौ हजुर ? भनिबट ब्याती भन्न पसिजान्छन् । तसैबखत महाराज वामनका भेष कलुवा भराडी भन्नो छ । आजका दिन लगन बर्ताइ खराब छ । आज ब्या अरेबछि कि बेउलो कि बेउली मद्यै हो । हिटाइबाटा कोइ जोगी वामन पायो भन्या पैला उइसड ब्याअरिबर मात्तरै बेउलासड रिटाउनु हो भनी पातडामि लेख्या छ । भराडीले त जाल फिजिहाल्यो महाराज । तमरी बलाइ छ तमु वामनले गइदिनु पड्यो । तसै बकत वामन त भियाभकाल साउनका मण्डलमि गैगैथ्या भनयो महाराज कलुव भराडी । सब इठ्ठमित्तर बसबस भण्यो धुलेरक अच्यो । बेउलाबेउली भितर लेइबट आस भन्यो । गोठ मण्डल त गोडो धुन पसिग्या । पैल्ली भराडीको गोडो धुन पसिछन् । गोडो धुने बखतमि मड्ल्यारी त के भन्न पसिजान्छन् :

पैल्ली कित भाउँरी रिट्ट्या जय जय होइजाउ
 दोसरी त भाउँरी रिट्ट्या दुबै दै चामल साक्षी होइजाउ
 तेसरी त भाउँरी रिट्ट्या पुरन्त घर्वारी होइजाउ
 बेउलो रिट्टतिक मगलारीले भण्यो महाराज :
 पैलिकि भाउँरी रिट्ट्या जद्दौ ककाजिउले
 दोसरी भाउँरी रिट्ट्या जद्द मेरम मुमाजिउले

ओ महाराज ! द भन्यो महाराज मगलारी बेउलाकि हाँसी चालडी अद् पसिजान्छन् । कलुवा भराडीको त बहुरानाओधासड सात फेरा होइजान्छ । गयासर ठाकुर रिसाइकन महाराज दुष्मनको चेलो, जइको जयाँर, आँखीको कयाँर तै दुष्मन मारिदिए भन्न पस्यो महाराज । तइ केलाइ माद्दा । जम्माइ ब्यात क्यान बिगाड्डा । ए बुवा ! मान्स मारी कौवा रौली के अरु रैती भन्न लाग्या । ब्यात फर्कु भन्या बखतमि भण्यो महाराज आव फर्कु भन्ने ट्याममि भराडीका जातले जाल फिन्यो रे भन्यो महाराज एक लात्ती हाण्यो यइ चुलिमि रे उइ चुलीका मान्स ढालिदियो । आव गयासर ठाकुरमौको बेउलो के भन्न पस्यो भने कठ ! बुवा दाइने हातकि रक्तपिनि छुरी बुवाका दरवार रइगइ । बाउँ हातकि दुदपिनी छुरी बुवाका दरवार रइगइ । पिठीकि छत्रपति ढाल बुवाका घर रइगइ । गातको भिलेमिले पाको बुवाका घर रइगइ भनयो रे महाराज बहुरानाओधा कलुवा भराडीले ब्या अरिबट घर लैग्या ।

स्रोत व्यक्ति : काले आउजी

उमेर : ६० वर्ष

स्थान : दिसि. न. पा. वडा नं. ९, कलेना, डोटी

मिति : २०७९, फागुन २२ गते

परिशिष्ट 'ख'

स्रोतव्यक्तिसूची

प्रस्तुत शोधका लागि डोटी जिल्लाका विभिन्न स्थानमा गई हुड्केलीका प्रस्तोता र यससम्बन्धी विभिन्न जानकारी व्यक्तिसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी सामग्री सङ्कलन र परामर्श गरिएको थियो । ती स्रोतव्यक्ति र परामर्शदाताको विवरण निम्नबमोजिम रहेको छ :

क्र.सं.	नाम	वर्ष	ठेगाना
१.	श्री कालु तिखातरी (परियार)	५६	हाल धनगढी उपमहानगरपालिका, मिलनचौक, कैलाली
२.	श्री काले आउजी	६१	दि.सि. न. पा. ९ कलेना, डोटी
३.	श्री गम्भीरमान दमाई	७४	सायल गाउँपालिका, भल्मा, डोटी
४.	श्री नरबहादुर नेपाली	५३	शिखर नगरपालिका ५ पचलाली, डोटी
५.	श्री बोडे दमाई	६५	शिखर नगरपालिका वडा नं ६ तल्कोट, डोटी
६.	श्री लछी दमाई	९०	सायल गाउँपालिका, सुन्ड
७.	श्री सोपान दमाई	७०	घटालीगाउँ, डोटी

हुड्केली सङ्कलनमा सहयोग गर्ने अन्य व्यक्तिहरूको विवरण निम्नबमोजिम रहेको छ :

क्र.सं.	नाम	वर्ष	ठेगाना
१.	श्री खगेन्द्र नागरी	३६	सायल गाउँपालिका, सुन्ड, डोटी
२.	श्री चक्र मिलन	३३	दि. सि. न. पा. ९, कलेना, डोटी
३.	श्री प्रेमबहादुर जोरा	६५	पूर्व वडाध्यक्ष, शिखर न. पा. ३, डोटी
४.	श्री भीम नागरी	५०	सायल गाउँपालिका, सुन्ड, डोटी
५.	श्री रामचन्द्र राणा	४५	पूर्व वडा अध्यक्ष, केआइसिं गाउँपालिका, रानागाउँ, डोटी
६.	श्री राम बहादुर कार्की	५५	शिखर २, कारीगाउँ डोटी
७.	श्री लालबहादुर थापा	४३	सायल गाउँपालिका, सुन्ड डोटी

परिशिष्ट 'ग'

हुङ्केली प्रस्तोताका तस्बिर

प्रस्तुत परिशिष्ट खण्डअन्तर्गत क्षेत्रकार्यवाट ल्याइएका हुङ्केलीको प्रस्तुतिसम्बन्धी तस्बिरहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

तस्बिर १

दिपायलसिलगढी नगरपालिका वडा नं. ९ कलेना निवासी काले आउजी हुङ्केली प्रस्तुत गर्नुहुँदै ।

तस्विर २

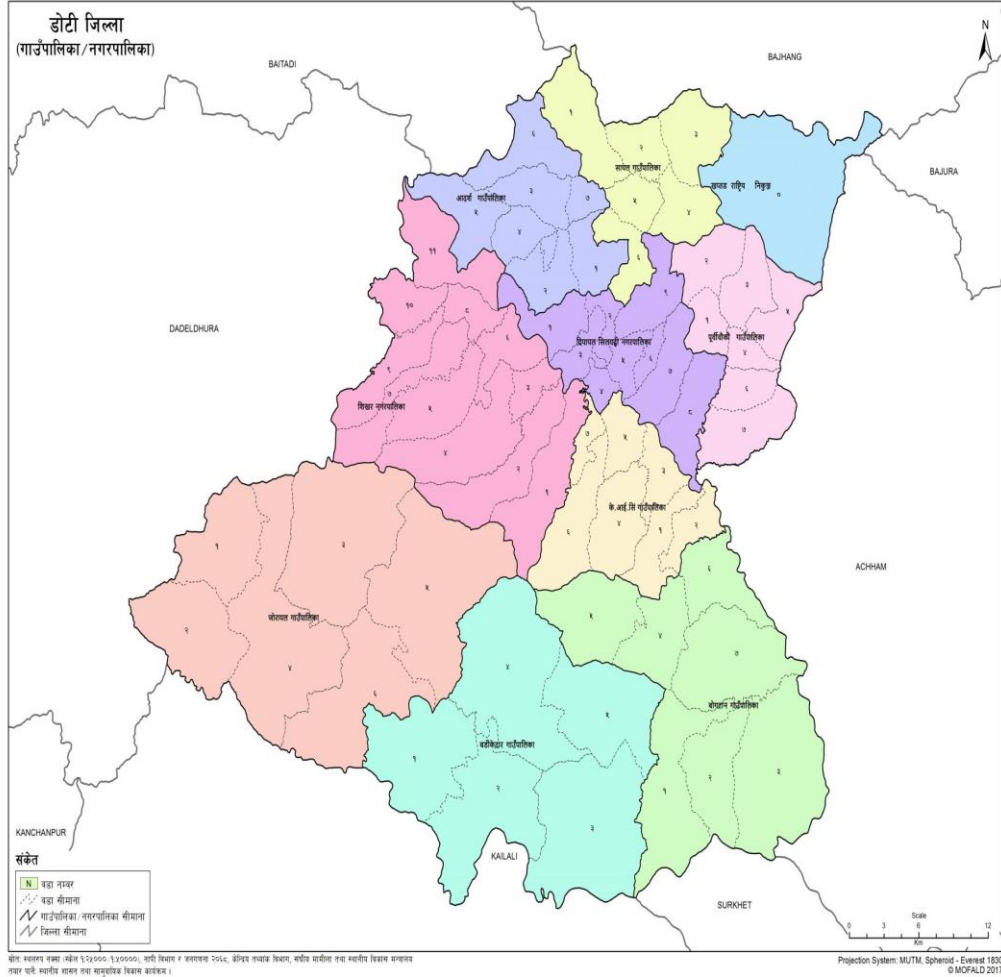
शिखर नगरपालिका वडा नं. ३ नकुरालामा विवाहको अवसरमा हुड्केली प्रस्तुत गर्नुअघि बाजा बजाउँदै प्रस्तोताहरू ।

तस्विर ३

शिखर नगरपालिका वडा नं. ३ मा हुड्केली प्रस्तुत गर्दै ७० वर्षीय सोपान दमाई

परिशिष्ट 'घ' डोटी जिल्लाको नक्सा

स्रोत : डोटी जिल्ला समन्वय प्रोफायल

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, कृष्णदेव (सन् १९५७), *लोकसाहित्य की भूमिका*, इलाहाबाद : साहित्य भवन प्राइभेट लिमिटेड ।
- उपाध्यायपौडेल, द्रोणकुमार (२०७४), *लोकवार्ता सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- उपाध्याय, यज्ञराज (२०७५), अछामी हुड्केलीमा प्रचलित भारत सुजाविजा रौतेला, भवेश्वर पंगेनी (सम्पा.), *प्रज्ञा लोकवार्ता विवेचना* (पृ. २९०-३०५), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- घिमिरे, यामनाथ (२०६८), *अछामी भारतको प्रस्तुतिगत र तत्त्वगत अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- चालिसे, विजय (२०३९), *डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- जोशी, दिव्यश्वरी (२०७१), *डोटेली घरगीतको सन्दर्भपरक अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- थापा, धर्मराज (२०१६), *मेरो नेपाल भ्रमण*, पोखरा : सावित्री थापा ।
- निरौला, कुलराज (२०७०), *सँगिनी लोकगाथाको सन्दर्भपरक अध्ययन* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश (२०४१), *भेरी लोकसाहित्य*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- नौटियाल, शिवानन्द (सन्.१९९७), *उत्तराखण्ड की लोकगाथाएँ*, अल्मोडा : अल्मोडा बुक डिपो ।
- पन्त, जयराम (२०७२), हुड्केली (भारत) मा उक्ति वैचित्र्य : एक अध्ययन, गोविन्द आचार्य (सम्पा.), *लोकवार्ता*, भाग २ (पृ. ३-९), काठमाडौं : प्रिन्टर्स प्रा. लि. ।
- पन्त, देवकान्त (२०३२), *डोटेली लोकसाहित्य : एक परिचय*, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५८), *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं : वीणा प्रकाशन ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०४९), *नेपाली लोकगाथा*, कास्की : तारा पराजुली ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- भाइसाब, वासुदेव (२०६३), *सुदूरपश्चिम डोटी प्रदेशका लोकगाथा अवलोकन*, महेन्द्रनगर : महाकाली सङ्गम ।

रिमाल, प्रदीप (२०२८), *कर्णाली लोकसंस्कृति*, खण्ड ५, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-
प्रतिष्ठान ।

लामिछाने, कपिलदेव (२०७७), *लोकसाहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६८), *लोकसाहित्य परिचय*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, बद्रीप्रसाद (२०४२), *डोटेली भारतको परिचय, सङ्कलन र विश्लेषण*, (अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर
काठमाडौं ।

शर्मा बद्रीप्रसाद (२०६४), *डोटेली चैतको सङ्कलन र विश्लेषण*, (अप्रकाशित विद्यावारिधि
शोधप्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शर्मा बद्रीप्रसाद (२०७४), *डोटेली लोककाव्य चैतको अध्ययन*, काठमाडौं : बुद्ध पब्लिकेसन
प्रा.लि.।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६३), *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, तेजप्रकाश (२०४४), *अछामी लोकसाहित्य*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।